

HA 1759

M A G Y A R K Ö N Y V - S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

110. évfolyam

1994

3

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

110. ÉVFOLYAM 1994/3. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

---

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és a Századvég Kiadó könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1994-től egy évre 680 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H–1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrekció visszaküldésével egy időben.

KULCSÁR PÉTER

Berger Illés történeti művei

Berger Illés fortunája nem sokat változott az idők folyamán. Százhusz évvel ezelőtt Fraknói (akkor még Frankl) Vilmosnak azt kellett megállapítania, hogy „műveit a történettudomány buzgó munkásai közül is csak kevesen ismerik”, holott „a XVII. század első felében Magyarországnak úgyszólván egyedüli történetírója volt”,¹ mi több, az 1600-as évek legelejétől vagy 40 éven át kinevezett magyar királyi historiográfus, Zsámboki és Brutus utóda. Ennek tudatában valóban különös, hogy a Kosáry-féle bibliográfia a nevét sem ismeri.

Magyarázattal szintén Fraknói szolgál. Alighanem ő volt az egyetlen, aki az újabb időkben kézbe vette ennek az úgyszólván páratlan historikusnak a hozzáférhető műveit, de a jelek szerint nem talált bennük örömet. Már bevezetésül leszögezi, hogy „irodalmi munkássága teljesen nélkülöz minden magasabb értéket”,² és e véleménye a szerző életrajzának ismertetése, írásainak bemutatása után sem változik, csak árnyaltabb és indokoltabb lesz: „Ízlést és eszmét hiába keresünk a phrasisok árjában, melyben a csekély történeti anyag mint csepp a tengerben elvész. Üres páthosz és határtalan hízelgés jellemvonásai.”³ Bergert a kortársak sem tartották sokra. Tehetségtelenségéről akár hivatalos tanúsítványnak is mondhatjuk a pozsonyi kamara állásfoglalását: „Meggyőződünk, hogy nélkülözi azon alapos tudományosságot és kitűnő ismereteket, melyek szükségesek volnának, hogy ő felségének dicsőséges tetteit, fényes diadalait kellően leírhasa.”⁴

Legutóbb Holl Béla botlott bele Berger Illés nyomába, annak következtében, hogy ennek néhány kiadványa Ferenczffy Lőrincnél jelent meg. Ő lett volna a szerzője annak a monumentális magyar történetnek, amelynek a gondolatát Ferenczffy három évtizeden át melengette, és amelyhez már a rézmetszetek is készülöben voltak. Ferenczffy halála (1640) után nyomdai felszerelését Lippay György kancellár azzal a feltétellel adta át a pozsonyi jezsuitáknak, hogy Berger művének kiadását átvállalják. A mű azonban eltűnt, nem maradt be-

¹ *Századok* 1873. 372.

² *Uo.* 374.

³ *Uo.* 390.

⁴ *Uo.* 377.

lőle több, mint három lapnyi próbanyomat a szerző neve nélkül, Ferenczffy betűivel, 1632-es dátummal, meg ehhez hozzákötve pár tucat befejezetlen rézmetszet (ma az Albertinában). Ezekből jött létre az a metszetsorozat, amely 1663-ban a Nádasdy-féle nevezetes *Mausoleumban* napvilágot látott, de nem a Berger szövegével. Történetírói talentumáról Holl sincs valami nagy vélemény: tehetsége és szorgalma alighanem kevés volt ahhoz — mondja —, hogy a hatalmas művet tető alá hozza.⁵

Fölmerül azonban a kérdés, alkothatunk-e véleményt egy történetíró munkásságáról, ha a művét nem ismerjük.

Berger viszonylag elég sokat publikált, azonban többnyire figyelemre kevésbé méltó dolgokat, ha ezek terjedelme néha nagyobb is volt. Közülük talán ha kettő-három akad, amely az egykorú könyvjegyzékekben gyakrabban felbukkan, a többi már akkortájt sem örvendhetett népszerűségnek. Írásait nyilván a Fraknói által észrevételezett semmitmondás vont a szürke feledésbe. Czvitinger Dávid 1711-ben egy, Bod Péter 1766-ban két munkáját tartja számon, Horányi Elek 1792-ben hatot, Fraknói végre már tizennégyet, amelyből tizenkettőt kézbe is vehetett, kettőnek csak a hírért hallotta. Az egyik, az Illésházy István felett 1609-ben tartott halotti oráció, melyet Bod is említett, nemsokára elő is került.⁶ A másik, valami *Duplex speculum chronologicum*, a pesti Egyetemi Könyvtár kéziratkatalógusában megvolt, de Fraknói nem tudta előtalálni, azóta meg senki sem kereste. Holl Béla tizenötödikként hozzájuk teszi a Rudolf király halálát sirató alkalmi kiadványt⁷ és az említett próbanyomatot, amely egy *Historia Hungariae* című reprezentatív mű létét tanúsítja.

Kétségtelen, hogy ez az a magnum opus, amelyen a szerző mint királyi historikus egész életét át hivatásszerűen dolgozott. A rendelkezésünkre álló dokumentumokból megállapítható, hogy 1603 végén, 1604 elején kapta azt a feladatot Mátyás főhercegtől, hogy írja meg a magyar történelmet. Ennek megfelelően 1604 elején már dolgozik „de imperatoribus inclitae domus Austriacae et de regibus Hungariae” szülő munkáján. Nem lazálhatott. Megbízását 100 forint negyedévi illetménnyel és azzal az ígérettel kapta, hogy ha komolyabb eredményt produkál, az emelkedni fog.⁸ 1609-ben Mátyás (immár király) csakugyan fölemeltette a fizetését 350 Ft-ra, ezzel elismerve az eredményt, de egyúttal azt is kikötve, hogy tevékenységének bizonyos „condignum specimen”-jét negyedévenként mutassa be a pozsonyi kamarának.⁹ Időről időre hallunk is a munka állásáról. Szinnyei úgy tudja, hogy 1614-ben három kötet készen ál-

⁵ HOLL Béla: *Ferenczffy Lőrinc*. Bp. 1980. 156, 164.

⁶ MKSz 1900. 95, 1914. 1–4, RMNy App. 87.

⁷ RMK III. 1113.

⁸ FRAKNÓI: *i. m.* 380.

⁹ *Uo.* 383.

lott,¹⁰ évszáma azonban nyilvánvaló sajtóhiba 1641 helyett, mikor is, mint látni fogjuk, a 3 kötetből valóban több szó esik, 1615-ben még csak a megkezdett műről van említés.¹¹ 1619-ben egy nagyobb szabású terv bontakozik ki, melyben több darab, több műfaj is szerepet kap: „annales, historiae et peculiari nomine chronologia regni Hungariae”, és amely a tárgyat a hunok európai megjelenésétől II. Mátyás haláláig, illetve II. Ferdinánd trónra lépéséig öleli fel.¹² 1624-ben már régen készül a kronológia, amelynek a munkálataira a király most 300 Ft-ot utaltat ki, hogy végre napvilágra kerüljön.¹³ 1632-ben megjelenés előtt áll a hatalmas *Historia*, melynek — mint láttuk — pár lapnyi próbanyomata is elkészült. Berger 1637-ben továbbra is „in lucubrationibus historiarum annalibusque rerum Hungaricarum conscribendis” buzgólkodik,¹⁴ ugyanekkor halljuk, hogy készen van a „corpus universale historicum a primis Hungarorum initiis... labore et continuo styli luce atque elegantia”, mégpedig a hozzá tartozó illusztrációs anyaggal együtt.¹⁵ 1639-ben Ferenczffy fölemlíti, hogy a „historiarum corpus de rebus Hungaricis conscriptum” a nádor (Eszterházy Miklós) rendelkezésére bocsátotta volt.¹⁶ A nádor után a pozsonyi kamarához került, és innen kezdve útja a homályba vész. 1641-ben Berger a kamarán, a kamara Bergeren keresi a kéziratot. Egy február 8-i levél szerint a szerző kéri vissza a munkáját („tria volumina Historiarum eiusdem, videlicet Chronologiam cum sua Isagoge hinc extradari”), amelyet azonban a kamara már előbb visszaküldött neki a fivére útján.¹⁷ Ezenközben folytak a kiadás előkészületei. A pozsonyi jezsuita nyomda 1640-ben a nádortól átvette a még nem egészen kidolgozott rézmetszetű képanyagot (21 csataképet és 58 portrét II. Ferdinándig), Berger pedig igyekezett előteremteni a szükséges summát, mert a korábban összeszedett pénz Ferenczffy időközben bekövetkezett halálával elpárolgott.¹⁸ A kiadásból azonban végül is nem lett semmi. 1644-ben Berger is meghalt. 1659-ben Lethenyi Imre pozsonyi kamarai számvevő sajnálattal

¹⁰ *Magyar írók. I.* 935.

¹¹ „inceptum opus historicum” FRAKNÓI: *i. m.* 384.

¹² *Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.* Szerk. KESERŰ Bálint. XI. Szeged, 1983. 161, Iványi Béla adata 1609 januári dátummal, amely azonban az említett uralkodók életrajzára tekintve bizvást 1619-re javítandó.

¹³ FRAKNÓI: *i. m.* 387.

¹⁴ *Uo.* 388.

¹⁵ „aera et imagines regum ad historicum[?] pertinentes”, ahogy Pesty Frigyes közli; *Századok* 1876. 92. Különös azonban, hogy Berger eme beadványa szerint az anyag Ferenczffy halála után az örökösök kezébe került, ahol nincs biztonságban, holott Ferenczffy 3 évvel később halt meg.

¹⁶ *Adattár* (I. a 12. sz. jegyzet) 221.

¹⁷ „frater eiusdem secum asportavit eidem reddenda” FRAKNÓI: *i. m.* 389. Ez a „frater” az unokaöcs lehetett, Berger Péter, az író bizalmi embere, aki némely tiszttségében segéde és utóda is lett. *Uo.* 388.

¹⁸ HOLL: *i. m.* 156–157.

konstatálja, hogy az „opus sane laudabile historiarum” kiadatlanul lappang.¹⁹ A kiadás gondolata lekerült a napirendről. A pozsonyi nyomda a metszete-
ket 1659-ben átadta Nádasdy Ferencnek, akitől aztán azok vagyonával együtt Bécsbe kerültek.²⁰ Berger kéziratáról többé nincs emlékezet.

Az utókor abban sem lehet biztos, hogy végül is hány műről van szó. Az egykorú forrásokban és a későbbi emlékezetben szerepel „liber iconum regum Hungariae”, „imagines regum ad historiam pertinentes”, „historia regum Hungariae”, „de imperatoribus domus Austriacae et de regibus Hungariae”, „historiarum corpus de rebus Hungaricis conscriptum”, stb.; mindez egy műnek látszik, egy, az uralkodók rendjébe foglalt, illusztrált magyar történetnek. Ettől műfajilag merőben különbözik a szintén többször szóba kerülő „annales rerum Hungaricarum”; és ismét egy harmadik a „peculiari nomine chronologia regni Hungariae”, „chronologia cum sua isagoge”; ezen belül is megkülönböztetendő egy általános, elméleti kronológiai értekezés (bevezetés, isagoge) és egy konkrét magyar történeti kronológia. Ha Berger nem is volt első osztályú történetíró, a szakkifejezésekkel tisztában kellett lennie, és nem zagyválhatta össze a históriát, az annalest meg a kronológiát, annál kevésbé, mert a „peculiari nomine” kitételrel maga jelezte a műfajt. Három műről van tehát szó. (Mintha Ferenczffy is valami nagyobb együttest értene a „corpus” alatt.) A három közül kettő lehetett az, amely végre-valahára valóban elkészült és kinyomtatásra várt. Berger 1641-ben egy háromkötetes *Historiát* és egy „Chronologiam cum sua isagoge” keres a kamarán. Kész annalesről nem esik szó sehol.

A *Chronologia* kézírata, melyet Fraknói annak idején hiába keresett, ma ott van az Egyetemi Könyvtárban Ms G 69. szám alatt.²¹ Ott van Berger háromkötetes *Historiája* is a Hevenesi-gyűjtemény 83–85. kötetében.

Az előbbinek a címe kézzel a papír kötéstáblán: *Isagoge seu prolegomena duplicia in chronologiam*. Ez volt az eredeti cím, mert ebben olvasható a szerző által is használt „isagoge”, amely belül nem fordul elő, tehát nem vehették onnan. Amit onnan vettek, az a tábla belsejébe van írva ceruzával: „duplex Speculum Chronologicum” (ezen a címen látta a könyvtár régi katalógusában Fraknói). A kézirat eredeti címlapját tehát kitépték (ezért az első tábla mögé kötött üres fasciculus 3, azaz páratlan számú levélből áll), és ráragasztották a kötéstáblára, helyette beillesztettek egy nyomtatott címlapot, amely ma is kijár. Ezen: „Duplex speculum chronologicum. Primum quartae monarchiae et seculi Christi gratiae appellati, sedecim seculis cum appendice XVII. originis, incrementi, decrementi, mutationum rerumque gestarum serie compendiosa concinnatum. Secundum Pannoniae veteris, Hunniae gentilis, Hungariae Christianae monarchiae sex aetatibus, septima initiata durantis, ortus,

¹⁹ FRAKNÓI: *i. m.* 389.

²⁰ HOLL: *i. m.* 157–158.

²¹ Régi jelzete G 2. 2r 93, egy még régebbi VIIIe volt, a legrégebbi pedig, a gerincen W 33.

Conspectus Sacrae Hungariae, &c. &c. &c.

Duplex
S P E C V L V M
CHRONOLOGICVM.

P R I M V M.
QVARTÆ MONARCHIÆ?
&
SECVLI CHRISTI, GRATIÆ
A P P E L L A T I.

Sedecim seculis cum appendice XVII, Ori-
ginis, Incrementi, Decrementi, Mutationum, Rerumque gestarum
ferie compendiosa concinnatum.

S E C V N D V M.
Pannoniæ veteris, Hunniæ gentilis,
Hungariæ Christianæ Monarchiæ,
SEX ætatibus, Septima initiata
durantis.

*Ortus, augmenti, status summi, conversionis, Bellorum Togæq; operum,
ordine dilucido amorum constans.*

Honori decori, gloriæ, memoriæque æternæ REGNI HUNGARIÆ,
& augustæ DOMUS AUSTRIÆ in ea Regnantis.

D. D. C.

A U T H O R E.

ELIA PERGER *Pannonio, Sac: Caf: Regiæq; Majestatis
Aule familiari & Historico.*

VIENNAE AUSTRIÆ, Anno Domini, M. DC. XXXV.

augmenti, status summi, conversionis, bellorum togaeque operum ordine dilucido amorum constans... Authore Elia Perger Pannonio... Viennae Austriae, anno Domini M. DC. XXXV.” Betűje Ferenczffyé.

Mindenekelőtt tehát azt állapíthatjuk meg, hogy Ferenczffy valóban egy olyan „corpus” kiadását tervezte, amely Berger több művét foglalta volna magában. Kettő eljutott nála a próbanyomatig. Megállapítható továbbá, hogy az ő halála után a fent említett metszetanyaggal együtt a *Chronologia* is a pozsonyi jezsuita nyomdába és onnan Nádasdyhoz került. Nyomatott címlapjának a tetején ugyanis ott áll a lorettomi szerviták tulajdonbejegyzése („Conventus Laurentani in Hungaria Ordinis Serv. Bae Vis Mrae”), márpedig hozzájuk nem juthatott el máshonnan, mind Nádasdy Ferenctől, akinek elkobzott könyvtárát 1672-ben átvették.²² Nádasdy tehát 1659-ben a pozsonyi nyomdából a metszetekkel együtt kapta meg ezt is. Lorettomból aztán 1787-ben, a zárda felszámolásakor, néhány más könyvvel együtt elszállították a mai helyére.

Három kéz által²³ többféle papírra, változó ívszámú füzetekbe írt tisztázat 130 előre bekeretezett, előre beszámozott lapon, 25 × 15 cm írástükörrel, csakúgy, mint a nyomtatott lap (ez nincs beszámozva, mint ahogy az eredeti sem volt). A fontosabb nevek, szavak, a bekezdések, fejezet- és részcímek verzállal. A javítás kevés, a nehezen olvasható vagy javított betűk, szavak ki vannak írva fölül vagy a margón még egyszer. Az első 31 lapon a szöveget a lapszélre rótt nagybetűk tagolják tovább (A-tól Y-ig), ez aztán eltűnik, illetve csak jelzésszerűen bukkannak fel hasonló célú latin és görög kisbetűk. Az íráskép egésze nyomtatott könyvet mintáz. A nyomtatott címlap egy másik, mint átvilágítással megállapítható, üres papírlevélre van ráragasztva. Ez a papír a kötet testében másutt nem fordul elő, de ugyanolyan minőségű, mint az, amelyik a táblák belső lapját borítja. (A vízjel szétáztatás nélkül nem látható.) Mivel az első tábla színe írt (eredeti) cím is Ferenczffy betűit imitálja, azt hiszem, hogy ez a kötet mindenestől, kötéssel együtt eredeti, csak a nyomtatott címlap került bele később, de az is még a nyomdában.

Egy Eszterházy Miklós nádornak címzett ajánlással kezdődik (1–16. lap), az ajánlás címe a nyomtatott címlevél hátlapjára kézzel van ráírva, mégpedig egy negyedik, másutt nem látható kézzel; maga a szöveg az 1. számozott lap tetején cím nélkül, a megszólítással indul. Tőle kéri a kiadás támogatását. Ez lehetett az oka annak, hogy Ferenczffy az egész corpus-t bemutatta neki. Egy másik ajánlás (17–28. lap) a karokhoz és rendekhez szól; ezután jön a „Speculum chronologicum” (29–73. lap), vagyis az elméleti traktátus, amelyet a kézírásos címlap *Isagoge* címen jegyez; a következő rész (77–113. lap) a magyar történelem korszakolását ismerteti; végezetül (115–130. lap) ismét általános elméleti fejtegetés következik. (Közben néhány lap üres.)

²² *Adattár* (I. a 12. sz. jegyzetet) XIII/2. Szeged, 1992. 80.

²³ 1–28. lap 1. kéz, 29–41. és 45–113. lap 2. kéz, 115–130. lap 3. kéz.

A *Historia* kézírata könyvészeti szempontból bonyolultabb, mert különböző készültségi fokú darabokat tartalmaz, és magán viseli a nehéz szülés nyomait. Ahhoz képest, hogy — mint hallottuk — a művet senki sem vette kézbe, feltűnően sok a használat nyoma, a romlás, mégpedig a használatból eredő romlás, mint például a jobb felső sarkok lekerekedése, elvékonyodása, úgy, hogy a kopás nemritkán a levélszámot is eléri, feltűnően sok a különböző kezektől származó javítás, pótlás (papír- és szöveg-pótlás), jelölés. A lapszélről lemálolt betűk sok helyütt be vannak írva a sor túlsó, üres végére. Bejegyzések, számok, firkák, jelek fekete tintával, fekete ceruzával, piros ceruzával legalább hat – nyolc kéztől.

Az 1. kötet (Coll. Hev. 83. vol.) elején ott látható az a nyomtatott címlap és két lapnyi nyomtatott szöveg az előszóból, amelynek a fotóját Holl Béla is bemutatja.²⁴ Ezután kezdődik újra az előszó (Prooemium de origine Hungarorum), igen tetszetős kézírással, levegős elrendezésben, 1-től 4-ig számozott, bekeretezett, a külső szélén szöveghiányig csonkult, szép fehér leveleken. Az 5a levél díszes belső címlap (Hexarchia Hunnorum), az 5b–6a üres, a 6b-n a történeti elbeszélés indul (Kewe primus dux Hunnorum), és tart a 8b aljáig, ahol a harmadik hun vezérről (Kewe) szóló szakasz egy őrszóval megszakad. Egy jó darab hiányzik a történetből, majd ugyanazzal a kézzel, de sietősebb írással, hitványabb papiroson Attila nősülésével és halálával folytatódik a [9a] tetején. Ettől a levéltől a három kötet egységes képet mutat. A papír minősége, a fasciculusok ívszáma változó, de a kéz végig ugyanaz, szöveg csak a lap bal oldali hasábján van, az egyes vezérek (később királyok) története új levél rektóján kezdődik, amelyre piros fül volt ragasztva, míg le nem szakadt. Az 1–2. kötet folyamatosan számozott levelekből áll, a számozás azonban nem egységes. A két nyomtatott levél számozatlan. A kézírásos 1–8 levél jobb felső sarkában arab számok vannak (tintával), ezek helyén a [9]–[11] levélen piros ceruzával római számok (hibásan. XII, XIII, X), azután folytatódik az előző számsor 12-től 20-ig. A [21]–[44] levélen piros ceruzával számok helyett görög kisbetűk (α – ω); a [45]–[191] levélre ugyanaz a piros ceruza arab számokat jegyez (1–147), mely számsort a [192]–[237] levélen fekete tinta folytatja 148-tól 194-ig (a 177. levélszám véletlenül kimaradt). Ez a számsor folytatódik 195-től a 2. kötetben (Coll. Hev. 84. vol.), amelyben a 276. levél után megint a 274–276 jön, majd a 320-tól csak minden 5. levél kap számot, azonban a kiszámogatás nem nagyon sikerült.²⁵ Utolsó a 425. levél, amely után 4 számozatlan következik. A kötet valójában 230, az 1–2. kötet 467 levelet foglal be.

Ezen belül egyes, tartalmilag összefüggő darabok külön jelzést is kaptak, részint a szövegrítőtől, részint idegen kéztől. Salamon fejezetében a páratlan számú levelek alsó margójának a közepén ívjelzetszerű nagybetűk láthatók

²⁴ *I. m.* 153–155.

²⁵ 340 helyett 350, itt a sor tizet ugrik, az 5. levél hol a 4., hol a 6. helyen áll.

(A–E), ugyanígy IV. Béla történeténél (A–K), Zsigmondnál (A–P). A 2. kötet végig szakaszokra tagolódik: I. Ulászló (A–Z), V. László (A–L), I. Mátyás (A–Gg), II. Ulászló (A–Z), II. Lajos (latin és görög betűk kombinációjával, A α –Oo), János (A–F). I. László fekete tintás önálló levélszámozást is kapott a jobb alsó sarokban (1–7). A III. Bélát tárgyaló fejezetben minden levél alsó margójának a közepén nagybetű van (A–D). Ottó, Károly Róbert és I. Lajos történetét egybefogva, a jobb felső sarokban a piros levélszám mellett fekete betűk is állnak (A–Ff). Ez a jelzés a következő, a Kis Károlyról szóló fejezet 1. levelén még folytatódik (Gg), de ezzel vége szakad, és ugyanezen a levélen fekete levélszámozás kezdődik (1–19), amely összefogja Kis Károly és Mária fejezetét; azonban a Máriáról szóló részben a számok kétszer alá vannak húzva. Albert életrajzát latin nagy- és görög kisbetűk kombinációja (A α , B β , C γ , D δ) kíséri az alsó margó közepén. I. Ferdinánd fejezetében a felső jobb sarokban a levélszám mellett minden második lapon egy-egy nagybetű áll (A–H). I. Mátyás időszakának első páratlan levelein az alsó margó közepén az „ívjelzet” mellett piros arab szám is látható (1–11), de csak a moldvai hadjáratot elbeszélő L levélíg, aztán nincs tovább. A folyamatos számozáson belül is egy nagyobb szakaszt fog át az említett α – ω levéljelölés (I. István–I. Béla).

A 3. kötet (Coll. Hev. 85. vol.) 1–501 lapszámozást visel, de csak a páratlan számok vannak kiírva (kivéve mégis a 404-et, ahol a sorszám meg is ugrik eggyel). A 264–265 és a 495–496 lappár hiányzik (a szöveg is), a 489 után megint 481-gyel folytatódik a sor. A helyes lapszám 510. Ívjelzetszerű nagybetűket Miksa kap (1–48 = A–M lapok), Rudolfnál csak a folyamatos lapszámozás van.

A mű mindösszesen 40 teljes és 1404 fél lapnyi szöveget tartalmaz. Becslésem szerint ez manapság körülbelül 60 szerzői ívnek felel meg. (Mivel a helyes levél- illetve lapszám a kötetekben nincs feltüntetve, az alábbiakban a hivatkozott helyeket az adott oldalon látható jelöléssel adom meg).

Amennyire a szoros kötés megbontása nélkül megállapítható, a számozással, betűjelzéssel egybefogott önálló egységek eredetileg külön füzeteket alkottak, az egységes számozás tehát későbbi, de nem sokkal későbbi. (Néhány füzet végén ma is üres levelek vannak.) Az anyagot maga Berger fogta össze három kötetbe, hiszen maga tesz erről említést. A nagyszombati jezsuitákhoz is három részletben érkezett. Az 1. levelek rektójára rótt bejegyzések szerint az 1. kötetet 1766-ban, a másodikat 1765-ben, a harmadikat 1764-ben vették állományba.

Az 1. kötet első néhány levele ugyanazokat a külső jellegzetességeket mutatja, mint a *Chronologia* kézírata. Ez tehát a nyomda számára készült tisztázat. Hogy a szépen letisztázott rész vége veszett-e el a bekötés, illetve a beszámolás előtt, vagy a még le nem tisztázott rész eleje (Kemétől Attiláig), az nem tudható. A [9a] levéltől az egész tömeg olyan tisztázatnak látszik, amely a továbbiakhoz kiindulásul akart szolgálni, de aztán úgy maradt. A jobb oldali üres

hasábokon csekély számú szövegjavítás mellett beszúráásokat látni egy – két szótól egész hasábig terjedőleg, ezek száma azonban roppant csekély ahhoz, hogy átdolgozásról, folytatásról beszélhessünk; 10 sort meghaladó betoldás mindössze 5 akad az egész műben.²⁶ Inkább csak kivetített dátumok és idegen kezű bejegyzések vannak ott, meg némi szövegjavítás. Az bizonyos, hogy a szöveg valamelyest változott az idők folyamán, mert a nyomtatott és a kézirásos Prooemium nem egészen azonos. Igaz, eltérés egyetlen ponton van: a kézírásban csak II. Mátyásról esik szó, a nyomtatványban ugyanitt folytatólag II. Ferdinándról is. Az előszó tehát 1619 után bővült pár sorral.

Míg a *Chronologia* kéziratáról nagy valószínűséggel föltehető, hogy mind Berger, mind Ferenczffy alkalmasnak találta a kinyomtatásra, és a próbanyomat a tényleg nyomdába adott szövegről készült, ha némi módosítással is, addig a *Historia* előttem fekvő példányáról ezt nem tudom elképzelni. A szöveg ugyanis hiányos. A Keme vezértől Attiláig terjedő rész hiányáról szoltam, de ez valószínűleg éppen a nyomdai előkészítés során kallódott el. A hiányzó levelek talán utóbb estek ki, hiányoznak azonban részletek a folyamatosan másolt szövegből is, amit már akkor is tudtak. Az 1. kötet α jelű lapján, Szent István története mellett a lap közepén olvasható az egykorú megjegyzés: „Videtur sensus mancus et deesse aliquid”; a 3. kötet 232. lapjának az alján is megszakad a szöveg, amit már egy kortárs másoló észrevett: „Hic haesi et dubium subortum”, majd a túlsó lap tetején az elbeszélés új bekezdéssel folytatódik, és mellette más kéztől: „Pertinet ad Rudolphi continuationem”. A 3. kötet 164. lapján kb. 12 később kitöltendő sor ma is üres. A szerkesztés sem fejeződött be; a 2. kötet 400a levelén János király története indul, amelynek első sorait függőleges kapocs foglalja össze, és mellette: „In praefatione”, mely előszó csak ötlet maradt. Mindennél azonban súlyosabban esik a latba, hogy az egész mű sincs befejezve, mit mondjak, éppen a lényeg hiányzik belőle.

Ugyanis a történet csak Rudolfig halad. Az utolsó említett mozzanat Bocskai halála, majd azt követőleg a bécsi béke végrehajtása érdekében eljáró királyi biztosok 1607 februárjában folytatott tevékenysége. Rudolf haláláról (1608. június 26.) sincs említés, a végén mégis ott áll: „Finis Rudolphi hystor.”. A forma arra mutat, hogy a szerző folytatni, bővíteni szándékozott a munkát, de erre nem került sor. A *Chronologia* még eddig sem terjed; az utolsó említett konkrét történeti esemény az 1505-ös országgyűlés, ami után már csak pár sornyi közhely következik, az ország kettészakadására utalva. Az egyetemes történeti áttekintésben a „seculum”-ok sorát a 16. zárja, melynek fő iránya a reformáció és a török terjeszkedés (73. lap). A jubileumok táblázatában van egy frissebb dátum, 1630, amelynek jellemzője a „Triumphus domus Austriacae super omnes hostes” (58.), amiről azonban nem világos, hogy faktumot rögzít-e, avagy a fényes jövődőt vetíti előre. De még ha 1630 után került is ide, akkor sem

²⁶ I. 171b, II. 254b, 388a, III. 69, 449.

mond sokat, hiszen ezzel az egy sorral bármikor könnyen ki lehetett toldani az idők végéig előre rubrikázott táblázatot. (Az évszám táblák — szöveg nélkül — 1639-ig, illetve 1658-ig vannak kidolgozva.) Ennek ellenére a *Chronologiát* alkalmasnak ítélték a közzétételre, elvégre elméleti műről van szó, melyben az illusztratív adatok frissessége nem perdöntő.

Az Eszterházy Miklóshoz intézett ajánlás itt is jóval tovább megy, mint maga a mű; ismerteti tetteit, Bethlenről is szól, sőt, van egy olyan mondata, amelyet csak Wallenstein halála (1634. február 25.) után írhatott le: „Sed Vallenstein sive Hungarorum gloriae, si consilium sequeretur, invideret, sive ex arcano sensu, sive occulto a Betlehem auri precio gravatus (ut fama fert et facti fides viventium adhuc testium relatione integra constat) vel morando consenserat...” (11–12). A második ajánlás szót ejt a *Historiáról*, amelynek kiadása „ob varias a calamitate temporis causas” régóta húzódik (21. lap).

Berger tehát a jelek szerint nagy elánal látott hozzá megbízatása teljesítéséhez. Ezt honorálta a király a tekintélyes, 250%-os fizetésemeléssel. Ámde hamar elakadt. Irodalmi munkásságának egésze is így alakult: 14 nyomtatásban megjelent írása közül 11 mű 1600 és 1612 között jelent meg, aztán 1618-ban kettő, s utána, 20 éves szünet után, 1637-ben még egy.

Ennek lehet olyan oka, amely életének alakulásában gyökerezik, az is bizonyos azonban, hogy a forrásai elapadtak, önálló anyaggyűjtésre és feldolgozásra pedig nem szánta el magát. Igaz, hogy itt-ott hivatkozik a saját anyaggyűjtésére, és talán nem alaptalanul. Egy–két helyen szemtanúkat emleget, mint az imént is idéztem; hivatkozik magánfeljegyzésekre („ex privatis quibusdam scriptis” uo. 112); említ egy kéziratot „ab illustri comite P. Reway communicatum” (*Historia* 3. vol. 318b). Azt is mondja, hogy I. Mátyás király leveleiből maga állított össze egy „centuriá”-t (*Chronologia* 99), és idéz is ebből egy mondatot. Hogy Révay Péterrel jóban volt, levelezett, az igaz;²⁷ hogy Révay anyagilag is támogatta munkáinak megjelentetését, azt is tudjuk.²⁸ Hogy egy Mátyás-leveleskönyvet összeállított, az meglehet. A *Historia* 2. kötetében van két lap, amelynek az alján fejjel lefelé egy-egy Mátyás-levél kezdete látható („Matthias DEI gratia” 238a, „Matthias etc Splis ac Magnifice fidelis nobis syncere dilecte. P” 123b). Ezek talán a gyűjtés hulladékai. Efféle forrást azonban roppant gyéren alkalmaz. Forráselemzést nem végeztem, de az szemmel látható, hogy szűk bázis állt a rendelkezésére. A *Chronologia* második ajánlásában felsorolja a magyar történet általa ismert munkásait, és ez a lista nem mondható impozánsnak: „Matthias[!] Turocenus”, Bonfini, Ransanus, Oláh, Zsámboki, Forgách, Brutus, Istvánffy, a külföldiek közül egyedül Jovius (18–20. lap). De ezeket sem használja mind. A *Chronologia* magyar történelmi ismeretei Bonfinira és Zsámbokira, pontosabban a Zsámboki-féle Bonfini-kiadásra támasz-

²⁷ L. FRAKNÓI: i. m. 390.

²⁸ *Századok* 1876. 92.

kodnak, a *Historiában* ehhez járul még Jovius és Istvánffy. Az odavetett forráshivatkozások száma ennél természetesen jóval nagyobb, fel-felbukkan Strabo, Ptolemaeus, Procopius, Jeromos, Orosius, Jordanes és mások, a modernekek közül Cusanus, Krantz, Trithem, Münster, Bodin, Calvisius, Commynes, Lipsius, Baronius, Sabellicus, Cromerus neve, említi a fuldai meg a magyar évkönyveket. Hogy ezek között van-e olyan, amelyet valóban a kezébe vett, azt mélyrehatóbb elemzéssel lehetne megállapítani. A kronológiai irodalomból is több nevet idéz, de valójában kettőt hasznosít, Jacobus Salianust és Josephus Justus Scaligert. Az utóbbi egyik munkája (*Isagogicorum chronologiae canonum libri tres*) adott ötletet a címhez is. Néhány név torzult alakja többszörös áttételre vall, noha persze másolási hiba is lehet. A helyes formában is írt Albrecht Krantz a *Historia* előszavában „Orontius Delphinus mathematicus”-ként bukkan elő, láthatóan a Crantius névalak két betűjének az elnézésével (hogy delphi matematikus hogyan lett, azt nem tudom); „priscus Sophista” nevéből a kis *p* jelzöt csinált. Félreértés teremtménye lehet Jacobus Gordonius is a kronológiaszerzők között.

Tényleg kézbe vett forrásait szinte szóról szóra átmásolja, még egészen jellegzetes, egyéni fordulataikban is: „Nos autem tenui nostro iudicio vetera monumenta etiam in errore sectari, quam cum his monstris (dum licet) bene sentire malumus”.²⁹ Utólag kihúzza egy – két szót, hogy a lóláb ne lógjon ki annyira (mint „nescio quid ex Hebraeorum historia hallucinantes”).³⁰

Tehát úgy látszik, hogy Berger különösebb felkészültség és igényesség nélkül fogott hozzá a történetíráshoz. A múlttal egykettőre végzett, hiszen a feldolgozások előtte feküdtek, és ez időszakra nézve nem is várhattak tőle eredetit. Ekkor még nem állt rendelkezésére más, mint az 1581-es frankfurti Bonfini-kiadásban közzétett anyag. Ennek segítségével megírhatta a *Chronológiát*, de a *Historiában* legfeljebb Miksa koráig juthatott el. Itt elakadt, és várta, hogy majd csak történik valami. Szerencséjére 1622-ben megjött a segítség, megjelent Istvánffy magyar története. Ekkor adódott alkalma arra, hogy hirtelen előkapja a hosszú évek óta porosodó irományokat, megírja pótlólag Rudolf életrajzát, új vagy modernizált bevezetőt biggyesszen művei elé, és megpróbálja azt a látszatot kelteni, hogy kész azokat nyomtatásban a világ elé tárni, ahogy azt a század eleje óta várták tőle. Kívülről úgy is látszik, mintha alaposan felfrissítette volna az anyagot. A *Chronologia* címlapján tizenhét századról és a magyar történelem hét korszakáról van szó, ajánlásában feltűnik Forgách, Brutus, Istvánffy neve. Belül azonban csak 16. század és 6. korszak található, Istvánffynak meg társainak nyomuk sincs. Címe szerint a *Historia* „ad coronationem... Ferdinandi II. regis” (vagyis 1619-ig) halad, valójában 1607-ig. Ámde a kéziratot valaki — nem csodálkoznám, ha kiderülne, hogy maga a szerző — elsinkófálta, alkal-

²⁹ *Historia* I. 3b = Bonfini 1.2.111.

³⁰ *Historia* I. 2b = Bonfini 1.2.10; Brodaricsnak a Lajos királyt jellemző disztichonját is kihúzza, stb.

masint a lebukást elkerülendő. Kínos lett volna, ha a portrészorozat II. Mátyása, II. Ferdinándja üres lapra tekint.

Arról, hogy esetleg elkészült volna a következő fejezet, szó sem lehet, hiszen tudjuk, hogy a három ma is kézbe vehető, nagyjában egyforma vastag kötetet maga a szerző állította össze. Rudolf majdnem megtölti a harmadikat, a két utána következőnek (de egynek is) egy negyedik kellett volna, arról pedig nincs említés. Legfeljebb a fentebb vázolt időrend vitatható. Ha ugyanis valamiképpen hozzájutott Istvánffy kéziratához, akkor az utolsó részt már 1622 előtt elkészíthette. Nem állítom, hogy ez képtelenség. Mindjárt meglátjuk, hogy akár az Istvánffyt fordító Tállyai is lehetett ennek eszköze. A forráselemzés fényt deríthetne arra, hogy Istvánffy a munka mely szakaszában lépett a források közé, s van-e nyoma Berger többi, datált kiadványban megjelent írásában.

Istvánffy magyar történelmének a megjelenése valóban kapóra jöhetett Bergernek, mert sejthető, hogy a dolog már a körmére égett. Az ugyanis tudott, hogy a pihenés évtizedeiben is történetírói tevékenységéből élt. Illetményét — a fiskális kiutalásoknál megszokott rendetlenséggel, késedelmességgel, elmaradozásokkal — kapta az 1604, 1605, 1608, 1609, 1612, 1614, 1618, 1621, 1623, 1624, 1625, 1628, 1630, 1632, 1635. évben,³¹ talán máskor is. Említettem, hogy negyedévenként be kellett mutatnia a termést. Nos a jelek szerint ez meg is történt. A *Historia* tekintélyes tömegéből időről időre kimásolásra került egy-egy darab, nyilván azzal a céllal, hogy a kamara meggyőződhessen a munka haladásáról. Minthogy az évek során az uralkodók is meg a kamarai tisztviselők is változtak, egy-egy részletet talán többször is el lehetett sütni. A kéziratban hemzsegnek azok a jelek, amelyek azt mutatják, hogy egy-egy szakaszt kimásoltak belőle, mégpedig évtizedeken áthúzódó különböző időpontokban különböző személyek, bizonyos Burda, Bergernek egy Dániel nevű famulusa és a máshonnan ismert Tállyai Pál is. A sorok közül sok helyen vízszintes vagy ferde vonal fut ki a jobb oldalra rövid függőleges áthúzással, kereszttel, csillaggal, jelölve, hogy a másoló éppen meddig végzett a dolgával. Ő volt az, aki néha a szöveg hiányosságaira is megjegyzést tett, mint fent idéztem.

A 2. kötet első lapjának a tetején: „Descriptit totaliter Paulus Thallyaj continuans Burdae inceptionem” (195a). „Descriptum” (242a). „Descriptum” (248b). Kifutó vonal mellett: „23 7bris 1623” (250a), „3 7bris 1618. assignavit” és alatta monogram, melynek első betűje B, a másodikat nem tudom kiolvasni (320a). „Hic scribendum” (357a). A 3. kötetben: „Descriptit Daniel famulus Dni Bergerj tres hasce juncturas” (49). „Famulus Dni Bergerj in scribendo desiit” (192). Egyik írás sem származik a szövegíró kéztől. A dátumok és a változó személyek azt mutatják, hogy a munka hosszasan folydogált. A megjegyzés nélkül álló jelek száma igen nagy, 80 körül mozog;³² még ha egypárat tévesen értel-

³¹ FRAKNÓI: *i. m. passim*.

³² I. αb, 147a, 148a, 149a, 156a, 190a, 194b, II. 197a, 198a, 198b, 199b, 206a, 240a, 241b, 243a (2×), 243b, 250a, 251b, 252a, 253b, 255b, 259a. 262b, 284a, 285a, 294a, 357a, 358b, 373b, III. 12, 20, 35, 41, 45,

meztem is, a maradék is tekintélyes mennyiség. A másolásra mutat az is, hogy néhány lap tintával vagy piros ceruzával át van húzva.³³ Természetes, hogy az eloszlás egyenetlen, hiszen a másolók technikája sem lehetett egyforma, meg — különösen az elején — a rövid fejezetek fölöslegessé is teheték a jelzést. Egy-egy darabon a megszakítás olyan gyakori, hogy a két határ közé eső szakaszt nem tarthatjuk egy adagnak, akár a kamarának szóló mustrát tekintjük is, akár a másoló teljesítményét. Inkább arra gyanakszom, hogy ugyanaz a szöveg többször került kimásolásra, elején, végén pár sornyi eltéréssel, hogy az azonosság ne tűnjék fel.

A másolatok túlnyomó többsége bizonyonnyal megsemmisült az idők folyamán. Ami megmaradt, az lappang, hiszen Berger szövegének ismerete nélkül az anonim írások provenienciája földeríthetetlen. Úgy látszik, a Rudolfról szóló, önmagában is tekintélyesebb terjedelmű fejezet az, amelynek példányai fennmaradtak és könnyebben föllelhetők. Ezt a részletet önálló alkotásként is forgalomba hozták. Holl Béla — Varjas Béla figyelmeztetése nyomán — említi az Österreichische Nationalbibliothek Cod. 8674. számú kéziratát, melynek mikrofilmje az Akadémiai Könyvtárban hozzáférhető.³⁴ Ez egy krónika részletét és az említett metszetsorozat egyik csataképét tartalmazza. Varjas lehetségesnek vélte, hogy Berger munkájának a fogalmazványáról van szó.³⁵ Valóban, a 281 levél terjedelmű kézirat, melynek címe a kötéstáblán *Rudolphus rex Hungariae XL* (és amelynek elején a csatajeleneten kívül a Rudolfról készült metszet is megtalálható), Berger munkájának az utolsó fejezetét foglalja magában. Eredetileg ez is parádés tisztázatnak indult, de aztán ebből is fogalmazvány lett, összevissza javítva, törölve, toldozgatva, főleg a 13a levéltől a 88b-ig. Amennyire tüzetesebb összevetés nélkül megállapíthattam, szövege egyezik a Hevenesifélével. Hogy a kettő között milyen a viszony, azt mélyebb búvárlattal lehetne fölfedni. A bécsi példányban vannak javítások, amelyek a budapestiben már az alapszöveget adják, ezzel szemben vannak törlések, amelyek a másokban változatlanul ott vannak. (Például az ÖNB példányának 83b lapjáról törölt 13 sor a budapesti kötet 184. lapján olvasható.) Az az egy biztos, hogy a bécsi variáns egy lappal hosszabb. Eredetileg ugyanazokkal a szavakkal végződött, mint az egyetemi könyvtári: „salubri paenitentia ducti, Rempub. propriis et communibus armis defensendam susceperint. Finis”. A „Finis”-t azonban törölték, és ugyanabban a sorban kissé távolabb folytatták a szöveget, mely a következő lap aljáig elmegy, és „ad altaria Dei immortalis confluenta ac optante unum pacis

47, 51, 52, 54, 57, 66, 72, 74, 77, 80, 86, 95, 102, 103, 104, 107, 108, 119, 129, 134, 137, 150, 154, 159, 163 (2×), 169, 173, 184, 189, 193, 280, 417 (2×), 440, 481, 488, 489, 490, 488bis, 492, 497, 498, 499, 501. és a fentebb említett szöveges bejegyzések.

³³ I. 147a–151a, 156a–157a, II. 199a–205b, 268b, III. 233, 260.

³⁴ Mf A 1984/I. Létét jelezte már az *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 1845. évi kötetének 87. lapja.

³⁵ HOLL: *i. m.* 213.

votum patrocium. Finis anni, belli et rerum gestarum Rudolphi” szavakkal végződött. Ámde a „Finis... Rudolphi” szakasz megint át van húzva, és alatta, a lap legalján, más kézzel, hevenyészve: „Mathias II.” Ezzel a kötet véget ér. Mivel a két változat egymáshoz való viszonyának a vizsgálatával nem foglalkoztam, nem mondhatok többet, mint annyit, hogy a bécsi kézirat is a hosszasan húzódó alakíthatásról és a folytatás megghiúsult szándékáról tanúskodik. Jellemzőnek tartom, hogy a legelső változatban a leghátul álló „Finis” az egész mű végét jelenti. A megtoldott második változatban már csak a Rudolf-életrajzra vonatkozik, mintha maga a mű még folytatódnék. Az odavetett „Mathias II.” éppenséggel a félrevezetés szándékáról árulkodik. De talán a kétféle befejezés is.

Rudolf történetét és képmását tudomásom szerint még egy kézirat tartalmazza, ugyancsak az Österreichische Nationalbibliothekben, a Cod. 8464. számú kötet. Erről először az idézett *Archiv* adott hírt (ugyanazon a lapon), aztán Csontos János a *Magyar Könyvszemle* 1884. évfolyamának 245. lapján. Azonosítani nem tudták. A kéziratot nem láttam, a tudósítás szerint incipitje és explicitje azonos a másik bécsi példányéval. A portréból ítélve ez is tisztázott vagy tisztázatnak szánt másolat lehet.

Sajnálom, hogy Berger Illés történetírói tevékenységét két fő művének az ismeretében sem tudom másképp jellemezni, mint az elődeim. Azonban mégis rá kell mutatnom arra, hogy nincs minden újdonság és érdekesség nélkül, ha ezzel itt nem is foglalkozom. Újdonsága, hogy ő az első és Knauz Nándorig (1877) az egyetlen, aki Magyarországon kronológiával foglalkozik. Érdekessége elméletében rejtőzik, a történelem menetének egy olyan felfogásában, amely hazánkban szintén előzmény nélküli, s követője sem lesz. Igaz, hogy szemléletének alapja, „a birodalom változása”, a 17. század hajnalán európai szemmel nézve már igencsak avított, ezen belül azonban egy sajátos nézőpontot foglal el: a változást következetesen az állam- és kormányforma változásán keresztül vezeti le (Bodinnel vitatkozik). Ez a *Historiában* jól érzékelhető, a *Chronológiában* pedig éles kontúrokkal kirajzolt elméletként jelenik meg. Berger talán nem is történelmet akart írni, hanem a teóriáját próbálta meg felvázolni, magyar példatár segítségével. Ebből a szempontból valóban érdektelen, hogy a példákat maga gyűjtögette-e, vagy készen kapta. Az ő magyar történelme a hexarchiával kezdődik (a pannóniai hun benyomulás hat vezérével), amely hamarosan duumvirátussá alakul (Attila, Buda), aztán Attilával monarchia, majd tyrannis lesz belőle, s végül anarchia. Másodjára a heptarchiából (hét vezér) fejlődik ki a monarchia (Árpád) és tovább a monarchia Christiana, monarchia regalis (I. István), amely az idők végezetéig fennmarad, noha nem mentes a mutációtól. Hat korszakon (aetas sacra, libera, gloriosa, bellicosa, consummata, divisa) haladt a legújabb időkig. Eközben a tyrannis megteremtésére történtek kísérletek, az osztrák ház azonban megment az anarchiától. E szempontból Berger talán megérdemelné a figyelmet.

KULCSÁR, PÉTER

Les oeuvres historiques d'Illés Berger

L'activité d'Illés Berger est à peine connue même dans la littérature spéciale, bien que Berger — d'après la constatation de Vilmos Fraknói — „ait été pour ainsi dire le seul historiographe de la Hongrie dans la première moitié du XVIIe siècle”. Il est pourtant vrai que ni les contemporains d'Illés Berger, ni ceux qui s'occupaient de lui plus tard, n'avaient pas une haute opinion sur lui. Mais d'après l'auteur de cet article, on ne peut pas former une opinion sur lui sans la connaissance de ses oeuvres. C'est pourquoi, à l'aide d'une analyse approfondie de ses deux ouvrages fondamentaux, conservés en manuscrits dans la Bibliothèque de l'Université de Budapest, intitulés *Chronologia* et *Historia*, il éclaircit les circonstances de la naissance de ces deux ouvrages et le sort des manuscrits. Outre l'analyse d'histoire de livre des deux ouvrages, l'auteur rend compte du contenu et des sources de ces travaux, et à la base de tout cela, il fait droit au fond aux appréciations négatives antérieures. Il reconnaît pourtant comme mérite de Berger, qu'il était le premier en Hongrie qui s'occupât de la chronologie et que sa conception historique était aussi spécifique: il déduit les changements de l'histoire à travers les changements de l'État et de la forme de gouvernement.

EVA MÂRZA

La typographie roumaine de Alba Iulia et la production des livres au XVIe – XVIIe siècles

Pour l'histoire de la culture d'un pays, l'histoire de l'imprimerie nationale s'impose comme un sujet obligatoire, le livre manuscrit, mais surtout celui imprimé étant à la base de l'enseignement et de la science à tous les niveaux.

Bien que l'imprimerie roumaine ne connaisse la phase des incunables, la typographie de Macarie à Tîrgoviște s'inscrit, en l'an 1508, dans le courant typographique européen.¹ L'imprimerie slavo-roumaine et celle roumaine de la moitié du XVIe siècle est une imprimerie cyrillique et se trouvant pendant sa première phase sous l'influence de celle vénétienne, par la filière Cerna Gora, ou de celle polonaise de Cracovie.²

L'apparition de l'imprimerie à Alba Iulia médiévale est une conséquence culturelle normale, la ville étant aux XVIe (la seconde moitié) — XVIIe siècles le centre administratif, politique, religieux de la principauté de Transylvanie. Les fondements d'une activité typographique dont on a des preuves sûres sont mis en 1567, par un typographe doué qui était passé par des officines renommées de l'Europe du XVe siècle, Raphael Hoffhalter.³ Avant sa mort, en 1568, apparaissent de sous les presses de l'*Officina Hoffhalteriana* de Alba Iulia plusieurs livres imprimés en langues latine et hongroise.⁴ Cette typographie, dirigé par différents typographes pendant les siècles suivants, s'inscrit aussi dans le courant culturel dont le patron a été le prince Gabriel Bethlen (début du XVIIe siècle).⁵

¹ *Liturgierul lui Macarie (1508) (Le Missel de Macarie 1508)*. Avec une étude de P. P. PANAITESCU et un index de Angela et Alexandru DUȚU. Bucarest, 1961.

² TOMESCU, Mircea: *Istoria cărții românești de la începuturi pînă în 1918 (Histoire du livre roumain dès les origines jusqu'à 1918)*. (Bucarest,) 1968. 26–37; SIMONESCU, Dan — BULUȚĂ, Gheorge: *Pagini din istoria cărții românești (Pages de l'histoire du livre roumain)*. Bucarest, 1981. 22–33.

³ BORSA Gedeon: *Hoffhalter problémák = MKsz LXXXVI*. 1970.; JAKÓ Zsigmond: *A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdájá*. Bukarest, 1979. 51–69, 219–221; ECSEDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete = MKsz 1975*. 1. 9–24.

⁴ RMNy, I(1473–1600), II(1601–1635), Bp. 1970, 1983, passim.

⁵ JAKÓ, Zsigmond: *Philobiblon transilvan (Philobiblon transylvain)*. Avec une introduction de Prof. Dr. Virgil CÂNDEA. Bucarest, 1977, passim.

Dans des conditions historiques complexes, qui ont été sujet de recherches pendant les aux décennies passées, on signale le passage par Alba Iulia d'un typographe ambulant faisant partie de l'entourage du typographe de Braşov, Coresi. Le typographe Lorinţ est le premier à offrir au public roumain de cette partie de Transylvanie des livres dans la langue de l'orthodoxie, la langue slave, fait qui est la conséquence d'une certaine politique culturelle de la part des princes de la famille Báthory (qui règne en Transylvanie après 1572). Par l'emploi du slave, utilisé dans les chancelleries princières et dans l'église de Valachie et de Moldavie, les premiers typographes orthodoxes de Transylvanie montraient leur adhésion à l'activité spirituelle des frères des deux autres pays. En ce contexte favorable, dans la typographie ambulante de Lorinţ paraît en 1579 un *Evangélier slave*, édité sous la juridiction princière de Christophore Báthory et avec la permission de l'évêque de Bălgrad (le nom médiéval de la cité d'Alba Iulia) Christophore. Le cassetin du livre nous fait apprendre que le maître Lorinţ a reçu de la part du prince le privilège d'imprimer ce livre pendant 30 années, privilège que le typographe n'a pas valorifié.⁶

On suppose que la même typographie a imprimé à Alba Iulia une ou deux éditions de *Octoih* (recueil de chants religieux à huit voix), 1578, 1580.⁷ Leur appartenance à la typographie de Lorinţ de Alba Iulia a été beaucoup disputée dans les publications de spécialité. Jusqu'à la découverte d'un exemplaire complet, les conclusions sont à attendre. Cette halte typographique de Lorinţ à Alba Iulia ne permet pas encore l'émission des considérations finales, mais les dates relatives à l'*Evangélier slave* resteront définitives.

À cause des circonstances historiques défavorables au plan interne et externe (le danger turc, par exemple), depuis la fin du XVIe et jusqu'au 1635, il se poursuit un long hiatus dans l'activité typographique sur tout le territoire historique de la Roumanie, en l'an 1588 est paru le *Liturgierul slave* (*Mis-sel slave*) de Şerban Coresi et à peine en 1635 le *Molitvenicul slave* (*Rituel slave*) de Cîmpulung.

⁶ BIANU, Ion - HODOŞ, Nerva: *Bibliografia românească veche (Ancienne bibliographie roumaine)*. I. Bucarest, 1898. (Abrégé, à la suite, B. R. V); PAVEL, Eugen: *Meşteri tipografi bălgrădeni între 1562-1702 (Maîtres typographes de Bălgrad entre 1562-1702) = Apulum*. Alba Iulia. XVII. 1972. 299-309.; MAREŞ, Alexandru: *În legătură cu activitatea tipografică a diaconului Lorinţ (Sur l'activité typographique du diacre Lorinţ = Limba română 2*. 1970. 129-137.; TOMESCU, M.: *i. m.*: 51.; JAKÓ, Zsigmond: *Tipografia de la Sibiu şi locul ei în istoria tiparului românesc din veacul al XVI-lea (La typographie de Sibiu dans l'histoire de l'imprimerie roumaine du XVIe siècle) = Anuarul Institutului de Istorie din Cluj VII*. 1964. 97-115.; *Evangheliarul slave (L'Evangélier slave)*, 1579 est conservé à la Bibliothèque de l'Académie de Bucarest, exemplaire unique. Voir POPESCU, Rodica: *Tipăriturile de la Bălgrad în colecţiile Bibliotecii Academiei (Les imprimés à Bălgrad dans les collections de la Bibliothèque de l'Académie) = Apulum XVIII*. 1980. 253-264. Voir aussi RMNy I 435.

⁷ BIANU, Ion - SIMONESCU, Dan: *Bibliografia românească veche (Ancienne Bibliographie roumaine)*. IV. Bucarest, 1944. 172. nr. 22.; 173. nr. 27.; *Octoih mic (Le petit recueil de chants religieux à huit voix)*, 1578 (1580) se trouve à la Bibliothèque de l'Académie à Bucarest et à Braşov. Cf. aussi RMNy I. 410.

Pendant les années de la période suivante à 1635 on met les bases d'une officine typographique qui sera en activité jusqu' en 1702 à Alba Iulia. Elle deviendra la plus fertile typographie roumaine de son époque.⁸

Il y a quelques décennies une polémique est survenue dans les publications de spécialité sur l'appartenance de la typographie roumaine d'Alba Iulia. On a enregistré des opinions diverses. D'une part on soutenait que la typographie roumaine ferait partie intégrante de la typographie princière d'Alba Iulia, de l'autre part on a émis l'hypothèse qu'elle avait travaillé dans le cadre du complexe monastique. La vérité se trouve, probablement, à mi-chemin entre les deux opinions.

Des documents qui pourraient servir à appuyer l'une des hypothèses ne sont pas connus dans les archives roumaines. Tout comme au cas de la Bibliothèque Métropolitaine de Bălgrad, de même au cas de la typographie roumaine de cette ville on n'a détient pas assez de matériel historiographique contemporain. C'est à supposer que celui-ci n'existe pas dans les archives de la Roumanie et, probablement, ni dans celles de l'Europe Centrale et qu'il a été détruit pendant les siècles écoulés depuis l'époque où ces importants édifices nationaux fonctionnait pleinement.

Les seules preuves de l'activité des typographies d'Alba Iulia sont leurs produits, les livres et le peu de documents publiés au XIXe siècle et au début du XXe. À Bălgrad on a imprimé à ce que l'on sait jusqu'à présent, cca 22 titres de livres en slavon et en roumain en caractères cyrilliques et un livre en alphabet latin. Au XVIIe siècle on a imprimé seulement en langue roumaine. La reconstitution de l'historique de la typographie roumaine d'Alba Iulia serait une chose utile à l'histoire de la culture roumaine, mais par la suite on doit lancer des hypothèses qui nécessitent un support documentaire.

Il y a 15 ans nous avons repris l'opinion traditionnelle des chercheurs anciens sur la typographie roumaine d'Alba Iulia comme une section de la typographie princière. En ressassant de nombreuses informations nouvelles fraîches ou en reprenant celles déjà connues, nous pouvons constater que, probablement en sa première phase de fonctionnement, donc entre 1641 – 1651, cette typographie s'encadre dans la typographie princière. À ce sens, deux témoignages simples se trouvent sur les feuilles de titre du *Noul Testament*

⁸ MÂRZA, Eva – DREGHICIU, Doina: *Cărți tipărite sub patronajul Mitropoliei Bălgradului – sec. XVI–XVII (Livres imprimés sous le patronage de la Métropole de Bălgrad – aux siècles XVIe XVIIe)*. In: *Indrumător bisericesc, misionar și patriotic*. XI. Alba Iulia, 1987. 50–62.; MÂRZA, Eva – MÂRZA, Iacob: *Alba Iulia, important centru tipografic românesc. Locul apariției „Noului Testament” – 1648 (Alba Iulia, important centre typographique roumain. Le lieu de la parution de „Nouveau Testament” – 1648)*. In: *Noul Testament – tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ștefan Mitropolitul Transilvaniei, reeditat după 340 de ani din inițiativa și purtarea de grijă a Prea Sfințitului Emilian Episcop al Alba Iuliei (Le Nouveau Testament – imprimé pour la première fois en langue roumaine à 1648 par Simion Ștefan Le Métropolit de la Transylvanie, réédité après 340 ans avec l'initiative et le soin de P. S. Emilian, Evêque d'Alba Iulia*. Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Alba Iuliei, 1988. 97–103.

(*Nouveau Testament*) de l'an 1648⁹ et du *Psaltirea* (*Psautier*) imprimé en 1651,¹⁰ deux livres parus pendant l'activité du métropolitain érudit lettré Simeon Ștefan. En ces deux cas l'auteur des feuilles de titre indique: „On les a imprimé dans la typographie de sa Majesté.” Il est bien probable que les premières impressions (*Evangelhie cu învățătură* = *Évangile à bonnes leçons*, 1641, est conservé sans feuille de titre) le *Nouveau Testament* et le *Psautier* soient parus dans la typographie princière.

L'an 1656, avec l'invasion turco-tatare qui a détruit Alba Iulia aussi, a signifié le brisement de l'activité typographique dans la typographie princière; on n'imprime plus de livres roumains pendant les décennies suivantes. Le Collège Bethlen a établi son siège à Aiud.

Pour la période suivante nous sommes dans la possession de témoignages relatifs à l'activité de l'un des plus importants métropolitains de Bălgrad, Sava Brancovici. Il est ordonné métropolitain en 1656 et il est reconnu pour tel par les autorités transylvaines au mois de décembre de la même année. Après 23 années d'activité à la tête de la Métropole, en 1679, à cause des dissensions avec les autorités princières du prince Mihai Apafi, il est traduit en justice. À cette occasion on dresse l'inventaire des biens de Sava Brancovici. Entre autres, on y inscrit des livres et les instruments de la typographie. (L'inventaire est publié par Marina I. Lupaș¹¹ et Ioan Lupaș¹²).

En 1656, la cité d'Alba Iulia étant détruite par les Turcs et les Tatars, on a saccagé aussi les institutions culturelles, par conséquent la typographie princière. Après une période d'interruption, c'est une seconde étape de fonctionnement de la typographie d'Alba Iulia qui commence, typographie qui devient indépendante. Les outils de la typographie trouvés chez Sava Brancovici, dont l'origine est inconnue, ont été remis à la Métropole par l'ordre de Mihail Apafi. Les livres qui vont paraître, désormais témoigneront par leur feuille de titre qu'ils ont été imprimés „dans la Métropole du Bălgrad”, par exemple: *Ceaslovăț* (*Bréviaire*), 1685,¹³ *Rînduiala diaconstvelor* (*Disposition des diacres* 1689,¹⁴ *Molitvelnic* (*Livre pour absoute*), 1689,¹⁵ *Chiriadromion* (*Livre de ser-*

⁹ B. R. V. I. 165. nr. 54.

¹⁰ *Ibidem* (*Ib.*) 184. nr. 60.

¹¹ LUPAȘ, Marina I.: *Mitropolitul Sava Brancovici 1656-1683* (*Le Métropolitain Sava Brancovici 1656-1683*). Cluj, 1939. 79-80, 97-108.

¹² MANGRA, Vasile: *Mitropolitul Sava II Brancovici (1656-1690)* (*Le Métropolitain Sava II. Brancovici 1656-1690*). Arad, 1906.; LUPAȘ, Ioan: *Averea confiscată de principele Mihai Apafi de la Mitropolitul Sava Brancovici și fratele său Gheorghe* (*La richesse du Métropolitain Sava Brancovici et de son frère confisquée par le prince Mihai Apafi*) = *Biserica și școala Arad*, nr. 37-39. 271-273, 279-282, 287-289.

¹³ B. R. V. I. 279. nr. 84.

¹⁴ *Ib.* 280. nr. 85.

¹⁵ *Ib.* 291. nr. 87.

mons pour dimanches et fêtes), 1699,¹⁶ *Bucoavnă (Abécédaire)*, 1699,¹⁷ *Pfinea pruncilor (Catéchisme pour les petits)* 1702.¹⁸

Les informations sur le fonctionnement et celle administratives de la typographie peuvent être retrouvées seulement à l'aide de vieux livres. Tout semblant à l'habitude de l'Europe Centrale, les livres roumains sont porteurs d'ex libris et aussi de notes écrites par des personnes diverses, lecteurs tout simplement ou maîtres d'école prêtres, sous la forme de petites chroniques.¹⁹ Ces petites chroniques s'ajoutant aux témoignages des éditeurs ou des typographes de ces livres se constituent dans une aide précieuse pour nous en ce qui concerne l'image de la démarche typographique roumaine d'Alba Iulia.

Le lieu précis de l'emplacement de la typographie princière n'est pas connu. Quant à la typographie de la Métropole, on suppose qu'elle fonctionnait dans le complexe métropolitain, situé du côté sud-oriental de la forteresse médiévale. Le premier typographe du XVIIe siècle, Popa Dobre, a été envoyé à Alba Iulia par le prince régnant de la Valachie, Matei Basarab.²⁰ Celui-ci envoie des outils typographiques aussi. La préface du premier livre ayant des proportions plus importantes, *Evanghelie învățătoare (Evangélie à bonnes leçons)*, 1641, attribué à Popa Dobre, est signé par le Métropolitain de Bălgrad, Ghenadie II, qui témoigne que c'est lui qui a payé le typographe et qu'il a aussi contribué financièrement à l'impression du livre.²¹ Ghenadie a demandé l'approbation d'impression à Gheorghe Rákoczy I; mais nous ne sommes pas en mesure d'établir si le livre est imprimé dans la typographie princière, n'ayant pas à notre portée la feuille de titre.

En 1648 apparaît le *Nouveau Testament*.²² Déjà à l'époque de Gabriel Bethlen on a signalé des essais de traduction de la *Bible* en langue roumaine à la cour princière. Ce desideratum s'accomplit à peine dans la cinquième décennie du XVIIe siècle et prend sa place dans le courant humaniste qui soutenait la traduction des écritures ecclésiastiques, donc de la *Bible* aussi, dans les langues nationales. Le travail de traduction a été commencé par le moine ordonné prêtre Silvestru, mais après la mort de celui-ci l'organisation de tout le complexe des travaux garde la marque de l'archevêque et érudit Simeon Ștefan. Il était originaire, probablement, des alentours d'Alba Iulia, fleurissant

¹⁶ *Ib.* 372. nr. 115.

¹⁷ *Ib.* 369. nr. 113.

¹⁸ *Ib.* 440. nr. 133. MUȘLEA, Ion: „Pânea pruncilor” (Bălgrad, 1702). *Din istoria unei cărți vechi românești („Catéchisme pour les petits” — Bălgrad, 1702. Sur l'histoire d'un ancien livre roumain)*. In: *Omagiu lui Ioan Lupaș la împlinirea vârstei de 60 de ani*. București, 1943. 617–631.

¹⁹ CORFUS, Ilie: *Insemnări de demult (Notes des temps anciens)*. Iași, 1975. VII.

²⁰ TOMESCU, M.: *o. c.* 67.

²¹ *B. R. V. I.* 115. nr. 40.

²² *Ib.* 165. nr. 54.

centre culturel à l'époque, et il avait la formation adéquate pour être nommé, en 1643, évêque de l'église orthodoxe ayant le siège à Alba Iulia. C'est lui l'auteur de la préface dédiée à Gheorghe Rákoczy I où l'on parle, sauf d'autres problèmes, de trouver des personnes du pays connaissant le slavon, le grec et le latin, à cause du fait que la traduction de Silvestru était lacuneuse. La forme de la traduction définitive du *Nouveau Testament* est considérée par les philologues roumains comme étant de très bonne qualité.²³

Si les traducteurs sont restés anonymes, les typographes ne sont pas restés inconnus, leur identité a été découverte tout à fait accidentellement. Sur un exemplaire du *Nouveau Testament* trouvé à Oradea²⁴ a apposé sa signature le typographe du livre, Rusu de Sibiel (une localité des approches de Sibiu). Celui-ci mentionne, parmi les typographes, Simeon Ștefan l'évêque.²⁵ Un autre maître s'appelle Ștefan Tipograful (Etienne le Typographe) et son nom a été découvert grâce à sa liaison avec le typographie roumaine d'Alba Iulia, sur un manuscrit de Brașov (conservé à l'Eglise de Șchei).²⁶ De cette manière nous avons découvert quelques noms de typographes qui ont formé un groupe restreint impliqué à l'impression du *Nouveau Testament* en 1648.

La même année va être imprimé dans la typographie princière d'Alba Iulia un *Catehism* (*Catéchisme*) surnommé *calvinien* ou la *Petite Bible*.²⁷ Le livre est le fruit de la collaboration des trois personnalités de la vie spirituelle et ecclésiastique: le professeur du Collège Bethlenien d'Alba Iulia, J. H. Alstedius qui a fait la rédaction du livre, le prédicateur Ștefan Fogarassi qui en a

²³ ȚEPELEA, Gabriel: *Contribuția „Noului Testament de la Bălgrad” (1648) la dezvoltarea limbii române literare* (Contribution du „Nouveau Testament de Bălgrad” (1648) au développement de la langue littéraire roumaine = *Indrumător pastoral Alba Iulia*, III. 1979. 134-138.; idem, *Noul Testament de la Bălgrad (1648). Contribuția sa la dezvoltarea limbii literare române. Aplicarea practică a expunerilor din „Predoslovie către cetitori”* (Le Nouveau Testament de Bălgrad 1648. Sa contribution au développement de la langue littéraire roumaine. L'application pratique des exposés de „L'Avant-propos aux lecteurs”). In: *Momente din evoluția limbii române literare*. Bucarest, 1973. 34-49.; CARTOJAN, Nicolae: *Istoria literaturii române vechi* (Histoire de l'ancienne littérature roumaine). Bucarest, 1980. 184-185.; METEȘ, Ștefan: *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria* (L'histoire de l'église et de la vie religieuse des Roumains de Transylvanie et de Hongrie). I. Sibiu, 1935. 386-387.

²⁴ DUDAȘ, Florian: *Carte veche românească în Bihor* (Livre ancien roumain en Biharie). Oradea, 1977. 72-73., nr. 41.

²⁵ *Ib.* Sur la feuille 92 v de l'exemplaire cité se trouve la note: „Moi (...) Rusu de Sibiel typographe de mon état avec les autres frères, nommément Simeon Ștefan, à l'aide de D[ieu] nous avons pris à tâche de l'imprimer.”

²⁶ POPP, Vasile: *Disertație despre tipografiile românești în Transilvania și învecinatele țări de la începuturi până la vremile noastre* (Dissertation sur les typographies roumaines en Transylvanie et les pays voisins des leurs débuts jusqu'à nos jours). Sibiu, 1838. 23., note 8. La notice d'un *Penticostarion* manuscrit de 1613, atteste le typographe Ștefan à Alba Iulia: „Je fais connaître moi Ștefan le Typographe (...) quand je suis allé de Valachie à Bălgrad à l'archevêque et métropolitaine Ștefan. Aux jours de Gheorghe Racoczy, prince de Transylvanie 1644.”

²⁷ B. R. V. I. 160. nr. 53.

fait la traduction et le maître typographe de Braşov, Martin Maior qui l'a imprimé. Oeuvre d'orientation calviniste bien précisée, le *Catéchisme* de 1648 a été édité en langue roumaine, en alphabet latin, ce qui indique l'existence de la section latine de la typographie d'Alba Iulia. En même temps, c'est le seul livre imprimé en langue roumaine en caractères latins au XVIIe siècle à Alba Iulia.

Trois années plus tard, paraît *Psaltirea (le Psautier)*, 1651.²⁸ Nous n'avons aucune raison à ne pas supposer que les trois susdits noms de typographes ne puissent pas être attachés au *Psautier* aussi, surtout sachant que Simeon Ştefan se trouvait encore à son poste métropolitain. À côté des typographes Rusu et Ştefan, à l'édition du *Psautier* a collaboré un autre dont les initiales sont imprimées sur la feuille 294: „M. S.” Nous n'avons pas réussi l'identification de ces lettres. Les chroniques manuscrites sur les feuilles de livres nous font apprendre que le scribe Dumitru a été „le typographe des livres à la Métropole de Bălgrad” au temps de Simeon Ştefan.²⁹

Ni après une pause typographique de trois décennies, la situation de la connaissance des mystères de l'activité typographique n'arrive pas à se dévoiler. En 1683 on imprime un seul livre en employant le matériel typographique d'Alba Iulia, impression réalisée à Sebeş (département Alba), *Sicriul de aur (le Cercueil d'or = le Cérémonial funéraire)*.³⁰ Le livre a été édité par un érudit local. À la fin du livre on trouve la signature de „Daniil le Typographe”, le premier cas identifié de cette manière jusqu'à ce moment.

En 1685 paraît à la typographie de la Métropole *Ceaslovăţul (le Bréviaire)*,³¹ imprimé, parmi d'autres, par le maître Rus Iosif. Deux années plus tard apparaît le livre pour les prêtres *Rînduiala diaconstvelor (Disposition des diacres)*, à l'impression duquel a travaillé aussi Chiriac de Moldavie.³² En plus, il a collaboré à la parution de *Molitvenic (Livre pour absoute)*³³ de 1689. Le fait que, dans ces trois dernières impressions, apparaît un seul nom de typographe et que tous les autres restent anonymes est encore une énigme à élucider. Pour la culture nationale il est important qu'à l'éditions de ces livres aient eu leur contribution des érudits locaux dont les noms sont connus grâce aux préfaces des livres: Ioan Zoba de Vinţ, l'archiprêtre Gheorghe de Daia, Ştefan Raţ de Kişfalău — Miceşti (Vinţul de Jos, Daia, Miceşti sont des localités des approches d'Alba Iulia).

²⁸ *Ib.* 184. nr. 60.

²⁹ Note due au Dumitru se trouve sur un exemplaire du *Psautier*, Bălgrad, 1651, dans la collection de l'Académie, Bucarest, Cf. POPESCU, R.: *o. c.* 259.

³⁰ *B. R. V.I.* 269. nr. 80.

³¹ *Ib.* 279. nr. 84.

³² *Ib.* 280. nr. 85.

³³ *Ib.* 291. nr. 87.

Les derniers trois livres paraissent à Alba Iulia de 1699 à 1702. Une contribution importante à l'impression de deux d'entre eux, *Chiriadromion* (*Livre de sermons pour dimanches et fêtes*)³⁴ et *Bucoavnă* (*Abécédaire*), 1699³⁵ a eue l'envoyé du prince régnant Constantin Brâncoveanu, le typographe Mihail Ștefan de Valachie, qui a été surnomé en Transylvanie Iștvanovici. C'est justement ce nom qu'il emploie sur la feuille de titre des impressions, Mihail Iștvanovici est, au fond, le premier typographe d'Alba Iulia, le nom duquel peut être lu sur la feuille de titre. Nous sommes convaincus qu'à l'impression des deux livres ont eu leur contribution d'autres maîtres engagés à la typographie de la Métropole, mais leurs noms sont restés inconnus. *Chiriadromion* et *Bucoavnă* ont la même année de parution, bien que le premier ait plus 400 feuilles et qu'elle soit éditée en un tirage plus grand que pour le reste des livres. *Bucoavnă* est un livre de petites dimensions, mais son importance est d'autant plus grande qu'il soit le premier abécédaire systématique de la langue roumaine imprimé et utilisé dans les écoles de Transylvanie. Il a eu une destinée malheureuse, qu'il n'avait pas mérité. L'un des diplômés léopoldien, celui du 6 février 1699 se rapporte à ce livre. On donne l'ordre de confisquer le tirage tout entier de ce livre considéré comme incompatible avec la situation dans le contexte de l'achèvement de l'acte de l'union avec l'église de Rome. Dans les collections roumaines se sont conservés seulement deux exemplaires de *Bucoavnă*.³⁶

La dernière impression de Bălgrad s'appelle *Pîinea pruncilor* (*Catéchisme pour les petits*), sorti de sous les presses de la typographie en 1702.³⁷ Le livre apparaît dans le période qui succède immédiatement à l'union religieuse. L'auteur du livre est Barányi László et le livre a été traduit en roumain par Duma Ianăș de Bărabanț (tout près Alba Iulia). Les caractères employés sont les cyrilliques, le matériel typographique est celui de Mihai Iștvanovici, mais ce n'est pas lui qui fait l'impression, parce qu'après les deux livres susnomés, Mihai Ștefan est de retour en Valachie où il continue son activité.

Après l'an 1702 s'écoulent quelques décennies pendant lesquelles on n'a plus d'information sur les matériel typographique. À Alba Iulia n'a plus fonctionné de typographie roumaine depuis 1702, mais après quatre décennies on retrouve ce qui est resté des matériels typographiques d'Alba Iulia à la base de la nouvelle typographie de la ville de Blaj. Cette officine typographique elle aussi a fonctionné sous la juridiction d'une évêché, justement sous la celle de

³⁴ *Ib.* 372. nr. 115.

³⁵ *Ib.* 369. nr. 113.

³⁶ Se trouve à la Bibliothèque de l'Académie Filiale de Cluj et à la Bibliothèque départementale „Astra” Sibiu. Cf. Episcopia Ortodoxă Română Alba Iulia, *Bucoavnă* (L'Évêché Orthodoxe Roumaine Alba Iulia, *Abécédaire*), Bălgrad, 1699. Edition critique imprimée à l'initiative et la bénédiction de P. S. EMILIAN, Evêque d'Alba Iulia. 1988.

³⁷ *B. R. V. I.* 440. nr. 133.

l'évêché greco-catholique. La typographie de Blaj et les écoles roumaines de la même ville ont été fondées pour des raisons culturelles et politiques, étant le résultat des efforts des intellectuels de Transylvanie, au premier rang desquels se trouvait ce temps-là Inochentie Micu-Klein.

Ayant un aspect graphique particulier, les livres roumains imprimés à Alba Iulia ont circulé dans des milieux divers, des plus modestes jusqu'aux érudits du temps, dans les bibliothèques de ceux-ci se conservant. Le nombre réel des exemplaires conservés n'est pas connu. Le régime politique totalitaire a déterminé les possesseurs de vieux livres plutôt les cacher que de les montrer; par conséquent, pendant une période de stabilité, il serait possible que quelques uns des collectionneurs offrent au circuit scientifique des impressions encore inconnues, inédites.³⁸ Le livre alba iulien, pendant son évolution, a contribué dans une mesure décisive au développement de la culture, de l'enseignement, de la langue littéraire et de la science parmi la population, ayant une influence incontestable sur la pensée roumaine pendant les trois siècles à venir.

³⁸ Voir, par exemple MÂRZA, Eva – DREGHICIU, Doina: *Cartea românească veche în județul Alba secolele XVI–XVII. Catalog (Le livre roumain ancien dans le département d'Alba, XVIe–XVIIe siècles. Catalogue)*. Édition de l'Évêché Orthodoxe Roumaine d'Alba Iulia), 1989. — Conclusions sur l'histoire de la typographie d'Alba Iulia, dans la dissertation de Judit ECSEDY: *Fejezetek a magyarországi nyomdátörténetből. — 17. századi műhelyek felszerelésének rekonstruálása*. Bp. 1992. (*Kandidátusi értekezés tézisei*)

VOIT KRISZTINA

**Magán- és közgyűjteményeink sorsa a II.
világháborúban és az azt követő években
(1944 – 1950)***

Ha számba kívánjuk venni közgyűjteményeink sorsát az elmúlt közel ötven esztendőben, első teendőnk a háborús események veszteségeinek számbavétele. Csak ez lehet a kiindulópont. Ehhez fogjuk majd hozzáadni azokat a károkat, amelyeket a „béke” zúdított az országra: a megszálló csapatok kártevéseit és a hazaiak fosztogatásait, nemtörődömségét és — vandalizmusát. Ez főként akkor megszámlálhatatlan szinte, ha a magyar műkincsállomány egészét nézzük, tehát a potenciális „közgyűjteményeket”, a magángyűjtemények (könyv, oklevél és műtárgy) sorsát is. Ezeknek egy része már a háború előtt közgyűjteménybe került; azok, amelyeket tulajdonosaik „letétként” kezelendőn, egy-egy nagyobb közgyűjteményben elhelyezve éreztek nagyobb biztonságban. Ez így is történt, az esetek egy hányadában. Azonban ez csak egy töredék, a magyar magángyűjtemények java része ebek harmincadjára jutott. Az elhurcoltak vagy menekülők kénytelenek voltak otthonaikat, kastélyaikat védtelenül, sorsukra hagyni.

Ezúttal természetesen nem tudjuk valamennyi gyűjtemény útját végigkövetni, csak mozaikszerűen ragadunk ki példákat, megkísérelve bemutatni azt a heroikus küzdelmet, amellyel néhányan e javak megmentésén fáradoztak. Ugyancsak nagy vonalakban vázolnánk fel azokat a jelenségeket, amelyek a koalíciós periódustól az átmenetet adják az új rendszer teljes kialakulásáig, 1949 végéig. Ezen belül is, természetesen csak a gyűjtemények életében kitapintható, és ezúttal csak a Dunántúlra korlátozódó példákkal foglalkozunk. Forrásunk az a hatalmas gyűjtés, amelyet az Új Magyar Központi Levéltárban, a Magyar Országos Levéltárban a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa és a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelőségének irataiban folytattunk az egykori Művelődéskutató Intézet és a „Ts 4 kutatási főirány” keretében, közel tíz esztendőn keresztül.

Közismert, hogy a háború közeledtével legnagyobb közgyűjteményeink legértékesebb anyagaikat igyekeztek biztonságosabbnak hitt helyre szállítani, gondosan elcsomagolni. Így a veszprémi vár sziklapincéibe, majd innen is tovább — ahogyan ezt az ún. „aranyvonat” történetéből, vagy a Csánky-féle hírhedt

* Elhangzott a székesfehérvári Vörösmarty Mihály Megyei Könyvtár centenáriumi rendezett konferencián Székesfehérváron 1993. december 6-án.

műkincsszállítási útvonalból ismerhetjük. Sok esetben a kijelölt mentési hely tartósan bizonyult, mint pl. a Fővárosi Levéltár által használt Szt. István bazilika pincéi. Sok esetben a szállítgatások során pusztult el jelentős gyűjtemény, az ugyancsak menekített Székely Nemzeti Múzeum vagonjait például bombatalálat érte. A háború befejeztével azután megkezdődött ezeknek a megmaradt értékeknek a számbavétele és visszaköltöztetése. Gyűjtemények kerestetik és keresik eltűnt tárgyaikat, vagy éppen e javak gazdáit.

A hazai műkincs és emlékanyag számbavétele és a pusztulás felvétele 1945 koranyarán kezdődik meg. Úgynevezett „repülőbizottságokat” neveznek ki, feladatuk egy-egy terület bejárása, jelentés tétele. Általában egy múzeológusból, egy levéltárosból és egy könyvtárosból állottak. Egy ilyen jelentésből idézünk az alábbiakban.

A jelentés szerint *Szombathelyen* különösebb kár nem történt. Azonban:

„Mikes v. püspök *répceszentgyörgyi* kastélyának műgyűjteményéből kb. $\frac{1}{8}$ részt kitevő anyag hagyatékképpen a szombathelyi szemináriumban őriztetik, a többi műkincset f. év május elején ismeretlen nemzetiségű katonák elszállították. [...] a vas megyei Szt. Vid kápolna kirabolva áll, a *vasvári* kastély kápolnájának berendezése megsemmisült.

Vasszécsényben mindkét XVIII. sz-i Ebergényi kastély ép, az ó-kastélyban jelenleg orosz katonai üdületés van, belépésre nincs mód, berendezésének sorsa ismeretlen. *Tanakajdi* Ambrózy–Migazzi kastély épülete áll, berendezését utóbb összetörték, botanikus kertje elpusztult, benne a híres libanoni cédrus is. *Táplánszentkereszt* (Rosenberg) Széll-kastély épülete megmaradt, berendezése utóbb elpusztult; *Széchen-grófok* kastélya 2 hónapig orosz katonák üdülője volt; *Draskovits-kastély* kívül ép, belül elpusztult. *Bogáton* a kastély áll, berendezése hiányzik. *Búcsú* és *Vát-Szentkauti* templomát kifosztották, *Nemeslöd* templomában istálló van. *Vasvár* helyi múzeumát beszállásolt német katonák elhordták, a vasvári templomnak és rendháznak felszerelése megvan.”

Kőszegen a pusztulás igen csekély, mivel a régi családok nem menekültek el, így értékeik is — ekkor még — javarészt megmaradtak. Azonban a

„Chernel palota — melynek tulajdonosai a báró Mike és a báró Schelwer-családok külföldön tartózkodnak, — épp ottidőzésünk órájában kerül kiürítésre. A helyszínen sietve meggyőződtem, hogy a palota udvarán már nagyobb mennyiségű antik bútor vár elszállításra, az emeleti helyiségekben pedig ott találtam a helyi kommunista párt megbízottait, akik a további elszállítást készítették elő. A kommunista párt megbízottai előadták, hogy a palota berendezését az orosz katonai parancsnokság zárolta, majd a zárlat föloldása után megbízta a pártot, hogy annak ingóságait a város szegényei között ossza szét...”

Kérő-celldömölkön a Németországba deportált Lázár-család régészeti gyűjteménye került veszélybe, mert az épületbe ukrán családokat telepítettek, akik a tárgyakban erős károkat okoztak. *Sárváron* és *Ikerváron* ugyancsak orosz katonai üdülő van és miután a bizottság tagjainak semmiféle papírjuk nem volt az orosz katonai hatóságoktól, sehová sem jutottak be. *Sárvár* esetében a vár tulajdonosa — a helybeli plébános közlése szerint —, Ferenc bajor kir. herceg még jó idővel a felszabadulás előtt a kastély és a gazdaság 2 vonatkományt kitevő ingóságait Németországba szállíttatta.

„*Szentistvánfőn* Bezerédy Mária empire kastélyát és berendezését a nyilasok pusztították el. A (30 ezer kötetes) könyv- és levéltáron kívül a tűz martaléka lett az első emeleten lévő képtár, régi bútorok és műtárgyak, az aranymeműeket, ötvöstárgyakat és Bezerédy püspök ezüstműveit a németek (?) elvitték. *Szentmihályfalván* létesítették a nyilasok az ún. hóhér-iskolát, ahol a hóhérjelölteket az akasztás és a kivégzés más neveire képezték. A kastélyban berendezett véstörvényszék eltüntetése érdekében 3 hátrahagyott nyilas pártszolgálatos a kastélyt műtárgyaival együtt felgyújtotta.”

Vépen Erdődy Sándor gróf nem menekült el, hanem a plébánián meghúzva magát próbálta menteni „az üdülők által az emeletekről kiszórt régiségek maradványait.” A fegyvergyűjtemény elpusztult, de még igen sok kép és régiség lappang a falubelieknél.

A *bakófai* Erdődy-kastélyba menekített vármegyei levéltárat — pár órával a kastélyba telepítendő ukrán családok megérkezése előtt — sikerült megmenteni. A *somlyóvári* Erdődy-kastélyba menekített „hadimúzeumot azonban a katonaság széjjelszórta s az teljesen elpusztult. A falusi cigányokon látni még most is egyes darabokat a hadimúzeum régi egyenruhagyűjteményéből, nagy örömmel sétálnak a régi díszes tábornoki gálaruhákban. *Rum* kastélya, melyben Széchenyi Móricnak a pápai kastélyból hozott 18. századi pompás magyar bútorai voltak, szintén a pusztulás képét mutatja. A parkban megfigyelhető egy hatalmas intarziás Mária-Terézia-kori ruhásszekrény, amelyet a kastélyban üdülők árnyékszékként használnak.” *Körmenden* a Batthyány–Strattmann hercegi levéltár megmentése részben sikerült, azonban a „régiség-gyűjtemény Batthyány-címeres gobelinjeit és ritka perzsa szőnyegeit, mintegy két hónappal ezelőtt ismeretlen nemzetiségű katonák teherautókon elszállították. A kastélyba beszállásolt kozákok a híres fegyvergyűjteményt összetörték, kiszórták, szétgurcolták. A Zsigmond-kori pompás elefántcsont nyeret, a gyűjtemény büszkeségét [...] egy kozák katona lovára próbálta s bár láthatta, hogy lovaglásra nem használható — a szemtanú szerint — zsákjába tette és elvitte.” A fegyvergyűjteményből egyetlen tört sikerült megmenteni. A kastélyba ezúttal sikerül bejutni, azonban a „helyszínen a legszomorúbb látvány a márvány teremben fogadta a belépőket, a sala-terrényében, ahonnan a Batthyány ősök viselettörténeti szempontból nagybecsű képsorozata eltűnt; a katonák vékony szalagokra hasogatták fel azokat.”

A *büki* Szapáry-kastély néhány darabját a kertészházban magát meghúzó Szapáry Györgyné mentette meg. *Peresznyéről* gróf Berchtold Zsigmond a képtárát kivitte Meránba, amelyben többek között Bissolo- és Cranach-képek is voltak.

A *sopronhorpácsi* Széchenyi János kastélyának régi berendezése, a kastély fogolytábor lévén, valószínűleg elpusztított. *Nagycenken* Széchenyi István egykori lakóhelyén a kastélyban üdülők kiszórták a könyvtárat, a képeket, a bútorokat — közöttük Széchenyinek Angliából magával hozott darabjait —, és elégették. *Sopronban* számos gyűjtemény — így a Storno — épen maradt, a

városi múzeumot azonban számos kár érte. A Töppler-gyűjtemény bombatalát áldozata lett, metszet- és rajzgyűjteményét Scholtz János már korábban Amerikába szállította. A bencés gyűjteményt a németek fosztották ki, az evangélikus líceum római-kori régészeti gyűjteménye szétszóródott, az épületben hadikórház működött.

Végezetül a művészettörténész jelentés-készítő így összegezte benyomásait:

„Szemleutamról, mely a Nyugat-Dunántúl háború sújtotta területét ölelte fel, lesújtó benyomásokkal tértem vissza. Mindent elkövettem, hogy ahol lehet, az államhatalom erejével, ahol lehet, rébeszéléssel és meggyőzéssel a magyar múlt emlékeinek borzalmasan megcsonkult töredékeit megmentsem. Legtöbb helyen azonban vagy későn érkeztem, vagy elháríthatatlan s rajtunk kívül álló, ma leküzdhetetlen akadályok állták utamat. Különösen áll ez a vidéki kastélyok kincseire. A magyar múlt művészeti emlékeinek 80%-os pusztulását állapíthattam meg...”¹

Hasonló következtetésre jut Kozocsa Sándor, a bizottság másik tagja, aki ugyanezen helyeken a könyvtárak pusztulásáról számolt be. Eszerint a *szombathelyi* püspöki palota Herzan-könyvtára épen átvészelte a háborút, de a *premontrei* gimnázium 20 ezer kötetes könyvtárának

„Három raktártermében magyar katonatiszti kórház van szállásolva. Nagy veszélyben vannak a könyvek, mert széthordják. Elviszik olvasni a kertben, udvaron, padláson akadnak rá (ha ugyan ráakadnak) könyvtári könyvekre. Sorozatok megcsonkultak, vagy eláztak...”

Köszegen a Városi Múzeum

„felső emeletén helyezték el ideiglenesen a Térképészeti Intézetnek a német katonaság által elrabolt több száz csomagból álló térképanyagát. ... a térképgyűjtemény először a katonai Reáliskola épületében nyert elhelyezést, majd a felszabadulást követő napokban a polgári lakosság százával vitte el és tüzelőnek használta fel, később mentés céljából került a Városi Múzeumba...”

A *vépi* Erdődy-kastélyból a 18. századi francia és angol klasszikusok 6 ezer kötetének pusztulását követi a *körmendi* Batthyányi – Strattmann-kastély könyvtárának sorsa: „kiszórták az orosz katonák, úgyhogy egyetlen darab sem maradt meg, a levéltár nagy részét az udvarra hordották és ott gyűjtötták fel. A könyvtár anyaga égés, esőzés és a lakosság rablásának áldozata lett...” A *győri* helyzet leírásánál Kozocsa megjegyzi:

„Nem tartozik szorosabban megbízásom körébe, azonban kötelességemnek tartom jelelni, hogy Győrben a múlt év folyamán 80 ezer zsidó tulajdonban lévő könyvet gyűjtöttek össze. Ebből 5 ezer kötetet a helyi Kommunista Párt igényelt ki, a többnyire az Elhagyott Javak Kormánybiztosa tette rá a kezét. Itt kell érdeklődni ennek a 75 ezer kötetnek a további sorsáról. Amennyiben Győr város nem tartana rá igényt, jó lenne az egész könyvvállományt a már említett nagy Kölcsonkönyvtár részére megszerezni.”²

¹ OL K 726. 84. cs. 1945–461.

² OL K 726. uo.

Kozocsa Sándornak még egy jelentős újáról tudunk, amelyet a Khuen – Héderváry-kastély könyvtárának megmentésére tett 1945. szeptember elején. Ez a jelentés különösen jellemzően tükrözi a korabeli viszonyokat, hogyan is folytak ezek a kiszállások és bejárások: a jelentést ezért is teljes terjedelmében idézzük:³

„Miniszter Ur!

F. évi szept. hó 7-én kelt nb. megbízása alapján hédervári kiküldetéséről a következőket jelenthetem. F. hó 8-án indultunk útnak Faragó József könyvszakértő úrral és Nagy József tolmács úrral. A déli órákban érkeztünk Győrbe. Ott azonnal fölkerestem Bay Ferenc főlevéltárnok urat és nála érdeklődtem arról a 80 ezer könyvről, melyek Győrről még a múlt év folyamán zsidó tulajdonból gyűltek össze és ma is gazdátlanul hevernek. Bay szerint a hatalmas könyvanyagról újabban sem történt semmiféle intézkedés. A hédervári könyvtárra vonatkozólag pedig áttelefonált a Főispán úrhoz, aki azonban éppen Budapesten tartózkodik. Így az Alispán úrnál tettünk látogatást, ő a legnagyobb készséggel rendelkezésünkre állott és áttelefonált Makarenko ezredes úrhoz, Győr-megye orosz katonai parancsnokához, de sem az ezredes, sem helyettese nem tartózkodott Győrben. (A kisasszony napi ünnepre való tekintettel vadászaton voltak, akiket egyébként visszaindulásunk előtt lakásukon ismét kerestünk, de d. u. 4 óráig nem tértek vissza.)

Így történt meg, hogy a hédervári kastélyba minden előzetes hivatalos bejelentés nélkül érkeztünk. Szerencsére tolmácsunk ügyessége megnyitotta előttünk a könyvtár ajtáját: kísérőnk a kórház egyik őrnagya volt. Gr. Héderváry Lajos úr kastélyában nyert elhelyezést az orosz hadsereg egyik katonai nemibeteg kórháza. A földszint két termében van elhelyezve a kb. 25–30.000 kötetes páratlanul értékes könyvtár. Az egyik helyiséget irodának használgják, míg a másik a lábadozó betegek olvasószobája.

A könyvtár főleg XVIII. századi francia és angol klasszikusok gyönyörű bőrkötésű, remekül illusztrált példányaiból áll (Voltaire, Rousseau, La Fontaine stb.). Ezekon kívül szépen vannak képviselve benne latin, görög és olasz klasszikusok értékes edíciói. Nagyon érdekes a XIX. századi magyar politikai irodalom első kiadásainak majdnem teljes gyűjteménye (Wesselényi Miklós, Széchenyi István stb.). Kuriozitás: a rendkívül gazdag szótár-gyűjtemény. Nem értéktelen az újabkori magyar szépirodalom alkotásainak is elég teljes gyűjteménye. A könyvtárban található a Pallas és Révai lexikonok teljes sorozata, a Magyar Nemzet Története, mindezek nagyszerű állapotban.

A könyvtár azonban a bejáró olvasó betegek miatt állandóan veszélyeztetve van, maga az orosz katonai parancsnok is említette, hogy nekik csak útban vannak a magyar, latin és német könyvek, hiszen beteget olvasni sem tudják. Mégis hozzávétőleges megállapítás szerint máris több polc könyvhiány mutatkozik. Ezért az a tiszteletteljes kérésem lenne a Miniszter Úrhoz, méltóztatasság intézkedni, hogy ez a páratlanul értékes és a magyar könyvkultúra történetében nagyjelentőségű gyűjtemény minél előbb védett helyre (esetleg ideiglenesen a győri Püspökvárban) nyerjen elhelyezést.

Tisztelettel jelentem Miniszter Úrnak, hogy Nyílt parancsom nem volt hivatalos bélyegzővel ellátva, amit az útközben feltartóztató és igazolásra felszólító orosz katonai alakulatok többször is kifogásoltak. Ezenkívül autónknak nem lévén ablakai a hűvös szeptemberi hajnalon erősen megfáztunk és minthogy semmiképen nem védekezhettem a megszövegezett ellen, nagyon felfázva, majdnem betegen érkeztem haza.

³ UMKL–XIX–I–13–96–1949.

Jelentésem tudomásulvételét kérve, maradok a Miniszter Urnak mély tisztelettel

alázatos szolgálója
Dr. Kozocsa Sándor
egyetemi m. tanár,
magyar nemzeti muzeumi
könyvtárnok

Budapest, 1945. szeptember 9.”

Szeptember 24-én megismétli az útját, és végre sikerül találkoznia Makarenkóval, aki beleegyezik a „hédervári könyv- és levéltár elszállításába”, csak kiköti, hogy a könyvtár anyagából ki kell válogatni a fasiszta jellegű nyomtatványokat, és azokat megsemmisíteni vagy beszolgáltatni. Az elszállítás maga is rendkívüli feladatot jelent. Három lovasszekérrel először kilenc szekrény anyagát, kb. 9 ezer kötetet kell elhozni a kastélyból, és a győri Püspökvárban elhelyezni. Kozocsa megjegyzi: „Sajnos a rossz, mondhatni mezei úton a nem megfelelő szekerek rázása eléggé megviselte a finom 18. századbeli pompás kötések bőrányagát.”⁴ Körülbelül 15 ezer kötet és a teljes levéltár ekkor nem kerül elvitelre. Ehhez szeptember végén a VKM-től Kozocsa újabb segítséget és teherautót kért, hogy két napi munkával az anyagot teljes egészében biztonságba lehessen helyezni. Sajnos arról, hogy ez mikor és hogyan történt meg, illetve, hogy a teljes anyag elszállításra került-e, nincsenek adataim.

A dunántúli nagyobb kastélyok és gyűjtemények közül most még a *keszthelyi Festetics-kastély* helyzetéről szeretnék röviden szólni. Klempa Károly augusztus 5-én kelt jelentésében már bizonyos helyreállítási munkákról is be tudott számolni, főként a könyvtár vonatkozásában:

„A könyvtár nagytermét, a sérüléseket (bútorzat, padló, tető stb.) rendbehoztam, a könyvek a helyükre kerültek. Veszteség nem nagy, kb. 8%. A kvalitatív veszteség azonban tekintélyesebb, mert a becsapott akna épp az értékes heraldikai könyvgyűjteményt találta el. A levéltár vasajtaja is jó szolgálatot tett. 10 év óta vezetem a két gyűjteményt s így szinte minden darabot ismerek. Mivel azonban a katalógus szétszóródott, elkallódott, még hosszú időre lesz szükség, míg az rendbe jön. Ami a műkincseket illeti — főleg képek, porcellán, Hamilton-féle bútorok —, amelyeknek egész történetét szín-darabszám szerint ismerem, pótolhatatlan veszteséget szenvedett. Egy részét elszállították (kb. 29 teherautónyit), másik része a városban elszórtan van elhelyezve a pártok helyiségében, rendőrségen stb.

Ami a kastélyban megmaradt azt nagynehezen, amennyire lehetett egy helyre tettük és őrizzük a legnagyobb nehézségek árán.”⁵

Herepei János *bonyhádi* múzeumigazgató egy másik, román kérésre lefolytatott kereső eljárásra válaszolva, ugyancsak beszámolt a kastély állapotáról:

„...teljes képtelenség, hogy a Festetics kastélyban besztercei vagy naszódi gyűjteményanyag lett volna elhelyezve, mert ha csak egyetlen ládányi könyv, tárgy vagy irat is került volna oda, ugy nem semmisülhetett volna meg, hogy bár egy fencsikényi ne maradt volna

4 UMKL uo.

5 UMKL-XIX-I-13-97-1946.

meg abban a rettenetesen nagy szeméthalomban, amely termeket, folyosókat, kapukö-zöket töltött meg még hónapokkal a rombolások után is. S minthogy húsz hónapig tar-tott rendezői és gondozói munkám ideje alatt nemcsak a kastélyból áthordott anyaggal volt dolgom, hanem a községben is szerteszét kellett nyomoznom a széthordott tárgyak után...”⁶

A Festeticsek dégi kastélyában lévő 25–30 ezres könyvtár 1946 júniusában még megmenthető lett volna, legalábbis kb. a fele. Ezt a megmentett könyv-anyagot a helybeli posta irodájában tárolták, mintegy 8–10 kocsiira való anya-got. A levéltár azonban a jelentésíró szerint is megsemmisültnek tekintendő, „azonban — jegyzi meg — valószínű, hogy a falu lakosságánál levéltári és könyvanyag feltalálható volna. A papíryanag erős pusztulásnak van kitéve, a falu népe nem tartja tudományos értéknek. Kérjük a Gyűjteményügyi Bizott-ság sürgős intézkedését és amennyiben az intézet végezné el a megbízatást, [a Dunántúli Tudományos Intézet] a költségeknek adópengőben való fedezését kérjük.”⁷ Ez a költség mintegy 45 millió adópengőt jelentett. A kastély épü-letére a Földművelődésügyi tárca tette rá a kezét és ott üdülőt rendezett be. Hasonló sors várt a *keszthelyi* kastélyra is. Klempa Károly említett jelentésében segítségkérőn írta:

„...gyakran keresnek engem a földművelődésügyi szakoktatás emberei, akik a könyv-tárra és a levéltárra szemet vetettek. A könyvtár azonban igen távol áll minden gazdasági vonatkozástól (kb. az állomány egyhuszad része) s a georgikoni régi tanszerek szinte tel-jesen elpusztultak, nem a saját hibánkból. Úgy hogy jó lenne a könyvtárt, amely amúgy is külön szárnyat képez, a szakoktatástól igénybevett kastélyépülettől elkülöníteni, mint teljesen különálló igen értékes gyűjteményt.”⁸

Ez — mint tudjuk — nemsokára be is következik, amikor a gyűjtemény az Országos Széchényi Könyvtár kezelésébe kerül, egyedülállóan a dunántúli régióban.

A pusztulás példáit tovább idézhetnénk, és sajnos meg kell állapítanunk, hogy a háborús károknál sokkal nagyobbaknak is jóvátehetetlenebbnek látsza-nak azok a károk, amelyeket akár a magyar katonaság követett el, mint például *Nádasladányban*. Fügedi Erik számolt be arról, hogy

„a könyvtárt a levéltárhoz hasonló sors érte, hogy mégis nagyobb mérvű pusztulás kö-vetkezett be, annak oka a később beszállásolt magyar katonaság viselkedése volt. A kato-nák a bőrkötések egy részét lehántották, az illusztrációkat kitépték s a magyar könyvekből sokat elvittek...”⁹

A gyors intézkedésnek köszönhetően mégis sikerült a könyvanyag nagy ré-szét és a családi képtár értékeit elszállítani; az Iparművészeti Múzeumba, a

⁶ OL K 726. 86. cs. 1949–719.

⁷ UMKL–XIX–I–13–136–1946.

⁸ UMKL–XIX–I–13–97–1946.

⁹ UMKL–XIX–I–13–147–1946.

Történeti Múzeumba és a Szépművészeti Múzeumba kerültek, részben ideiglenes jelleggel.

A pusztítás és a pusztulás másik „legtevékenyebb” résztvevője a helybeli lakosság. Ennek megakadályozására is, 1945. június 13-án a kultuszminiszter átiratban fordult a belügyminiszterhez a családi gyűjtemények védelme érdekében. 1945. július 4-én pedig az ideiglenes nemzeti kormány rendeletet bocsájtott ki „egyes magángyűjtemények anyagának védelme tárgyában”. Ebben kimondják:

„a nemzet szempontjából fontos magángyűjtemények (műkincsek, könyv- és levéltárak) megóvása végett — a Magyar Nemzeti Múzeum javaslata alapján — azok ideiglenes hatósági őrizetbevételét rendelje el, ha azt a tulajdonos távolléte és a gyűjtemény őrzése tekintetében fennálló állapot közérdekből szükségessé teszi. Az ilyen gyűjtemények védelméről, ha a vallás és a közoktatásügyi miniszter másként nem gondoskodik, a helyi hatóságok (polgármester, községi elöljáróság) kötelesek gondoskodni.”¹⁰

A pusztulás azonban ezzel nem volt megállapítható és november közepén egy részletes *Útmutatót* adtak ki a nemzeti szempontból fontos magángyűjtemények megmentéséhez. Ebben megállapítják, hogy:

„A vidéki magángyűjtemények pusztulása — eddigi befutott jelentések szerint — épp úgy ezer formában jelentkezik, mint a háborús pusztulás és pusztítás maga. Eltekintve a szó szoros értelmében vett hadicsелеkmények és hadműveletek által okozott károktól, mint amilyen a tűzérési tűz, vagy a bombázás okozta károk, a beszállásolt katonaság igen sok helyen befűtött a könyvtárral, vagy helyszűke miatt egyszerűen kidobta a levéltárat az udvarra, magával vitt használati tárgyként műtárgyat. A hadműveleteket mindenütt követő szociális változások újabb pusztulást zúdítottak a magángyűjteményekre, a változások alatti zűrzavart kihasználó elemek a gyűjteményeket széthordták, vagy szétlopták, a kúriákban maradt tárgyakat a hatóságok, vagy intézmények a maguk céljaira lefoglalták, sőt elosztották, vagy legalábbis selejtezték, természetesen a maguk szempontjai szerint. Így lett a reneszánsz számolyból fejőszék, a régi olasz majolikából tejes csupor, vagy a Tiepolo-képből istálló ajtó.”¹¹

Az *Útmutató* külön intézkedett a németek által, vagy a nyilasoktól elszennvedett károk számbavételéről, mint amelyek a Németországgal szembeni esetleges jóvátételi, illetve egyéb magyar követeléseknél felhasználhatók.

Azonban minden erőfeszítés ellenére a folyamat csak részben volt megállapítható. S míg a nagyobb — és főként fővárosi — közgyűjteményeinkben az újjáépítés lázas tempóban folyt és rendkívül látványos eredményeket hozott — addig a vidéki magángyűjtemények és kastélyok sorsa beteljesedett. Jobbik esetben valamilyen közcélra használták fel és alakígtatták majd saját elvárásaik szerint, vagy széthordták, szinte az utolsó tégláig. Így történt például József nádor egykori *alcsuti* kastélyával, ahol a közel 240 helyiségből álló épületből

¹⁰ UMKL-IXI-I-13-118-1945 és OL K 726.93. cs. Vegyes. [Csánki hagyaté.]

¹¹ OL K 726. uo.

mára csak a homlokzat maradt, mint egy antik rom; egy hajdan volt világ mentőjaként.

1948-ban a fővárosi és a vidéki közgyűjtemények, könyvtárak és múzeumok állapota konszolidálódott. Az 1948. évi jelentések gondjai már mind a békés építő kor gondjai: a gyűjtemények fejlesztése, ásatások lehetőségei, helyiségek, pénzügyi források elégtelensége. Egyre nagyobb léptekkel haladt az új közművelődési könyvtári rendszer kiépítése, előbb a körzeti könyvtárak, majd a megyei könyvtárak és hálózataik megteremtésével. Kialakulnak az irányítás új szervei; 1946-ban az Országos Könyvtári Központ, majd az Országos Könyvtárügyi Tanács és mellettük 1949 végéig, a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának meglétéig, a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelőisége is gyakorolta felügyeleti jogait. Azonban már 1948 végén, illetve 1949 elején számos olyan új elem figyelhető meg, amely a közelgő változások előkészítője. A tudományos és a közművelődési könyvtárak állományának „megtisztítása” a fasiszta és szovjetellenes művektől 1945 tavaszától folyt, több hullámban, több jegyzék kibocsátásával.¹² A tiltakozások ellenére, amelyek a tudományos kutatás szabadságát védtek,¹³ természetesen végrehajtották. Eredményként minden nagyobb gyűjteményben felállíthatták az ún. zárolt kiadványok tárá, amelynek vezetője személyesen felelős volt az anyag „védelméért” és ezzel egyúttal biztosították azt is, hogy a „kényesebb” témák kutatása csak megbízható kezekbe kerüljön.

1949 elején azután megkezdődött a gyűjtemények új állományának kialakítása, ha kell, erőszak árán is. Így például előírták, hogy az egyes múzeumok milyen könyveket kötelesek megvásárolni, még akkor is, ha ennek terheit nem a felügyeleti szerv viselte, hanem például a város. Mik voltak ezek a „fontos” művek, amelyeknek a beszerzését kötelezővé tették?

Rákosi Mátyás: *A magyar demokráciáért*; Sztálin: *A leninizmus kérdései*; Engels: *Család, állam, magántulajdon*; Lenin–Sztálin: *Párt és pártépítés*; Marx–Engels: *Kommunista kiáltvány*; Marx válogatott művei; Rudas László: *Materialista világnézet*; Andics Erzsébet: *Fasiszmus és reakció Magyarországon*; Lenin: *Állam és forradalom*; Pach Zsigmond: *Magyarország az első világháborúban*; Makarenkó: *Új ember kovácsa*.

A felsorolt művek mellett az irodalmat

két Tolsztoj mű, két Steinbeck regény, Illyés *Puszták népe*, Nagy Lajos *Farkas és bárány*, Bóka József *Attila*, Waldapfel József *Forradalom előtt* c. munkája, *Majakovszkij válogatott versei*, Upton Sinclair regényei, Solohov *Új barázdát szánt az eke* c. műve képviseli.

¹² *Magyar Közlöny* 1945. jún. 17.; 23. – L. még: Z. KARVALICS László: *Könyvbegyűjtés és -bezúzás 1946-ban* = MKsz 1993. 4. 404–418.

¹³ Például a szegedi tankerületi főigazgató 1945. április 16-án, az Orsz. Nevelési Tanács ügyvezető alelnöke 1945. június 23-i dátummal intézett beadványt a miniszterhez. – UMKL–XIX–1–1–h–22. 962–1945.

A múzeumi könyvtár számára fontosabb szakirodalmat

Genthon Egri József monográfiája, Malonyay *A magyar művészet* 5. kötete, a *Magyar-ság Néprajza* hiányzó kötete, Gyórfy István *A cíffraszúr*, Németh Gyula *A honfoglaló magyarság kialakulása* c. munkája, a *Budapest története I–II.* kötete, továbbá a *Magyar Művészet* c. folyóiratra szóló előfizetés jelentette.

Az iratot a közgyűjtemények Orsz. Főfelügyelője, Radnóti Aladár írta alá, aki utóiratként a fentiekhez azért hozzáfűzi:

„Amennyiben a felsorolt könyvek közül valamelyiket nem áll módjában megszerezni, helyette az Ethnográfia, Néprajzi Értesítő, Numizmatikai Közöny hiányzó számainak pótlását kísérelje meg.”¹⁴

1949 májusában megkezdik a Hibizományok megszüntetéséről kiadott 1949. VII. tc. végrehajtását. Ezen belül is a 3. §-tette lehetővé a műtárgyak múzeumi kezelésbe vételét. Eszerint:...

„ezeket a műtárgyakat és történelmi vagy közművelődési szempontból jelentős tárgyakat közgyűjteményben kell elhelyezni [...] a pénzügyminiszterrel és az igazságügyminiszterrel egyetértve a vallás- és közoktatásügyi miniszter dönti el az ingóságok tekintetében azt a kérdést, hogy bútornak vagy egyéb házi felszerelési tárgynak kell-e azokat tekinteni és ehhez képest az eddigi hitbizományi tulajdonos tulajdonába kerülnek-e vagy pedig a törvény alapján állami tulajdonba vételüknek van helye.”¹⁵

E törvény alapján kísérlik meg begyűjteni az elhurcolt vagy szétlopkodott javakat. Így azt is mondhatnánk, hogy bizonyos mértékig a műtárgyak védelmét is szolgálta a törvény.

1949 januárjában a még 1948-ban kiadott rendelet értelmében, a felosztatott egyesületek vagyonának konfiskálása tovább folytatódik. Ez azt jelenti, hogy az adott egyesület teljes vagyonának, ingó és ingatlanok, berendezési tárgyainak, muzeális értékeinek, könyveinek teljes elkobzására került sor. Amennyiben az egyesületnek ingatlanjai is voltak, mint például a Balatoni Egyesületnek — az egykori jegyzőkönyv tanúsága szerint —, ezek az Államkincstár tulajdonába kerültek. Jelen esetben például egy rét is, 1200 □-es és egy keszthelyi ingatlan.¹⁶ A muzeális tárgyakról leltár készült, és ennek alapján történt meg az átvétel, majd az elszállítás. Könyvtárak esetében természetesen itt is nagyarányú selejtezést hajtottak végre. Ez az eljárás tipikusnak mondható volt minden egyesület, kaszinó, egyesület, olvasókör stb. esetében. Legjobb esetben egy töredék anyag került a városi vagy a körzeti, később a megyei könyvtárakba.

Szinte egyetlen tollvonással szüntették meg a *bonyhádi* Székely múzeumot, amelyet a völgyeségi telepések szövetkezete (bukoviniai székely telepések) hozott létre és tartott fenn. A szövetkezet 1948-ban önként oszlott fel, de a mú-

¹⁴ K 729. 38. cs. 1949–100. — A Közgyűjtemények Orsz. Főfelügyelőségének leirata a Nógrádvármegyei Nagy Iván Múzeumhoz. 1949. I. 18.

¹⁵ OL K 726. 86. cs. 766. t.

¹⁶ OL K 729. 38. cs. 1949/56.

zeum, 1948 decemberében kelt jelentése szerint,¹⁷ különböző ajándékozók és más személyek segítségével működőképesnek bizonyult, sőt mind könyvtárát, mind gyűjteményeit gyarapítani tudta. Ennek ellenére egy 1949 szeptember közepén kelt, a belügyminiszterhez címzett megkeresés a múzeum felosztását és megszüntetését írta elő, amely meg is történt. Az indoklás:

„A szóban lévő Egyesület rendeltetésének nem felel meg, mivel a szekszárdi múzeum is foglalkozik Tolna vm. néprajzával. Nincs tehát semmi szükség külön székely múzeum fenntartására. A takarékoság szempontjából is szükséges, hogy a Bonyhádi Múzeum megszűnjék, mivel olyan kis múzeum, ahol kevés anyag van: egy tudományos tisztviselőt és egy altisztet foglalkoztat. Tisztelettel kérem Miniszter urat, szíveskedjék hozzájárulni, hogy a bonyhádi múzeum anyaga a szekszárdi múzeumba kerüljön.”¹⁸

Ugyanide osztják be szolgálatba Herepei Jánost, a múzeum igazgatóját, majd nyugdíjazzák.

Eközben természetesen folytak a tisztviselői kar megtisztítását célzó műveletek. Az igazoló bizottságok, a bélistázások fokozatosan alakították át a közgyűjtemények tudományos tisztviselőinek, az altiszteknek és egyéb beosztottaknak, könyvtárnokoknak, levéltárnokoknak a sorát. 1949 januárjában újabb körlevél tudatta, milyen újabb részadatokra van szükség a kinevezések és megerősítések esetében benyújtott önéletrajzokban: „a jövőben minden életrajz benyújtásakor fokozott figyelem fordíttassék arra, hogy azokban megfelelő adatok pontosan fel legyenek tüntetve (pl. katonai szolgálatra, mikor, milyen alakulathoz, hová vonult be, milyen rendfokozatot viselt; hol, mikor, milyen hadifogságba került, az alatt hol tartózkodott, mikor tért vissza stb.) [...] mert a hiányos életrajzokhoz minden esetben a hiányok pótlását fogom bekérni”¹⁹ — közli a körlevél aláírója.

Megkezdődik az ügyintézés legapróbb részleteinek előírása. Így például megszabják, kikkel lehet bizonyos iparos és javító munkákat elvégeztetni: kizárólag, a Kisiparosok Országos Szövetségének tagjaival, megszabott elszámolási rend szerint. Hamarosan kiadják a listákat azokról a művészekről, akik kiállíthatnak, munkáikkal nyilvánosan szerepelhetnek, és azokról is, akik nem.²⁰

Ami a szerzetesrendek értékeinek — műtárgyak, könyvek stb. — tiszteletben tartását illeti, 1949 elején még az elkobzás látszólag törvényesebb keretek között történik. Így például a *zirci* apátság egyiptomi gyűjteményének megszerzését Dobrovits Aladár elnöki tanácsos az 1949/13. sz. tvr. III. fejezete alapján rendeli el, miután Ortutay azt „nemzeti értékű magángyűjteménynek” nyilvání-

¹⁷ OL K 729. 38. cs. 1949/15. — Herepei János jelentése szerint különösen két területen történt nagy gyarapodás — mind a két esetben adományok útján. A könyvtár több mint ezer kötettel gyarapodott; a levéltár beszerzései, amelyek a bukoviniai székelység telepítéstörténetére vonatkoznak, külön kiemelendők.

¹⁸ OL K 729. 38. cs. 1949/15. — A beadvány kelte 1949. IX. 15.

¹⁹ OL K 729. 39. cs. 1949/275.

²⁰ OL K 729. 92. cs. 1949/1644.

totta, és elrendelte a Szépművészeti Múzeumba való szállítását. Ezt a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának kellett volna foganatosítani, azonban mire az 1949. december 8-án kelt leirat a Nemzeti Múzeumhoz megérkezett — 1950. január 18-án —, az aktára már csak a következő megjegyzés került: „1949 évi december hó 15.-én ugyanezen rendelet már lejött és így intézkedést nem igényel.”

És ezzel egy újabb fejezet kezdődik a magyar gyűjtemények sorsában. A szerzetesrendek feloszlásával azok értékei a pusztulás-pusztítás további listáját gyarapították. De nyugodtan mondhatnánk, hogy ez a pusztulás itt sem állt meg. Mindazt, ami elveszett, teljességében sohasem fogjuk tudni pótolni. Mert akárkik okozták is — zabráló nagyhatalmak, részeg katonák, mohó harácsolók, vagy buzgó, féltő, szófogadó hivatalnokok, harcias hordó-szónokok —, tudva vagy tudatlanul de elsősorban az országot fosztották meg értékeitől, és csak azután az egykorú tulajdonost.

VOIT, KRISZTINA

Der Schicksal unserer privat- und öffentlichen Sammlungen im zweiten Weltkrieg und in den danach folgenden Jahren (1944–1950)

Die Studie beschäftigt sich mit den Kriegsverlusten der inländischen öffentlichen Sammlungen (Bibliotheken, Archive, Museen) auf Grund der Archivquellen. Die Bestrebungen vor dem Kriege den Bestand der öffentlichen Sammlungen in Sicherheit zu behüten brachten verschiedene Resultate: manchmal hatten sie eine Art Sicherheit, andersmal eben die Vernichtung zur Folge. Die Aufnahme der Vernichtung der inländischen Kunstschatze begann im Sommer des Jahres 1945. Die Studie führt die zeitgenössischen Berichte der Museologen, Archivare und Bibliothekare auf. Von der Vernichtung der Bibliotheken bekommen wir Informationen auf Grund der Berichte von Sándor Kozocsa. Diese Berichte sprechen hauptsächlich vom tragischen Schicksal der transdanubischen Schlösser und Büchersammlungen, und sie entdecken die verschiedenen Ursachen der Verwüstung. Ähnlichen Inhalts waren die Rechenschaftsberichte von Károly Klempa, János Herepei und Erik Fügedi, nach denen auch ein Teil der Einwohnerschaft an der Vernichtung der Werte schuldung war, obwohl sie grösstenteils durch die Kriegshandlungen und die Verwüstungen der Soldaten verursacht wurden. Im Gebiet der Verwüstung des Bestandes der Sammlungen begann ein neues Kapitel in 1948–1949, als die Mönchsorden und die Vereine aufgelöst wurden, und in den übrig gebliebenen Bibliotheken eine generale Ausmusterung aus politischen Gesichtspunkte verordnet wurde. Dadurch wurden die früheren Verluste fast unersetzbar vermehrt.

BOGOLY JÓZSEF ÁGOSTON

Tolnai Vilmos, Az ember tragédiája első kritikai kiadásának létrehozója

Századunk első harmadának irodalomtörténszi teljesítményei a magyar irodalomtörténet-írás története számára sok méltánylást érdemlő, kutatásra, értelmezésre, értékelésre váró mozzanatot tartogatnak még. Ezen időszakból, e körbe tartozik Tolnai Vilmos irodalomtörténszi, filológusi munkássága is.

A Tolnai Vilmos Madách-képének kialakulását befolyásoló tényezők között nem csak mentalitásának, világképének meghatározó elemeit, filológiai érzékét, tényföltáró hajlamát, hanem a századutó és a századelő magyar irodalomtörténetírásának szellemi örökségét is számításba kell vennünk. Mielőtt Tolnai Madáchcsal foglalkozó munkáiról szó esnék, egy-két ponton vázlatosan, máshol távolról, csak a kontúrok mentén haladva, a kérdéskör tudománytörténeti előzményei közül is érintünk néhányat.

A tizenkilencedik század második felében keletekezett művek közül *Az ember tragédiája* az, amelyet a legtöbbet és legkülönbözőbb megközelítésekkel vizsgált irodalomtörténetírásunk és irodalmi kritikánk a századvégen és a huszadik század első harmadában.¹

E vonatkozásban az első jelentős mozzanat összetevőit Arany János méltányoló fölismerése, megjelentetést javasló szava, a szöveggondozásban is odaadó segítőkészsége és a Kisfaludy Társaság-beli bemutató beszéde adta.² Gre-guss Ágost titkári jelentése is elismerően szólt a *Tragédiáról* a Kisfaludy-Tár-

¹ Madách főművének egykorú fogadtatástörténetére vonatkozóan vö: HORVÁTH Károly: *Az ember tragédiája és a korabeli kritika* = ItK 1989. 5–6. 530–557. Vö. még: KÁNTOR Lajos: *Százéves harc „Az ember tragédiája”-ért*. Bp. 1966.; *A század első negyedéig terjedően áttekinti a Madáchcsal foglalkozó szakirodalmat*: VOINOVICH Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Bp. 1922. 569–591. Madách életművének kutatási irányairól, az újabb megközelítések, az eszmetörténeti, poétikai, mentalitástörténeti, értékszerkezeti és bölcséleti kérdésfeltevések szükségességéről, az életmű kutatásának újabb fázisáról: NÉMETH G. Béla: *Az életműkutatás új korszaka előtt* = Magyar Hírlap 1973. 18. (jan. 19.) 6.; Uő: *Két korszak határán. Madách évfordulójára* = It 1973. 4. 851–882.; *A kutatás- és kiadástörténet legújabb eseménye, a legutóbbi Madách-kiadáshoz írt bevezetés*: HORVÁTH Károly – KERÉNYI Ferenc: *Bevezetés. In: Madách Imre válogatott művei*. Bp. 1989. 7–10.; Uők: *Jegyzetek. Az ember tragédiája*. Uo. 410–412.

² Vö. ARANY János: *Madách bevezetése a Kisfaludy-Társaságban*. In: *Arany János válogatott művei IV. Tanulmányok – Cikkek – Levelek*. S. a. r. BARTA János. Bp. 1953. 324–326.; HORVÁTH Károly: *Az ember tragédiájának keletkezése. Fogadtatása. Arany János szerepe*. In: HORVÁTH Károly: *Madách Imre*. Bp. 1984. 157–163.; KÁNTOR L.: *i. m.* 12–14.

óság 1862. évi közgyűlésén.³ Ez évben még Szász Károly méltatta Madách drámái költeményének bölcséleti értékeit Arany folyóiratában, a *Szépirodalmi Figyelő*ben. Igaz, Szász Károly értékelése nemcsak pozitív elemekből állt, a mű költői kidolgozottságában általa észlelt hiányosságra is rámutatott.⁴ Eredetileg Salamon Ferenc akart írni a drámái költeményről, de a műben talált Faust-reminiszcenciák miatt tervéről lemondott.

Arany János is, Gyulai Pál is a *Tragédia* eredetisége mellett foglalt állást. Arany egyik Szász Károlyhoz írt — Tolnai Vilmos által egyik cikkében idézett — levelében olvashatjuk.

„[...] Salamonnak a Faust-reminiszcenciák okoztak scrupulust. Én úgy látom, hogy itt a felfogás egészen eredeti — s Gyulai azon csodálkozik, hogy ennyire tudta kerülni a Faust-reminiszcenciákat, holott az impulstus onnan vette Madách.”⁵

A *Tragédia* értelmezői közül figyelemre méltó a filozófus Erdélyi János véleménye. Ő Lucifer alakjában látta azt a dinamizáló erőt, amely megszerkeszti Ádám bölcséleti értelemben vett evilági küzdelmeit és tragédiáját.⁶ A magyar irodalom kistükrében Beöthy Zsolt a művészi értékeket hangsúlyozta a műben, a költőt és a gondolkodót állította párhuzamba egymással — addigi irodalmunk fejlődéstörténetében Madáchot tartotta legnagyobb bölcséleti költőnknek.⁷ A *Tragédiát* magyarázó, módszeresen elkészített, a keletkezési sorrend szerint első összefoglaló munkát a századvégen Morvay Győző írta.⁸ Bayer József a századutón megjelent, a magyar dráma történetét két kötetben egybefoglaló monográfiája már irodalomtörténeti értékének megfelelő kitüntetett figyelemmel és jelentőségadással tárgyalja *Az ember tragédiáját*.⁹ A századvég és az első századnegyed időszakában a Madách-kérdés körüli eszmetörténeti és bölcséleti szempontú irodalomtörténeti vizsgálatok kezdeményezői és megalapozói közé tartoznak a már említett Erdélyi János mellett Palágyi Menyhért, Alexander Bernát, Pauler Ákos, valamint teológiai oldalról Ravasz László és Prohászka Ottokár. A pedagógiai gondolkodástörténeti aspektust alkalmazók közül pedig Kármán Mór.

³ Vö. GREGUSS Ágost: *Titkári jelentés a Kisfaludy – Társaság XII-dik közülésében 1862. február 6-dikán* = Kisfaludy – Társaság Évlapjai, Új folyam, I. köt. 1860/62 – 1862/63. 13–31.; KÁNTOR L.: *i. m.* 15–18.

⁴ Vö. SZÁSZ Károly: *Az ember tragédiájáról* = *Szépirodalmi Figyelő* 1862. 2. évf. 228–231, 244–246, 260–262, 275–277, 293–295, 308–310, 324–326, 339–342.

⁵ TOLNAI Vilmos: *Adalék az Ember Tragédiája és Faust viszonyához*. In: *Philológiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről. (Heinrich Emlékkönyv)* Szerk. GRAGGER Róbert. Bp. 1912. 287.

⁶ Vö. ERDÉLYI János: *Madách Imre: Az ember tragédiája*. In: *Erdélyi János válogatott művei*. Vál., a szöveget gond. és a jegyz. összeáll. T. ERDÉLYI Ilona. Bp. 1986. 580–612.

⁷ Vö. BEÖTHY Zsolt: *A magyar irodalom kistükrébe*. Bp. 1896. 165–166.

⁸ Vö. MORVAY Győző: *Magyarázó tanulmány Az ember tragédiájához*. Nagybánya, 1897.

⁹ Vö. BAYER József: *A magyar drámai irodalom története. A legrégibb nyomokon 1867-ig*. 2. köt. Bp. 1897. 315–371.

A Madách-kérdéskör tudománytörténeti előzményeinek tárgyas föltárása, megismerése és földolgozása Tolnai Vilmos számára elsődrendűen fontos feladatnak számított. A már említett szerzőkön kívül a *Tragédiát* és Madách személyiségét elemzés tárgyául választó irodalomtörténészek közül Riedl Frigyes, Voinovich Géza, Kardeván Károly, Kristóf György, Várdai Béla, Császár Elemér, Négyesy László, Mitrovics Gyula és a szellemtörténeti és karakterológiai szempontot alkalmazó fiatal Barta János álláspontjával szembesítette saját fölfogását.

A korszak irodalomtörténésze számára a Madách-probléma különösen sok érdekfeszítő kutatási lehetőséget rejtett. Egy filológusi beállítottságú kutatóra pedig e területen a szövegkritikai kiadás előfeltételeinek megteremtése és a kritikai igényű szövegkiadás létrehozásának nem kis feladata várt.

A Madách-probléma alapos, tárgyas föltárása közben elgondolásaival a következő kérdéskörök feldolgozásához kapcsolódott Tolnai Vilmos: a *Tragédia* viszonya a *Faust*hoz, az eredetiség kérdése; Madách pesszimizmusa; a *Tragédia* szerkezete; a *Faust* és *Az ember tragédiája* közötti különbség a férfi és a nő viszonyának szempontjából; az anyaság szerepe a műben; a kritikai szövegkiadás kérdése. A fölsorolt kérdéskörök mindegyikét külön dolgozatban tárgyalta, vagy egyik munkáján belül a megjelölt témát kiemelten vizsgálta.

Forráskutatói módszerével a londoni színt és a falanszter jelenetet külön elemezte, s ugyanígy földerítette a római színt forrásait is. Weber *Demokritos* ának Madáchcsal kapcsolatos hatástörténetéről készített filológiai dolgozatot. A *Haagsche Courant* című lapban a külföldi közönségnek mutatta be Madáchot. Kritikákat írt a Madáchcsal foglalkozó könyvekről. Kapcsolattörténetet, hatástörténetet kutatott.¹⁰ Részletkutatói ambíciójának érzékeltetésére példaként említjük, hogy kronológiai és keletkezéstörténeti vizsgálatot végezve korrigált egy előző fölfogást, és filológiai módszerével kimutatta: még ha van is gondolati rokonság a két mű között, Madách *Civilizátor* című arisztophaneszi komédiája nem Széchenyi *Blickjének* közvetlen hatására keletkezett.¹¹

Adalék Az ember tragédiája és Faust viszonyához című, a *Heinrich Emlékönyvben* közölt tanulmányában Madách művének önállósága mellett érvel. Itt említi Tolnai, hogy az eredetiség vonatkozásában a korábbi magyar és külföldi értékelések a Faust-reminiszcenciák jelenlétének okán nem egyszer kételkedők voltak, Faust-utánzatnak tartották a *Tragédiát*. Főleg a művet német fordításban megismerő irodalmi értelmiségi olvasó véleménye lehetett, s volt ez utóbbi. Könnyen belátható, a helyzet nem volt kedvező. A leginkább elterjedt német nyelvű fordítást készítő Dóczy Lajos ugyanis nem tudott igazán elszakadni Go-

¹⁰ Vö. KOZOCSA Sándor: *Tolnai Vilmos irodalmi munkássága* = Bibliográfiai Füzetek 1. Bp. 1940.

¹¹ Vö. TOLNAI Vilmos: *Madách és Széchenyi* = ItK 1931. (41. évf.) 53–54.

ethe *Faustjának* nyelvezetétől, s ezzel a fordító a német olvasó előtt a *Tragédiát* így még inkább a *Faust* árnyékában láttatta.¹²

Az eredetiség kérdését illetően Tolnai újra a tizenkilencedik századi mesterek, Arany és Gyulai álláspontjára visszatérő irodalomtudományi vélekedésnek adott hangot:

„[...] Madách műve sem másolata, sem gyenge utánzata *Faustnak*; mások belső és külső forrásai, mások indítékai, más a célja is, amit Madách *Faust*-ból vett, azt tudatosan vette s a maga művének céljához képest más értelemmel, mint bármely más nagy művész a múlt alkotásaival, vette belőle azt, amire szüksége volt: Rien n'est usé pour le génie.”¹³

Faust küzdelmét Tolnai egy kiváló egyén törekvéseként értékeli, Ádám folytonos harcát pedig így jellemzi: „az emberi fajnak örök vívódása az egyénnek és köznek összeütközéseiben.”¹⁴

Számos értelmezésbeli konvenció és egykori beidegződés tartja magát a Madách-szakirodalomban. Ezek közül az egyik: a költő és a gondolkodó kettéválasztásának szokása az irodalomtörténeti köztudatban. Tolnai számára a költő többet jelentett a gondolkodónál. A Madách-kérdéskörben megszerzett jártasság, a tudománytörténeti előzményként megismert szakirodalmi vélekedések mérlegelése csak jobban megerősítette abban, amit már a *Tragédiával* kapcsolatban gyermekkorra óta érzett:

„nem fojthatom el gondolatomat, mely a gyermekkor homályos érzése óta bennem benső meggyőződésé vált, hogy Madáchot, legnagyobb tekintélyeinkkel szemben is, nagyobb költőnek tartom, mint gondolkodónak”.¹⁵

A gondolkodót és a költőt Tolnai is kettéválasztotta, viszont jól ismerte e kettéválasztás hátrányait is. Helytelenítette, hogy az elemzők a *Tragédiát* sokszor nem költészetesztétikai, poétikai önelvűsége szerint szemlélték, megközelítéseiket külsődleges gondolkodástörténeti és nem pedig irodalomesztétikai szempontok vezették. Tolnai többször megemlíttette:

„hibának vélem, hogy igen sokak szemében a gondolati tartalom elhomályosítja költői jelességeit, melyeket, a maguk nemében nemcsak a magyar, hanem a világirodalom szempontjából is páratlanoknak tartok.”¹⁶

Ha alkalmazkodik is az értelmezésbeli konvencióhoz, ha a Madách-kép két fő alkotóelemének látta is a gondolkodó és a költő világát, akkor sem törekszik kizárólagosan csak költőként értékelni Madáchot. Csak éppen nem a *Tragé-*

¹² Vö. TOLNAI V.: *i. m.* 1912. (1. az 5. sz. jegyzetet) 287–292.

¹³ TOLNAI V.: *i. m.* 1912. (1. az 5. sz. jegyzetet) 288.

¹⁴ TOLNAI V.: *i. m.* 1912. (1. az 5. sz. jegyzetet) 290.

¹⁵ TOLNAI Vilmos: *Barta János: Az ismeretlen Madách* = ItK 1931. (41. évf.) 240.; Vö. még: KÓHALMI Béla: *Tolnai Vilmos* [olvasmányairól] In: *Új könyvek könyve*. 173 író, művész, tudós vallomása olvasmányairól. Összegyűjt. és bev. ell. KÓHALMI Béla. B. 1937. 347.

¹⁶ TOLNAI Vilmos: *A Madách- „kérdés” körül*. In: *Emlékkönyv Berzeviczy Albert úrnak..* Bp. 1934. 229.

diában rejlő eszmei tartalmak elemzését tartotta a Madách-kutatás elsőrendű feladatának.

Azt a növekvő elismerést, melyet Madách főműve magának a harmincas évekre a világirodalomban fokról-fokra lassan kivívott, Tolnai elsősorban nem a *Faust*tal való rokonsággal magyarázta; remélte: *Az ember tragédiáját* nemcsak a *Faust* szempontjából ítélik meg. Hitte:

„a közeli jövőendő Madách helyét Goethe és Byron mellett fogja kijelölni, minek eddigi akadályá talán némi féltékenység volt. Pedig a fiatalabb lángelme nem ronthatja le az idősebbnek nagyságát.”¹⁷

A Madách-„kérdés” körül címmel Tolnai saját fölfogását összegző dolgozatot közölt az 1934-ben megjelent *Berzeviczy Emlékkönyv*ben. A széles körben elterjedt, a pesszimizmus problémájával foglalkozó irodalomtörténeti és eszmetörténeti megközelítéseknel Tolnai Vilmos fontosabbnak tartotta a *Tragédia* költészeti értékeinek föltárását és elemzését. E tekintetben Madách költői, művészi értékeinek hangsúlyozásával fölfogása az Arany János és Beöthy Zsolt által már korábban megjelölt irányban mélyült el.¹⁸

A pesszimizmus kérdésköre folytonosan jelen van a Madáchról szóló értékelésekben. Madách pesszimizmusának életbölcseleti elemeit és egyéniségének jellegét Tolnai is vizsgálta, mert úgy vélte, itt korrigálni, kiegészíteni is tudná a korábbi eredményeket. A költő életéből és a *Tragédiából* származtatott érveit a *Berzeviczy Emlékkönyv*ben megjelent dolgozatában fejtette ki.

A *Tragédia* szerkezetében mindvégig megnyilvánuló poétikai tudatosságra ugyancsak ebben a dolgozatában hívja föl a figyelmet. Tolnai színekre bontva föltárta a műben rejlő struktúrát, külön táblázatba foglalva rekonstruálta a *Tragédia* tervrajzát, amely az ő szavait idézve: „egy mély ihlettel készült építészeti remek benyomását kelti.” A szerkezetet Tolnai a mű esztétikai értéktényeként kezelte, s az elemzésben a szerkezet figyelembevételével járt el. Ellentétben Voinovich Géza véleményével, Tolnai külön szükségesnek tartotta a „keret” megnevezést, hiszen a *Tragédia* elején és végén egyazon forrásból, a *Bibliából* származó gondolkodástörténeti eszme- és érzéskincs érvényesül, keretezvéen a kompozíciót. A szerkezet belső arányai szerint vizsgálja, hogy miként jeleníti meg a színekben Madách a gondolatok, eszmék és érzelmek ellentétét, harcát és történelmi áramlását.¹⁹

A férfi és a nő viszonyának szempontjából Tolnai a *Faust*ot is összehasonlította Madách művével. Faust magatartásában a küzdés folyamatát a kiváló egyed, az egyén harcaként értelmezi, s megkülönbözteti Ádám alakjától. Mert Tolnai szerint Ádám nemcsak az értékcélokért küzdő egyedi ember, hanem az

¹⁷ Uő. *uo.*

¹⁸ A Madách-kutatás jelenlegi helyzetéből fakadóan is az esztétikai irányú kutatások igénye változatlanul fölmerül.

¹⁹ TOLNAI V.: *i. m.* 1934. (I. a 16. sz. jegyzetet) 231.

emberi faj örök küzdelmét hordozó egyéniség is egyúttal, s személyében Madách az egyén és a köz ismétlődő összeütközéseit is megjeleníti. Amíg Ádám életében Évának középponti kulcsszerepe van, addig Faust célkitűzéseiben a nőnek, Gretchennek is csak alárendelt epizód szerep jut.²⁰

Az *ember tragédiája* elemzése során a férfi és a nő kölcsönviszonyát illetően Tolnai Vilmos az egymásra utaltságban látja azt, ami lényegileg összekapcsolja a két nemet. Értelmezése szerint a két nem egymás mellé rendeltségének érzékeltetésével Madách az ember valóságos fogalmának egyetemleges érvényű természetrajzát nyújtja.

„Éva anyasága megdicsőülés, Ádámnak s az egész emberi fajnak megváltása; az Úr fegyvere, mellyel az ellene támadt Lucifert porba sújtja. [...] Íme *Az ember tragédiájának* a nő nem epizódja — mint *Faustnak* — hanem egyik alkotó tényezője; mint szerelmes, hitves és anya részese Ádám küzdelmeinek. Ő az, aki Ádámon a legmélyebb sebeket ejti, de egyszersmind az is, aki meggyógyítja nemcsak ezeket a sebeket, hanem azokat is, melyeket Ádám az élet harcaiban kap.”²¹

Ádám magatartásában a választott célérték jegyében való szenvedésekkel teli küzdelem szituációkon átmutató jelentőségét emeli ki Tolnai. Arra is külön figyelmet, hogy a személyiségjegyek bemutatása terén Éva magatartásának ábrázolásában Madách az egyéni karaktervonások egyes szituációktól függő kibontakozását következetesen végigviszi.

A Madách-kérdéssel foglalkozó könyvkritikák közül Barta János *Az ismeretlen Madách* című 1931-ben megjelent művét bíráló Tolnai-írást szükséges még említenünk.

A konzervatív szemlélethez hű Tolnai Vilmos a szellemtörténeti módszerre fogékony és az egzisztencializmus lélektanából merítő fiatal Barta eljárását az *Irodalomtörténeti Közlemények* lapjain bírálta. A gondolkodásbeli és irodalomtudományi paradigmaváltás időszakának egymástól eltérő, egymással szembeálló értéktényei nyilvánulnak meg ebben a kritikában.

A szellemtörténeti módszert alkalmazó Barta karakterológiai megközelítésének tudománytörténeti előzményei természetesen Tolnai számára ismertek voltak. Josef Utitz *Charakterologie* (1925) című tanulmánya alapján már jól meg tudta ítélni e módszer hatékonyságát és irodalomtudományi alkalmazhatóságáról is kialakult a véleménye. „Nem az irodalmi alkotás magyarázata tehát a cél, hanem belőle és általa az alkotó »személyisége«.” — írta a Barta célkitűzését megérteni óhajtó Tolnai Vilmos.²²

Barta művéből Tolnai azokat a megállapításokat gyűjtötte össze, idézte és kifogásolta, ahol a szerző állítólagosan a tagadás szellemében járt el, ahol tu-

²⁰ Vö. TOLNAI V.: i. m. 1912. (I. az 5. sz. jegyzetet) 287–292.

²¹ TOLNAI V.: i. m. 1912. (I. az 5. sz. jegyzetet) 292.

²² TOLNAI V.: i. m. 1931. Barta könyvéről (I. a 15. sz. jegyzetet) 237.; Barta János Madáchról szóló művének egykorú értékelésére vonatkozóan I.: SCHÖPFLIN Aladár: *Az ismeretlen Madách. Barta János tanulmánya* = Nyugat 1931. II. 48–49.

datos életterv nélküli, felületes személyiségnek, csonka egyéniségnek mutatja be Madáchot. Elfogadhatatlannak tartotta Barta azon beállítását, miszerint Madáchot nem a műösztön, hanem az életösztön sarkallta alkotásra. A Barta által megalkotott személyiségképben Madách nem született költő, s nem is gondolkodó. Tolnai ezt a fölfogást elveti. A német romantikán, valamint Dilthey, Eduard Spranger és Heidegger gondolatvilágán iskolázott Barta értékelési kritériumai Tolnai Vilmos számára túlságosan elméletieknek tűntek. Barta kategóriákban gondolkodását, módszerét, elméleti alapú individuálpszichológiai következtetéseit ironiával szemléli.

Katona Lajos egyik mesterének, a grazi Schuchardtnak idézi kedvenc mondatát: „Was nicht in die Theorie passt, wird einfach unterdrückt.” Teoretikus hajlamú fiatal pályatársa módszerére vonatkoztatja Schuchardt kijelentését, s úgy véli, hogy a Barta-féle megoldás sem mentes ettől a hibától. Madách problematikus személyiségének éles megvilágítását, esetlegességének bemutatását Tolnai nem szívesen veszi. Hisz ő úgy tudja és érzi, hogy „ily módon emberileg tökéletes személyiség még nem élt a föld göröngyén, s nem is fog élni soha.” Láthatjuk, Tolnai is elfogult volt. Ellenvéleményének hangoztatása mellett azonban méltányolta és gondolatébresztőnek tartotta Barta János Madáchról szóló könyvét.²³

Két egymástól eltérő esztétikai értékvilág és gondolkodásmód, a szellemtörténeti irány és a kései magyar pozitívizmus szembesült itt. Amikor Barta módszeresen fölbont és analizál, ismeretkritikát alkalmaz, akkor Tolnai ezt sokszor a pozitívum kerülésének, s a tagadás szelleméből fakadó magatartásnak tartja.

Az előző időszak kezdeményeit folytatni kívánó magyar kései pozitivisták irodalomtudomány nem kevés feladatot örökölt a századvég és századforduló korától. Még a húszas években is, bizonyos irodalomtörténeti, filológiai alapfeladatok megoldását csak a pozitívizmuson iskolázott nemzedék tagjaitól lehetett várni. A magyar irodalmi szövegfilológia területén különösen sok volt még a végeznivaló, a tornyosuló probléma, a beváltatlan ígéret.

Klasszikusaink alkotásai közül Madách *Az ember tragédiája* című műve egyike volt a leginkább szöveggondozásra és kritikai kiadásra szorulóknak.

Tolnai Vilmos ezen a területen is az alapp probléma megoldására irányította figyelmét. Vállalása és célkitűzése nem kevesebb, mint a *Tragédia* szövegromlási folyamatának megállítása, a hiteles szöveg megállapítása és kritikai igényű kiadása volt.

Most pedig vessünk egy pillantást a filológiai akribia Tolnai-féle műhelyében folyó munkára. Textológiai eljárásai során vajon mi volt Tolnai Vilmos számára a kiindulást biztosító alap? Az „ultima manus” klasszikus szempontja szerint járt el, s a még Madách életében megjelent és még a szerző által javíthatónak

²³ A két közbeékelt rövid idézet helye: TOLNAI V.: *i. m.* 1931. Barta könyvéről (l. a 15. sz. jegyzetet) 240, 238.

tekintett 1863-as kiadású szöveget vette alapul — egyrészt. Másrészt viszont, s elsődleges fontosságuként kezelve, az eredeti, autográf kéziratot vizsgálta meg. A szöveggondozás munkáját végző Tolnainak ez esetben nem kellett óriási akadályokat leküzdenie, mert a *Tragédia* szövege egyetlen, sajátkezü írással készült kéziratban maradt fenn. A mű előzetes tervvázlatát közbeszúrt javításai által sűrűn tarkított apró papírszeletkékre írta Madách. Főművének tényleges fogalmazását 1859. február 17. és 1860. március 26. között folyamatosan készítette el. Mikrofilológia kutatással a fogalmazvány betűinek vonalkiterjedését is vizsgálta Tolnai. Megállapítása szerint írás közben Madách kilenc lúdtollat használt föl. Az autográf kéziratot Tolnai körültekintően szembesítette az előző kiadások szövegeivel.²⁴

Figyeljünk még a továbbiakban *Az ember tragédiája* kéziratának sorsára, a szövegromlási folyamat szempontjából nem elhanyagolható kiadástörténeti körülményekre. A kéziratot a munka befejeztével maga Madách már nem tisztázta le. Ezt a le nem tisztázott, autográf betoldásokat és javításokat is tartalmazó, de 1860. március 26-án befejezett formájában már teljesen kész művet Madách Arany Jánoshoz juttatta el. Arany a kéziratlapokon körültekintő gondossággal és kellő megkülönböztető jelzéseket alkalmazva tüntette föl saját javításait, módosító javaslatait. Ezen megjegyzéseit és módosításait a szerző messzemenően méltányolta és köszönettel vette. Ezek a javítások Madách főművének első kiadásában már helyet kaptak.

Az első kiadás számára a *Tragédia* szövegét Arany János készítette elő, a sajtó alá rendezés munkálatait is ő végezte el. A nyomda részére is ő látta el utasításokkal a kéziratot 1861 őszén, s a levonatot is Arany javította. Ahol szükségesnek mutatkozott, ott Arany egységesítette Madách helyenként archaikus helyesírását is. Arany mellett Madách még barátja, Szontágh Pál javaslatai alapján is végzett apróbb javításokat a kéziratban. Az Arany János által sajtó alá rendezett első kiadás 1862 januárjában jelent meg, a címlapra viszont még az 1861-es évszám került.²⁵

A Szász Károly által javasolt javításokat is elvégezve, Madách az első kiadás szövegét figyelembe véve készítette elő a *Tragédia* szövegét a második kiadás számára. Tolnai Vilmosnak a szöveggondozó munkálatok során mindezeket mérlegelnie kellett, s különösen a szövegromlást előidéző körülményeket kellett pontosan föltárnia. Fény derült arra is, hogy a szövegromlási folyamat már a szerző életében megkezdődött, s erre maga Madách is okot adott. Ugyanis a második kiadást előkészítő munkálatai során az első kiadásban megjelent szöveget nem vetette egybe az egyetlen, sajátkezüleg írt példányával. A második

²⁴ Vö. TOLNAI Vilmos: *Az ember tragédiájának szövegéről. A sajtó alá rendező előszava*. In: Madách Imre: *Az ember tragédiája*. S. a. r. és kiad. TOLNAI Vilmos. Bp. 1923. V–IX.

²⁵ Vö. HORVÁTH K. – KERÉNYI F.: *i. m.* (I. az 1. sz. jegyzet) 410–412.; TOLNAI V.: *i. m.* 1923. (I. a 24. sz. jegyzet) V–IX.

kiadásra szánt szöveget csak az első kiadás textusával szembesítette. Mindenesetre még így is, ez az 1863-ban megjelent második kiadás adta Tolnai Vilmos vizsgálata szerint a leghitelesebb szöveget. A Tolnai Vilmos által megállapított hiteles szövegben a Madách szerzőségét mutató sorok száma: 4117. E tekintetben több, egymástól eltérő vélemény fogalmazódott meg a szakirodalomban, de a legújabb, megalapozott textológiai kutatások is Tolnai egykori megállapítását igazolják.²⁶

A *Magyar Irodalmi Társaság* kiadványsorozatát indította, *Napkelet-Könyvtára* címmel. Madách *Tragédiájának* Tolnai Vilmos által sajtó alá rendezett kritikai igényű kiadása itt jelent meg 1923 karácsonyára. A Madách főműve iránti kivételes közönség-érdeklődést mutatja az a tény, hogy a példányok négy hét leforgása alatt fogytak el. A második kiadás is hamarosan, már a következő hónap végén napvilágot látott. Ebben a második kiadásban Tolnai az előzőhöz képest bővített jegyzeteket adott, másodszori kiadáskor, a kézirat szövegét is tüzetesebben megvizsgálva, tökéletesítette az első kritikai edíciót.

A kézirat szövegének alakulási folyamatát pontosan jelöli, a változatok eltéréseire, az övét megelőző kiadások szövegei közötti különbségekre fölhívja az olvasó figyelmét. Tolnai szöveggondozó munkája során nem hagyta figyelmen kívül azokat a megjegyzéseket sem, melyeket Arany János és Szász Károly fűzött a kézirathoz. A kiadvány szerkezetét úgy építette fel, hogy ebben függeléként még a kiadástörténetre vonatkozó adatok, a szövegre vonatkozó irodalom, valamint Madáchnak Arany észrevételeire adott megjegyzései is helyet kaptak. Egy jól áttekinthető táblázatban pedig a Madách életét jellemző fontosabb adatokat foglalta össze. A *Tragédia* szövegének sorait ötösével megszámoztta. Tolnai *Az ember tragédiájának szövegéről* címmel összegezte a kézirat sorsáról tudni érdemes tényeket, s a *Tragédia* kiadásakor alkalmazott saját szövegkritikai módszeréhez is fűzött megjegyzéseket. Tudománytörténeti szempontból *Az ember tragédiájának* Tolnai-féle kiadása a szövegromlás folyamatának megállapítására tett jelentős kísérletként értékelhető. Tolnai edíciója egy közbülső állomást jelent a teljesebb, sajtóhibáktól mentes szövegkritikai kiadás felé vezető úton. Tolnai Vilmos szövegkiadásának esetlegességeire napjainkban Horváth Károly mutatott rá egy szakcikkben. Ezen tanulságok alapján a *Magyar Tudományos Akadémia Textológiai Bizottságának* felkérésére mára már

²⁶ Tolnai eredményét a közelmúltban Kerényi Ferenc textológiai vizsgálatai is igazolták és megerősítették. A legutóbbi szövegkiadás szövegkritikai előkészítő műveleténél a Tolnai Vilmos által megalapozott Madách-filológiára építhetett a jelenkori kutató. Vö: KERÉNYI Ferenc: *Szemközt Madách Imre szövegével. Egy sajtó alá rendezés műhelynaplójából* = Palócföld 1989. 2. 76–84.; HORVÁTH K. – KERÉNYI F.: *i. m.* (1. az 1. sz. jegyzetet) 410–412. Horváth Károly pontosan kimutatja azokat a sajtóhibákat, amelyek még a Tolnai-féle szövegkritikai kiadást is terhelik. Vö. HORVÁTH Károly: *Az ember tragédiája újabb kiadásairól* = ItK 1987–1988. 5–6. 635–641.

el is készült a *Tragédia* legújabb, nagy szövegkritikai gondossággal összeállított kiadása.²⁷

Bölcséletellenességgel is szokták Tolnait jellemezni. Az irodalomtörténeti munkában nem szerette az absztrakciós megoldások túlhajszolását, s való igaz, nem szívelte a kevés konkrétumra építő elméletieskedést sem, s ezzel a kései pozitivisták között nem volt egyedül. Tudta jól, hogy az induktív és deduktív módszerek kölcsönösen feltételezik egymást, de ő — filológus hajlamú lévén — az egyetemes törvényszerűségek megállapítása helyett az indukciós eljárásokban bővelkedő filológiai vizsgálatnál maradt. Az irodalomtörténeti módszerbe bölcséleti előfeltevéseket vegyítő konstrukciókat kerülte, de az esztétikát és a filológiát, mint önálló tudományzakokat, igen nagyra becsülte.²⁸

Az ember tragédiáját elemző spekulatív esztétika törekvéseit örömmel üdvözölte. Egy a *Tragédiát* esztétikai szempontból elemző szaktudós művéből két számára fontos gondolatot ki is emelt: „emberi értelmünk az élet problémáját meg nem fejtheti, azért elsősorban az érzelmi élet értékeiben találhatjuk meg az élet fenntartó erőit.” — így szól az egyik gondolat. A másik pedig ezt veti föl: „emberi értelmünk, végességében, nem képes az élet végtelenségére érvényes életeszményeket teremteni.” Mitrovics Gyula e két kijelentésének személyes hitelt adva, ezeket idézve, e két mondat jelentésének keresztútján találja meg Tolnai is azt a pontot, ahonnan *Az ember tragédiájának* belső gondolati egysége szemlélhetővé válhat.²⁹

Még ha Tolnai mentalitása, módszere nem is, vagy csak alig tartalmazott elvont bölcséleti vonatkozásokat, vagy ezekre utaló mozzanatok, közvetett módon az élet fönntartó erői utáni kutatási vágy, az emberi lehetőség és értékkeresés irodalmi példáinak föltárására, elemzésére mozgósított, az emberi létföladat megértéséért latba vetett szellemi energiái nem lankadtak el sohasem. Tolnai filológus volt, de érdekelte az esztétika is.

A bölcséletinél jobban illett alkatához az esztétikai megismerési mód. Alkatánál fogva szinte csak a költészet útján tudott a kimondottan bölcséleti tartalmakba behatolni. A költészet volt számára az a terület, ahol az esztétikai mezőnyökön keresztül, a szép közvetítő erejével rendelkező, a szív és az ész

²⁷ Vö. TOLNAI V.: i. m. 1923. (1. a 24. sz. jegyzetet) V–IX. K. K. J. [KOLTAY-KASTNER Jenő] K. K. J.: *Madách: Az ember tragédiája. Első szövegkritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Tolnai Vilmos. Napkelet könyvtára* 1. Bp. 1923. 8-rét, 256 l. — *Második jav. és bőv. kiad.* 1924. = ItK 1924. (34. évf.) 70–71.; Vö. HORVÁTH Károly: i. m. 1987–1988. (1. a 26. sz. jegyzetet); *Madách Imre válogatott művei.* Összeáll. a bev. tanulm. és a jegyz. írta: HORVÁTH Károly és KERÉNYI Ferenc. Bp. 1989.

²⁸ Vö. DÉNES Tibor: *Tolnai Vilmos esztétikája* = It 1940. 3. 97–107.; KÁLLAY Miklós: *Irodalmunk metafizikátlansága* = Vigília 1935. 1. köt. 30.

²⁹ TOLNAI Vilmos: *Mitrovics Gyula: Az egység és sokféleség esztétikai elve „Az Ember Tragédiájá”-ban.* (A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. oszt. kiadv. I. köt. 6. sz. Debrecen, 1924.) = ItK 1924. (34. évf.) 138.

szavainak kényes egyensúlyát magában foglaló szöveg bölcseleti jelentését be tudta fogadni. Mindezeket figyelembe véve könnyebben megérthetjük *Az ember tragédiájához* fűződő alapvető vonzalmát is.

BOGOLY, JÓZSEF ÁGOSTON

Vilmos Tolnai, le créateur de la première édition critique de *La tragédie de l'homme*

L'étude s'occupe de l'activité de Vilmos Tolnai qui était l'un des historiens littéraires hongrois considérables du premier tiers du XXe siècle. L'auteur tient compte surtout de ses recherches se rapportant à Imre Madách et à son drame intitulé *La tragédie de l'homme*. En analysant les cercles de problème de la question Madách, il traite en détail le procédé de Tolnai par rapport à l'édition critique de *La tragédie de l'homme*. L'auteur de cette étude apprécie cette édition de Vilmos Tolnai comme une tentative considérable de faire arrêter le processus de la corruption du texte. L'édition critique actuelle de la *Tragédie*, préparée avec un grand soin herméneutique, a utilisé les enseignements de l'édition de Tolnai aussi.

KÖZLEMÉNYEK

Gutenberg-töredék a Soproni Levéltárban. 1. Radó Polikárp az 1940-es évek elején látogatta végig a soproni könyvtárakat és a levéltárat, kódextöredékek után kutatva. Az evangélikus gimnáziumban felfedezett fragmentumokról a *Könyvszemle* hasábjain is beszámolt.¹ A Soproni Levéltárban 1942-ben Házi Jenő főlevéltáros irányításával kezdődött meg a levéltári dokumentumokon kötésként található nagyszámú kódextöredék összegyűjtése. Házi 1943-ban vette fel a kapcsolatot Sasvári Dezsővel, az Országos Széchényi Könyvtár restaurátorával, aki már addig is foglalkozott hasonló jellegű dokumentumok konzerválásával.² Ezt követően egészen 1947-ig több mint 300 kódextöredéket választottak le és restaurálták a Széchényi Könyvtárban. Itt kell megjegyeznünk, hogy a munkálatok költségeit teljes egészében Sopron város tanácsa, ill. az általa már korábban létrehozott „Monographia Alapítvány” fedezte.

2. A levéltári töredékek azonosításával először tehát Radó Polikárp foglalkozott, az anyagot is ő rendszerezte, géppel írott katalógusa ma is használatos a Soproni Levéltárban. Liturgikus kódexekkel foglalkozó könyvében számos innen származó töredéket is feldolgozott.³ Őt követte Szigeti Kilián, aki elsősorban a hangjegyes töredékeket vette számba, bár tanulmánya a többi töredék provenienciájára vonatkozólag is számos fontos adattal szolgált.⁴ Vele párhuzamosan Róth Ernő foglalkozott az ugyanitt előkerült, de külön csomóban tárolt héber töredékekkel.⁵

3. Mint az a fenti áttekintésből kiderül, többen is átnézték már a Soproni Levéltár kódextöredék anyagát, igaz mindannyian más-más szempontból. Annál meglepőbb, hogy mindaddig nem figyeltek fel arra, hogy a kódexként nyilvántartott fragmentumok közül néhány nem kézirat, hanem nyomtatvány. Ezek a következők: három egybetartozó missale-töredék (frg. 89, 136, 137); egy két foliós *Biblia* fragmentum (frg. 300. — Num 31, 30–32, 22; Deut 17,20 — 19,11); egy latin grammatika töredéke (frg. 179. — lehet, hogy a *Bibliáéval* azonos nyomdából); végül pedig a könyvtörténeti nevezetességnek is számító német Theuerdanck-eposz 2 folio nagyságú darabja (frg. 118.). A Radó Polikárp által összeállított töredéklistán az 50. szám mellett a következő leírás szerepelt: „Sz[ámadáskönyv] 1647. (Blaszij Wagner): biblia XIV. sz. 37 × 27 cm”. Legnagyobb meglepetésemre azonban a jelzett töredék nem kódexnek, hanem szintén

¹ RADÓ Polikárp: *Középkori liturgikus könyvek és bibliák maradványai a soproni ev. líceum könyvtárában* = MKsz 1940. 360–372. — 29 töredéket és 2 teljes kódexet vett számba. A MTA Fragmenta Codicum kutatócsoport előzetes felmérései alapján a kötéstáblán lévő töredékek száma csak a Líceumban megközelíti a 200-at.

² *Porladásnak induló kéziratok és könyvlapok restaurálása az Országos Széchényi Könyvtárban* = MKsz 1942. 426–428.

³ RADÓ Polikárp: *Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae*. Bp. 1947. 1973. — UÓ: *Répertoire hymnologique des manuscrits liturgiques dans les bibliothèques publiques de Hongrie*. Bp. 1944.

⁴ SZIGETI Kilián: *Középkori hangjegyes kódextöredékek a Soproni Állami Levéltárban. I–II. rész*. Soproni Szemle 17 (1963), 29–40. 145–149.

⁵ RÓTH Ernő: *A Soproni Állami Levéltár héber kéziratairól* = Soproni Szemle 10 (1956), 319–334.; SCHEIBER Sándor: MKsz. 1957.

nyomtatványnak bizonyult, mégpedig Gutenberg 42 soros Bibliájának két levele. Ez a Magyarországon eddig előkerült leghosszabb töredék.

4. A fragmentum leírása a következő:

fol.1^r [b. columna csonka] 2 Macc 10,8–10,34

(*fejlécben rubrummal*: beoru(m))

col.a. *inc.*: precepto et decreto uniuerse genti iude-||oru(m)

expl.: mi||libus didragmis acceptis dimiseru(n)t

col.b. *inc.*: quosda(m) effugere. Cu[

expl.: hij q(ui) in turres erant loci firm[

fol.1^v [a. columna csonka] 2 Macc 10,34–11,22

col.a. *inc.*:]aledicebant. et sermo-

expl.:]m periculum subire: et ferre

col.b. *inc.*: auxiliu(m) fratribus suis. Cu(m)q(ue) pariter

expl.: et quarta. Regis autem epistola ista

fol.2^r 2 Macc 14,14–14,40a

(*fejlécben rubrummal*: beoru(m) ij.)

col.a. *inc.*: segregatim se nichanori miscebant:

expl.: dice[n]s: gravit[er] quide[m] se ferre de amicicie

col.b. *inc.*: conuentione: iubere tame(n) machabeu(m)

expl.: [com]||prehenderent. Putabat enim si illum

fol.2^v 2 Macc 14,140a–15,19a

(*fejlécben rubrummal*: macha)

col.a. *inc.*: decepisset: sese cladem iudeis maxima(m)

expl.: autem semp(er) confidebat cum omni spe

col.b. *inc.*: auxiliu(m) sibi a d(omi)no affuturu(m) et horta-||batur

expl.: in ciuitate era(n)t no(n) minima sollicitudo

A bibliai textus tehát a következő **fol.1^{r-v}**: 2 Macc 10,8–11,22; **fol.2^{r-v}**: 2 Macc 14,14–15,19. A töredék anyaga pergamen.

A legutolsó cenzus szerint a világon mindössze 49 teljes, vagy közel teljes kiadás található Gutenberg 42 soros Bibliájából (B 42),⁶ amelynek művelődés- és könyvtörténeti jelentősége akkora, hogy az ősnymtatványok nemzetközi katalógusa (*Gesamtkatalog der Wiegendrucke*) még a negyedlapnyi töredéket is számon tartja.⁷ Annál sajnálatosabb, hogy Magyarország egyetlen töredékkel sem szerepel benne, bár a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában és az OSZK-ban is őriznek egy-egy fragmentumot a B 42-ből. Az utóbbi az ötvenes évek végén, szintén kötéståbláról töredékként került a Magyar Nemzeti Könyvtár tulajdonába.⁸

5. A soproni Gutenberg-töredék előkerülésének kontextusát tekintve jogosan merülhet fel az eredeti Biblia magyarországi használatának kérdése. A Soproni Levéltárban ugyanis az említett több mint 300 kódextöredék közül a legkorábbi egy 1454-es adójegyzékről, a legkésőbbi pedig egy 1740-es harmincadkönyvről lett lefejtve, vagyis a töredékeket bő három századon keresztül használták kötőanyagként. Ezek

⁶ HUBAY Ildona: *Die bekannten Exemplare der zweiundvierzigzeiligen Bibel und ihre Besitzer*. In: *Kommentarband B42*. München: Idon Verlag, 1979. 127–155.

⁷ GW 4201. (Tom. IV. p. 74.)

⁸ SOLTÉSZ Zoltánné: *Gutenberg 42-soros bibliájának újabban előkerült töredéke* = *Papíripar és Magyar Grafika* 2 (1958), 69–71. — SOLTÉSZ, Elisabeth: *Seltene Wiegendrucke in der Ungarischen Nationalbibliothek* = *Gutenberg Jahrbuch* 1959, 68–72. (kül. 68–69)

a kötések azonban területileg csaknem egységesnek mondhatók, tekintve, hogy legtöbbjük a város tulajdonában lévő hivatalos dokumentumon került elő. Az a feltételezés tehát, hogy a kódextörédek-kötések helyi könyvkötőktől származnak, eléggé kézenfekvőnek látszik.

A Gutenberg-törédek őrzőkönyve a Soproni Levéltár 81. sz. számadáskönyve, melynek címdoldalán a következő olvasható: *Mein Blaßij Wag-ners Camer-Raittung, was / ich wegen Gem: Statt Camer / zu Oedenburg alhier empfan- / gen, vnd derentwegen wider- / umben außgeben / habe. / de Anno / 1647.* Hasonló törédek ugyan más kötésről nem került eddig elő, de a kódexek esetében nem ritka, hogy 4–5 különböző kötésen is ugyanannak a könyvnek a lapjai fordulnak elő.⁹ Sajnos a restaurálás során a tábla tömítését nem rakták el (csak néhány kivételes esetben, mikor teljes szövegek kerültek elő onnan), így a kötés soproni eredetét nem tudjuk minden kétséget kizáróan igazolni. Az mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a számadáskönyvet soproni könyvkötő kötötte be a keze ügyében levő „írott pergamenbe” (scripta membrana). Hogy ki lehetett az név szerint? Ebben az időszakban két könyvkötő működött a városban: az egyik Melchior Beldt, aki Bibliopola Soproniensis-ként aposztrofálta magát a tanácsnak benyújtott kalendárium-kötésein,¹⁰ a másik Andreas Löffel, szintén Bibliopola Soproniensis-nek írta magát a számadáskönyvvel egykorú, általa készített kötéseken.¹¹ Sajnos egyik sem volt soproni polgár, működésük, kapcsolataik felderítése ezért a jövő kutatási feladata lesz. A Gutenberg-törédek provenienciáját tehát nem tudjuk biztosan meghatározni, analógiák alapján azonban feltételezhetjük annak egykorú soproni használatát.

6. A soproni Evangélikus Líceum ill. az Evangélikus Konvent könyvtárában fennmaradt 43 ősnymtatvány bejegyzései, továbbá a nagyszámú egyéb korabeli levéltári dokumentum eléggé meggyőződen mutatja a soproni könyvkultúra európai színvonalát. Egy 1491-ben kiadott bázeli Bibliában (La 7 – CIH 650) pl. a következő, áthúzott, éppen ezért nehezen olvasható bejegyzés szerepel: *Liber (con)vent(us) S. Michael [...]. A. D. 1491. Dominica proxima [...] pro 94 [...]* – amely bizonyítja a kötet egykorú beszerzését és elhelyezését a Szt. Mihály plébániatemplom könyvtárában. De utalhatok itt Weiteni Orbán 1400-ban kelt, a szakirodalomban is jól ismert végrendeletére, melyben 18 művet sorol fel – sokszor azok kötéseit is megnevezve – bizonyítva ezzel literátus műveltségét.¹² A Biblia – írott és nyomtatott formában egyaránt – nagy kincsnek számíthatott a 15–16. századi Sopronban. Az eddig azonosított 306 kódextörédek között mindössze 5 db fordult elő belőlük!¹³ De ugyanez a kép tükröződik az írott forrásokban is. Sopronból a 15–16. században több mint 100 könyvet említenek hagyatékokban ill. végrendeletekben,¹⁴ de Bibliákat ezekben is csak elvétve találhatunk. A fentebb említett weiteni származású Orbán 1400. április 21-i végrendeletében Dániel paptestvéreére hagyja bibliáját.¹⁵ Georg Preierer beneficiátus 1481-ben kelt testamentumában egy újszövetséget (*novum testamentum*); az „Arany Bibliát” (*aeream biwliam*); valamint két kommentárt (*II sexternel auff dy wibel*) említi.¹⁶ Nicolaus Mautter 1500-ban kelt végrendelete

⁹ Az összetartozás vizsgálata a későbbi kutatómunka feladata lesz. A törédeket idén kezdi feldolgozni a MTA Fragmenta Codicum kutatócsoportja.

¹⁰ Soproni Levéltár kalendárium-gyűjteménye: 1636, 1637, 1638, 1639, 1640, 1641, 1643, 1644, 1645, 1646, 1647. évekből.

¹¹ Soproni Levéltár kalendárium-gyűjteménye: 1648, 1649. Vö. VARGA Imréné: *A soproni városi levéltár naptárgyűjteménye (1581–1805)*. = Soproni Szemle 1984. 193–200; 289–310.

¹² FEJÉRPATAKI L.: MKsz 1890. 49–52. – MOLLAY K.: Soproni Szemle 1967. 318–320. – *Kódexek a középkori Magyarországon*, nr. 102. p. 124–125.

¹³ frg. 127. [Apoc 2–3]; frg. 169. [Exod 4–6]; frg. 191 [Eccl. 15–19; 42–45]; frg. 262 [Ep. ad Phil.; Ep. ad Col]; frg. 274. [Apoc 2].

¹⁴ SZENDE Katalin: *A soproni polgárság anyagi kultúrája a késő-középkorban* = Aetas, 1990. 95.

¹⁵ SoprOkI II/1. nr. 3. p. 178–183.

¹⁶ SoprOkI II/1. nr. 15. p. 199–200. – vö. MOLLAY: Soproni Szemle 1968. 49–51. *Az aurea biblia* tkp. szintén csak florilégium volt. Egy példánya – azonosító bejegyzések nélkül – fennmaradt a Soproni Evangélikus Konvent gyűjteményében: L 61 – CIH 2901.

egy bibliát (*ayn bibel*) említ,¹⁷ Blasi Schwarz 1523-as végrendeletében is *ayn wibel* szerepelt,¹⁸ míg Peter Göckerl pék hagyatékában egy német nyelvű újszövetség (*das teutsch ewangely puech*) fordult elő.¹⁹ A templomok is valószínűleg rendelkeztek bibliával. Erre vonatkozó legkorábbi adatunk 1354-ből való, mikor a soproni polgárok feljelentették Henrik városplébánost, aki a városból történő távozásakor *unum calicem et libros decretales, novam legendam et bibiliam* (sic!) *ab ecclesia alienavit*.²⁰ Az *ecclesia* kifejezésen minden bizonnyal a Szt. Lélek templomot érthetjük, ahol – csaknem egy évszázaddal később – az első városi *liberey* is létrejött.²¹ Ezen kívül a bánfalvi Szt. Farkas templom 1502-ben kelt összeírásában találunk egy *I wibel vnd etlich puechel*-ről szóló bejegyzést,²² amit az 1519 és 1522 közötti inventárium már *Item ain gedruckhte bibel*-re egészít ki.²³ Itt kell megjegyeznünk, hogy a misekönyvek esetében forrásaink gyakrabban utalnak azok kézíratos vagy nyomtatott voltára.

7. Nem tudunk tehát választ adni a Gutenberg-töredék magyarországi ill. soproni ususát illetően, ezért csak valószínűsíthetjük azt, hogy az ismeretlen soproni könyvkötő helyi forrásból, talán valamely templom könyvtárából jutott hozzá Gutenberg *Bibliájának* töredékéhez. Hozzáfűzhetjük ehhez azt is, hogy a kötés időpontjában már szinte teljesen evangélikus vallású Sopronban egy „katolikus” biblia – s különösen annak apokrif része – nem képviselhetett különösebb értéket, ilyen célú felhasználása ezért nem számított sem pazarlásnak, sem szentségtörésnek.

A Soproni Levéltárban előkerült fragmentum ismeretében a CIH 610. számú tételét a következőképpen egészíthetjük ki (helyesbített adatokkal).²⁴

Biblia. [Lat.]

[Mainz: typogr. Bibliae 42 linearum (= Johann Gutenberg), c. 1454/55, non post Aug. 1456.]

2–2 tomi. T. 1: 324 ff., T. 2: 319 ff.

H – 3031. GW 4201. Pr 56. BMC I 17. Stillwell B460. Goff B-526.

Gutenberg-Jahrbuch 1959. p. 69.

a. Budapest, *Bibl. Nat.* 198. [fragm. quartae partis unius fol.: T.II. f.229. membr.]

b. Budapest, *Acad.* 1000 [fragm.: T.II. f.85. char.]

c. Sopron, *Arch. cod. frg.* 50. [fragm.: T.II. f.185. et 188. membr.]

GRÜLL TIBOR

A 36 soros Biblia és egy Sopronban előkerült töredéke. A soproni Berzsényi Dániel Evangélikus Líceum Cb 122 jelzetten őrzött, nyolcadrét alakú kis könyve nyomtatott pergamentöredékbe volt kötve.¹ Első látásra sem volt kétséges, hogy bibliai szöveget nyomtattak rá, s az sem, hogy nagyon korai,

¹⁷ SoprOkI II/1. nr. 66. p. 267.

¹⁸ SoprOkI II/1. nr. 154. p. 413.

¹⁹ SoprOkI II/1. nr. 147. p. 400.

²⁰ SoprOkI I/1. nr. 168. p. 103.

²¹ Első erre vonatkozó adatunk Leinbater Mihály 1476. július 12-i végrendeletéből származik, aki 1 guldent adományozott a könyvtár részére. SoprOkI II/1. nr. 6. p. 186. A gyűjtés megkezdése feltehetően Slapan György plébános érdeme. L. HÁZI Jenő: *Sopron középkori egyháztörténete*. Sopron 1939. 27–28.

²² SoprOkI II/5. nr. 9. p. 117. — vö. HÁZI J.: *i. m.* 264.

²³ SoprOkI II/6. nr. 242. p. 312.

²⁴ Ezúton köszönöm még ROZSONDAI Marianne-nak e közleményhez adott szíves észrevételeit, javításait, továbbá, hogy felhívta a figyelmemet a CIH-ben tévesen szereplő adatokra: az OSZK-ban őrzött Gutenberg-fragmentumnál hibás a főlíósámozás: az ott feltüntetett *f 319*. azért is meglepő, mivel az egész 2. kötet áll összesen ennyi lapból; az Akadémián őrzött töredék lapsámozása szintén téves: 35 szerepel a 85 helyett, s a töredék anyaga nem *pergamen*, hanem *papír*.

¹ GRÜLL Tibornak köszönöm, hogy elhozta a kis könyvet, s átadta meghatározására.

sőt hogy betűtípusa alapján Gutenberggel áll szoros összefüggésben. Minthogy a *42 soros Biblia* faksimile kiadása² aránylag könnyen hozzáférhető Magyarországon is, a bibliai hely, s a szedésbeli eltérés gyorsan megállapítható volt. Betűtípusát a GfT³ 1502-es és 1802-es számú lapja alapján csaknem teljes biztonsággal azonosítani lehetett, csupán e táblán („BAMBERG: *Drucker der 36 zeiligen Bibel* [1457–58]”) a betűk mérete volt valamivel nagyobb. (Erre a cikk végén majd visszatérek). Az izgalmas kérdést, hogy ennek ellenére a *36 soros Biblia* egy pergamen töredékével állok-e szemben, csak egy eredeti példánnyal való egybevetés dönthette el.

A GW negyedik kötete 1930-ban jelent meg, s a 4202 számon katalogizált *36 soros Biblia* tizenhárom példányát sorolja fel. A példányszám azóta sem változott: négy teljes, négy csaknem teljes és öt csonka példánya maradt fenn. Mindegyik papír példány, és két vagy három kötetbe van kötve. A töredékek között azonban igen gyakori a pergamen, és nagy részük könyvkötésből származik. Kötetes pergamen példány mindmáig nem került elő. Teljes példány hozzánk legközelebb az osztrák Nemzeti Könyvtárban (ÖNB) található. Ez három kötetes, jelzete: Ink. 4. C. 16. Második köteté kézzel számozott CCXXLI. levelének rektó és verző oldalán meg is találtam a kérdéses részt, amely minden részletében megegyezett a töredék akkor még csak külső oldalán látható szövegével és sormetszeteivel. Azóta a lefejtett kötés, vagyis a szépen restaurált pergamenlap (Szalai Zoltánné munkája) másik oldalát is azonosítottam, s hitelességéhez nem férhet kétség. A pergamen töredék mérete: 196 × 296 mm. Időközben alkalmam nyílt a müncheni Bayerische Staatsbibliothek B36 példányát is (2^m Inc. s. a. 197 m) megnézni. Ez csonka, csak a második kötet van meg, a Krónikák könyvétől a Siralmak könyvéig (Paralipomena— Lamentationes), s ebben is a 241. kézi számozású levélen (= Fol. [B₂] a–b) látható az a rész, amelyet a most felfedezett pergamen töredéken is olvashatunk. E kötet őrzi eredeti, fatáblás vaknyomásos gótikus, bambergi bőrkötését.

A bibliai hely a következő: Sirach seu Ecclesiasticus — ez utóbbi élőfejként rövidítve rubrummal a lefejtés és megtisztítás után láthatóvá is vált a töredék tetején — vagyis *Sirák könyve*:

Liber Iesu filii Sirach 46,10–16; 46,22–23, 47,1–6

Fol. [B₂]a, hasáb α (a jelölt rövidítések feloldásával):

1. sor: a numero sexcentorum milium pedum
20. csonka sor: im|| perium: et unxit principes...

Fol. [B₂]a, hasáb β:

1. sor: non accepit: et non accusavit illum
19. csonka sor: ...[hom]inem fortem in bello:

Sir 47,12–17; 47, 24–31, 48,1

Fol. [B₂]b, hasáb α:

1. sor: tem|| pora usque ad conservationem vite:
20. csonka sor: [no]|| men tuum et delectus...

Fol. [B₂]b, hasáb β:

1. sor: que delebit opera sua: neque perdet a
20. csonka sor: ...[ig]nis: et verbum ipsius quasi

A 36 soros Biblia. Ismereteink szerint Magyarországon nincs B36, és eddig töredéke sem került elő, éppen ezért a magyar szakirodalom nem is foglalkozott vele részletesebben, különösen nem az utóbbi évtizedek német szakirodalmát tekintve. Ezért hasznos röviden összefoglalni a vele kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat.

² *Biblia*. [Lat.] [Mainz, typogr. Bibliae 42 linearum (= Johann Gutenberg), c. 1454–55.] Faksimileausgabe. Bd. 1–2. Leipzig, Inselverlag 1913–1914. A faksimile kiadásban a *42 soros Biblia* kötését a fuldai példány egykorú, eredeti, Bambergban készült kötése alapján reprodukálták. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára gr. Vigyázó Ferenc számozott faksimile példányát (Nr. 182) őrzi.

³ Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts. Leipzig, 1925.

a in cunctis secretis milium probi-
 ter inducere illos in heredita-
 tem in eam que manet sacra et
 inel. Et dicit dñs ipi caloph for-
 tudine: et utq; in senectute
 parantur illi uterq; ut asende-
 ret in excelsum de fr. i. q. i. scilicet
 ipi? oppugnant hereditate. Et ut
 dicit ois es km ista q; bonu i
 obsequi sancto deo. Et ind. ad
 fragilis suo post. quoru nō est
 torquiu cor. q; nō auerit sum
 a dño. ut sit memoria illor in
 benedictione. Et oia toru pu-
 sulant de loro suo: et non t
 ut in manu manent: quare
 re ad huc illos sanctoru vira-
 ru gloria. Dilect? a deo suo sa-
 muel. ppheta dñi. renouant?
 uerū: i uerit pncipa

nō accipi: et nō accusauit illū
 homo. Et post hoc dormiuit.
 u noni fecit regi et ostendit illi
 finē uite sue: et exaltauit uocē
 e? de ira in ppheta diece impi-
 tati in gentis. **XVI**
Dicit dñs in uerba dauid. Et quasi
 ad ipos sep. arat? a tunc: sic da-
 uid a filijs isrl. cum leomb; lu-
 su quasi in aguis: et in ortis se-
 mini tect. dicit in aguis omni-
 uerū. et sua iniquand in or-
 tidi. gignam et absterge. appro-
 brū de gentes: in tolledu manū
 in. Et dicit dñs in uerba dauid.
 gelit: ubi uocauit dñm omni-
 potētē. Et odit in delecta eius
 in fortis in bello:

A világon kb. negyedannyi maradt fenn belőle mint a *B42*-ből. A *B42*-vel szemben, amely tipográfiai-
lag valóban nagyobb gonddal készült, a *B36* értéke elsősorban abban áll, hogy ritkább. Miként a *B42*-nek,
a *B36*-nak sincs kolofónja. 884 levél terjedelmű, ebből 882 levél nyomtatott, két hasábos, 36 soros, betűi
nagyobbak, mint a *B42*-é. Az ősnymotatvány korszak legnagyobb terjedelmű könyve. Minthogy kevesebb
sört nyomtattak egy oldalra (1764 nyomtatott oldal, a *B42* pedig 1286 oldal), 36 százalékkal több papír, il-
letve pergamen kellett hozzá. Tehát mind a szedés, mind a nyomtatás jóval több időt igényelt. A kutatások
azt mutatják, hogy a *B36* valószínűleg lényegesen kisebb példányszámban jelent meg, így még kevésbé
volt nyereséges, mint a *B42*.

Már a Helmasperger-féle jegyzőkönyvből kiderül, hogy Gutenbergnek kétféle nyomtatási terve és be-
tűkészlete létezett, az egyik a *B42* nagyvállalkozása Fusttal közösen, a másik a mindennapi megélhetést
biztosító kisvállalkozások: búcsúcédulák, nyelvtankönyvek, kalendáriumok megjelenítése. Ezt támasztja
alá a 30 és 31 soros búcsúcédulák párhuzamos kiadása. A *36 soros Bibliát* a mainzi Donatus és Kalendá-
rium betűtípusból kifejlesztett betűkkel szedték, illetve nyomtatták. A *B36* betűkészlete, melyet először
Zedler állított össze táblázatban⁴, mindenesetre korlátozottabb. Míg a *B42*-höz 290, addig a *B36*-hoz 196
féle betűt és jelet használtak: 22 nagybetűt, 164 kisbetűt és 10 további jelet. Egyes kutatók szerint a *B36*
nem olyan szép. Valóban szembetűnő, hogy feltehetően a sietség miatt olykor túl sok a nyomdafesték a
betűkön.⁵

A nyomtatás helye. Zedler azt a következtetést vonta le a meglévő *36 soros* teljes, vagy csaknem teljes
Biblia-példányokban felhasznált – vízjelek szerint tízféle – papírfajtából, hogy kb. 70 példány jelent
meg papírra és még 3 pergamenre nyomva. Geldner szerint majd másfélszer annyi, 80–90 papír és 10–20
pergamen, összesen tehát 100 körüli példány⁶ lehetett. Freys az újabban felfedezett *B36* töredékeket hét
különböző pergamen példányból eredezteti.⁷ Itt kell megjegyezni, hogy a *B36*-hoz használt papírokat ki-
zárólag Bamberg vidékén másolt kódexekben használták, Mainz környéki kéziratokban nem fordulnak
elő. Ez az első érv amellest, hogy valószínűleg Bambergban nyomtatták. A második, hogy a fennmaradt
példányok provenienciája is Bambergre és környékére helyezhető, a harmadik, hogy a töredékek eredeti
származáshelye is vagy Bamberg, vagy bajor kolostorok. További, negyedik érv, hogy a korabeli kötésben
megmaradt köteteket eredetileg Bambergben kötötték be.⁸ Végül az ötödik nyomós érv, hogy a pári-
zsi Bibliothèque Nationale-ban őrzött *B36* elején a szövegkezdő festett F iniciáléban Dr. Peter Knorr
bambergi kanonoknak és egyben a Bamberg melletti Hallstadt főplébánosának címere látható.⁹ Pályá-
ja elején Knorr a bambergi választófejedelem szolgálatában állt, s mint ilyen, majd pedig mint kanonok
szoros kapcsolatban állt a bambergi püspökkel, Georg I. von Schaumberggal. A *B36* nyomtatása éppen
e szoros kapcsolat idejére, 1458–61-re esik. Geldner feltételezi, hogy Knorr a nyomtatási költségekhez is
hozzájárult.

⁴ ZEDLER, Gottfried: *Die Bamberger Pfisterdrucke und die 36zeilige Bibel*. Mainz, 1911. (Veröffent-
lichungen der Gutenberg-Gesellschaft 10–11.) 112–113. Ennek alapján készült a GfT 1802. táblája (l. a
3. sz. jegyzetet).

⁵ SCHNEIDER, Heinrich: *Der Text der 36zeiligen Bibel und des Probedrucks von circa 1457*. In: Gu-
tenberg Jahrbuch 1955, 57–69.

⁶ GELDNER, Ferdinand: *Die Buchdruckerkunst im alten Bamberg 1458/59 bis 1529*. Bamberg, 1964.
18–19, 22 – WIDMANN, Hans: *Der gegenwärtige Stand der Gutenberg-Forschung*. Hrsg. von —. Stutt-
gart, 1972. Az addigi szinte teljes Gutenbergre vonatkozó irodalommal.

⁷ FREYS, Ernst: *Neue Bruchstücke der 36zeiligen Bibel*. In: Zentralblatt für Bibliothekswesen. 1940,
Gutenbergheft, 273–278.

⁸ GELDNER, Ferdinand: *Alte Bamberger Einbände der 36 zeiligen Bibel*. In: Gutenberg Jahrbuch
1952. 173–175.

⁹ GELDNER, Ferdinand: *Ein neuer Hinweis auf Bamberg als Druckort der 36 zeiligen Bibel: Das
Wappen des Peter Knorr im Exemplar der Bibliothèque Nationale*. In: Gutenberg Jahrbuch 1964. 48–51.

p̄ora usq; ad obseruationē uite:
 ut laudaret nomē sapientū dñi
 et amplificarent mane dei lac-
 rima: sp̄us purgavit p̄ca illi-
 us: et exaltavit in eternū coru-
 m. Et dedit illi relectam regni:
 ⁊ sedem gl̄ie in isrl. Post ip̄m
 surrexit filius senlacus: ⁊ p̄ces
 illū dedit oām potentā in in-
 ter: Salomō imperavit in di-
 eis pacis: cui subieci deus om-
 nes hostes ut diceret domini
 noī suo: et pararet sanctitatē
 in sempiternū quē admōdū re-
 dius ē in iudice sua. Et ip̄s
 rus est quasi flumē sapientia:
 et fr̄a receit aīa sua. Et rep̄tū
 ī tōparatōrib; r̄ignata: ad
 insulas longe diuis-
 mam fuit. et dicitur

q; dedit opa sua: neq; p̄dit a-
 frue nepores electi sui: et semē
 eius qui diligit dñm: nō corru-
 pt. Dedit aut reliquū iacob ⁊
 dauid de ip̄a s̄cipr: et finem ha-
 bit: salomō nō p̄bis suis. Et
 dēiūq; post se de semine suo
 gēis bulaciā et immūci a pru-
 dencia roboam. qui auerit gē-
 rem iacob: et iacob a h-
 iij. abach qui peccare fecit isrl:
 ⁊ dedit viam peccadi r̄stram: ⁊
 plurima reddidit auerit p̄ca ip-
 sor. Dade nō auerit illos
 a fr̄a sua. Et quēsiunt om̄es ne-
 quicias usq; dum pueniret ad
 illos r̄fensio: et ab om̄ib; pre-
 latis liberavit eos. **XVIII**
 ⁊ surrexit helias p̄b̄nā q̄-
 nis: et uertū m̄? dñi

Régebben a *B36*-ot korábban tartották a *B42*-nél, ma már tudjuk, hogy a munka gyorsítása és egyszerűsítése végett a *B42* szolgált a nyomtatás alapjául. Erre bizonyíték a stuttgarti Württembergische Landesbibliothek *B36* példánya. Ebben az a₁₀ levél verzó oldalán a β hasáb 1. sorában a „portans” után nem a „ramum” szó következik (vagyis hogy a bárkából kiküldött galamb olajágat hozott vissza), hanem ezután kimaradt a *B42* egy teljes lapjának szövege. Ez a teljes lapnyi szöveg a *B42*-ben így fest: a b₇ verzó β hasáb utolsó szava „portans”, s a b₉ rektó α hasáb első szava az az „eorundem”, amellyel a *B36* folytatódik a „portans” szót követően.¹⁰ A *B42* b₈ levelének két oldalára nyomtatott szöveg maradt ki tehát a *B36*-ból: Mózes első könyve 8. fejezet 11. vers közepétől a 11. fejezet 1. vers utolsó szaváig. A *B42* első 9 levelét háromszor szedték ki, ennyi variánsa ismert (GW 4201), a *B36* elejét kétszer. A *B36* többi ma ismert példányában az egy lapnyi szövegkihagyást már korrigálták!

A nyomdász. Abban mindenki egyetért, hogy a *B36* nyomdása mesterségét csak Mainzban tanulhatta⁶. Gutenberg mainzi tanítványai közé tartozott Heinrich Keffer, aki Mainzból ment Bambergba (és később onnan a közeli Nürnbergbe). Geldner korábban őt tartotta a *B36* nyomdászának.¹¹

Zedler Albrecht Pfistert gondolta a *B36* nyomdászának, sokáig *Pfister-Bibliának* is hívták a szakirodalomban. 1460/61-ben viszont Pfister már kinyomtatta Bambergban az *Ackermann von Böhmen* c. művet ugyancsak a Donatus és Kalendárium betűtípusával. Gutenberg ekkor már a *Catholicon* nyomtatta Mainzban. Úgy tűnik, Gutenberg eladott neki egy frissen öntött készletet ebből a betűtípusból.

A klerikus Ulrich Helmasperger, akinek a nevéhez fűződik a Fust és Gutenberg perével kapcsolatos híres okirat, császári jegyző és egyben a mainzi érseki székhely felesküdtött közjegyzője volt, s maga is bambergi. A bambergi egyházi vezetés élén ekkor olyan emberek álltak, akik nagyon is nyitottak voltak a nyomtatás kínálta új lehetőség iránt, és áldoztak is erre. A vállalkozás anyagi támogatója feltehetően az a Georg I. von Schaumberg, aki 1459-től 1475-ig bambergi püspök (sőt Fürstbischof), és aki – mint egyben a terület fejedelme is – a bambergi kolostorokban végbevitt reformjáról volt nevezetes. Titkára a később nyomdásszá lett Albrecht Pfister volt. Georg von Schaumberg egyházkerülete nagyobb templomait és kolostorait egységes szövegű *Bibliával* akarta ellátni, amelyet csak a nyomtatott szöveg tesz lehetővé. Pfister tehát, legalábbis a kiadói oldalról, tevékeny részese lehetett a *B36* megjelenésének. Mindez, vagyis hogy egyházi támogatással jelent meg a *36 soros Biblia*, arra is feleletet ad, hogy nem az anyagi hasznot, a kiadás gazdaságosságát kellett szem előtt tartani, sőt magyarázatul szolgál a nagyobb betűtípus megválasztására is, mert monumentálisabb formában szándékoztak kihozni azt. Esetleg az is szempont lehetett, hogy egy kolostori közösség előtt a felolvasáshoz is praktikusabb volt a nagyobb betűtípus.

Jelenlegi ismereteink szerint a legvalószínűbb, hogy a *B36*-ot egy munkaközösség nyomtatta, amelyben Gutenberg is, Keffer is mint nyomdász vett részt, de Pfistert éppúgy, mint a bambergi püspököt, s néhányat a bambergi kanonokok közül mint kiadót, illetőleg a kiadást anyagilag támogatókat ide kell számítanunk. Cornelia Schneider Dr. Konrad Humery mainzi városi jogászt is ezek közé sorolja.¹²

¹⁰ DOLD, Alban: *Die Beweisstücke für die Priorität der B42 vor der B36*. In: Gutenberg Jahrbuch 1951. 48–51. – A szövegkihagyásra először Karl DZIATZKO hívta fel a kutatók figyelmét *Gutenbergs früheste Druckerpraxis* c. tanulmányában (Sammlung bibliothekswiss. Arbeiten, Heft 4, Berlin, 1890, 94–95.). Dold fenti cikkében további fontos megfigyeléseket tett a *B36*-tal kapcsolatban.

¹¹ GELDNER, Ferdinand: *Hat Heinrich Keffer aus Mainz die sechsendreissigzeilige Bibel gedruckt?* In: Gutenberg Jahrbuch 1950. 100–110.

¹² SCHNEIDER, Cornelia: *Gutenberg – der Erfinder und seine Bücher*. In: Gutenberg. 550 Jahre Buchdruck in Europa. [Ausstellung ... der HAB Wolfenbüttel... 1990.] Weinheim, VCH, Acta humaniora, 1990. 45–51.

A nyomtatás ideje. 1911-ben Zedler 1457/58-ra datálta⁴ a B36 megjelenését, Kirchner könyvészeti lexikona¹³ és Geldner¹⁴ 1459/60-ra, az LGB²¹⁵ 1458/59-re. A párizsi Bibliothèque Nationale, mely azonkívül, hogy egy teljes példány birtokában van, őrzi a wolfenbütteli példányból származó utolsó nyomtatott levelet is, amelyre a rubrikátor 1461-es évszámmal bejegyezte munkája befejezését. Ezek alapján a B36 megjelenését mindenképpen 1461 előttre kell datálni, az LGB² 1458/59-es dátuma tűnik a legelfogadhatóbbnak.

Az őrző könyv. Nem valószínű, hogy Magyarországon valaha is lett volna B36. Mint láttuk, elég kis példányszámban jelent meg, és határozott céllal, s feltehetően a legtöbb példány számára meghatározott célállomással. A kis méretű, alig 16 cm-es őrzőkönyvet (Cb 122), amelyet a B36 e féllevélnyi töredéke borított, így bekötve hozhatták Németországból Sopronba hazatért diákok vagy egy tanárember. Három nyomtatványt tartalmaz:

1. SCHULTINGIUS, Cornelius: Tragicomedia Constantini Magni, primi imperatoris et S. Helenae. Köln, S. Hemmerden, 1602.
2. SCHONAEUS, Cornelius: Terentius Christianus. Pars 2, qua continentur sacrae comediae sex: Susanna, Daniel, Triumphus, Typhlus, Pentecostae, Ananias. Köln, G. Grevenbruch, 1602.
3. — Pars 3: Baptistes, Dyscoli, Pseudostratigotae, Cunae, Vitulus, quibus adiecti sunt liber Elegiarum et alter Epigrammatum. Köln, G. Grevenbruch, 1603.

Az iskoladrámáknak nagy hagyománya van Magyarországon is. A 16. század közepétől a 18. közepéig hazánkban a színház egyedüli formája a iskolai színjátszás. Elsősorban a rendi iskolákban, a ferencesek, pálosok, piaristák, s különösen a jezsuiták tanintézeiteiben,¹⁶ de olyan városokban mint Sopron, a színielőadások a protestáns iskolákban is rendkívül népszerűek. A soproni iskolai színjátszásról Csatkai Endre számolt be.¹⁷ A soproni színjátszás első adata 1412-ből való. Sokáig templomi színjátékok formájában okították és szórakoztatták a közönséget. A templom illetén szerepét vette át később az iskola. A színház-történetben az iskoladráma önálló műfajjá lett, s jelentős szerepet töltött be egész Közép-Európában. A soproni evangélikus líceum előadásairól mind az egyházközség, mind a város számadáskönyvei tudósítanak. Ezeket Gottlieb Gamauf másolatában ma az OSzK Kézirattárában őrzik.¹⁸ Érdemes megemlíteni, hogy Lackner Kristóf (1571–1631), Sopron polgármestere maga is írt iskoladrámákat (vö.: RMNy 1112 és 1133). Nagyon is elképzelhető, hogy a B36 őrzőkönyvét, Schultingius és Schonaeus drámáit is olvasta.¹⁹ Klesch Dániel (1650–60 között volt az iskola rektora) egyik könyve előszavában elmondja,²⁰ hogy a soproni líceum diákjai több Terentius és Plautus nyomán írt darabot adtak elő. Hadd utaljak itt vissza az őrzőkönyv *Terentius Christianus* c. kolligátumaira.

* * *

¹³ KIRCHNER, Joachim: *Lexikon des Buchwesens*. Bd. 1–4. Leipzig, 1952–53. 1. köt. 76.

¹⁴ GELDNER, Ferdinand: *Die deutschen Inkunabeldrucker*. Ein Handbuch der deutschen Buchdrucker des XV. Jahrhunderts nach Druckorten. Bd. 1: Das deutsche Sprachgebiet. Stuttgart, 1968. 47–48.

¹⁵ *Lexikon des gesamten Buchwesens* (= LGB²). Stuttgart, Anton Hiersemann 1987–. 1. köt. 347.

¹⁶ STAUD Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai*. P. 1–3. 1561–1773. Bp. 1984–88, MTA Irodalomtudományi Int. (A magyarországi iskolai színjátékok forrásai és irodalma.) 1. köt. Bevezető.

¹⁷ CSATKAI Endre: *Soproni iskolai színjátékok a 17–18. században*. In: A színpad. Színházstudományi szemle. Szerk. HONT Ferenc – STAUD Géza. 1936, 265–270.

¹⁸ Quart. Germ. 285, 414.

¹⁹ Köszönöm BORSA Gedeonnak, hogy erre figyelmemet fölhívta, és nagyon köszönöm hasznos észrevételeit.

²⁰ KLESCH, Daniel: *Donorum Dei bonorum et perfectorum Sacer Septenarius*. ... Hall in Sachsen, 1676. 30. (RMK III 2746)

A kötés kutatás egyik feladata, hogy 1. a különböző stíluskorszakok szerint díszített kötéstáblákat a rajtuk látható motívumok alapján időben és térben elhelyezzük, vagyis, hogy meghatározzuk, hogy mikor és hol, szerencsés esetben, hogy ki kötötte a kérdéses könyvet. (A „ki” kérdésére adott felelet azonnal magában foglalja a választ a „mikor” és „hol” kérdésére is.) 2. A díszítetlen kötésekkel nehéz dolgunk van, ott valamelyest a kötéstechnikai jellemzők (oromszegés, a fűzés, a könyvttest, ill. bordák és a táblák összeillesztésének módja, kapcsok és veretek stb.) segíthetnek, ha a kötés kutató a könyvkötésnek mint műveletnek a hogyanját ismeri. 3. A papír és pergamen töredékekkel borított könyvek esetében maga a töredék képviseli az értéket, olykor a belekötött könyvnél nagyobbat. A kéziratos töredékeket hazánkban a Mezey László, majd Vizekety András vezette *Fragmenta Codicum* csoport tagjai dolgozzák fel. A könyvek kötéseiként megőrződött kódextöredékek vizsgálatának művelődéstörténeti jelentőségét a csoport eredményes működése bizonyítja. A nyomtatott lapokba kötött könyvek kötéseire viszont nincs aki gondot fordítson. Ezek rejtett kincs mivoltára jó példa ez a most ismertetett soproni *B36* töredék. Minden bizonnyal akad több hasonló értékes nyomtatványtöredék is magyar könyvtárakban.

A 16–17. században olcsó könyvkötőanyagként használták a pergamen íráshordozók egy részét, s mint Madas Edit írja egyik legutóbbi cikkében,²¹ egy-egy aktualitását veszített vagy sérülés folytán használhatatlanná vált pergamenre írt kézirat, vagy pergamenre nyomtatott könyv lapjainak története egy-egy könyvkötőműhelyben ért véget. Gyakran találkozhatunk papírra nyomott korai töredékekkel is a kötéstáblán belül, olykor kötésként kívül is. Nem véletlen, hogy H. M. Nixon kézikönyvnek is kiváló kötéstörténeti albumában²² két értékes és ritka nyomtatott könyvborítót is tárgyal. Angliában hamar fölfigyeltek a pergamen töredékek művelődéstörténeti jelentőségére. Neil Ker²³ könyvet állított össze az oxfordi kötésekhez kiragasztott előzékként használt középkori pergamen kódextöredékekről. Osztályozta is a kódextöredékeket aszerint, hogy az az előzék kiragasztott vagy röplülő része volt-e, esetleg tömítőanyag vagy gerincerősítő csík, vagy könyvkötés. Egyébként az érdektelenné vált pergamen kéziratok ilyen hasznosítása Oxfordban és Cambridge-ben a 16. század folyamán igen általános volt, a 17. század folyamán pedig Európa-szerte gyakorolták.

Hátra van még annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy miért kisebbek a *B36* e pergamenlap töredékének betűi itt, mint a papírpéldányokban. Ez a felhasznált anyag természetéből következik. A pergamen, különösen ha az a könyv külső borítója, nagyon érzékeny a levegő páratartalmára. Változtatja méretét és szárazságot szugorodik. Erről Münchenben meg is győződtem, ahol a *B36* papírra nyomott kötetének egy-egy oldalán a sorokat összemértem az ugyanott őrzött *B36* tüz pergamenlap töredékével.²⁴ A 18. sornál, vagyis a lap felénél már csaknem felsornyi, azaz 3–4% függőlegesen a rövidülés.

ROZSONDAI MARIANNE

A körtvélyesi kolostor „nyomdája”. A Máramaros megyében fekvő Körtvélyes (Hrušovo) ortodox kolostorában működő nyomdáról – a mai ismeretek szerint – elsőként Lucskay Mihály görög katolikus

²¹ MADAS Edit: *Egy 12. századi prédikációs gyűjtemény töredékei magyarországi könyvtárakban* In: MKSz 1993/3, 250–253, 261–262.

²² NIXON, Howard M.: *Broxbourne Library*. Styles and designs of bookbindings from the 12th to the 20th century. Selected and described by —. London, 1956. Nr. 6 és Nr. 16.

²³ KER, Neil R.: *Fragments of medieval manuscripts used as pastedowns in Oxford bindings with a survey of Oxford binding c. 1515–1620*. Oxford, The Oxford Bibliographical Society, 1954.

²⁴ Vö. GW 4202: a töredékek lelőhely felsorolásában Münchennél. — Ezeket a töredékeket 1904-ben találta Ernst FREYS, a töredékek mellett ott őrzik ma is sajátkezü, erről készült jegyzékét. Valamennyi kötésként szolgált korábban. In: *Beiträge zur Geschichte der Renaissance und Reformation*. München-Freising, 1917. 97.

lelkész írt a 19. század második negyedében. „Historia Carpato-Ruthenorum in Hungaria sacra et civilis” c. testes kéziratában erről a következők olvashatók:¹

„Celebre tamen fuit hoc claustrum anno et enim 1613. habuit typographiam; cessavit tempore belli Tököljani, forte in c. 1690. vel citius per acatholicos occupatum, expilatum, funditus eversum. ... Itaque Monasterium S. Michaelis Archangeli de Körtvényes in Marmatia et abbatia ejusdem nominis cum typographia cessavit, atque taliter hodie dum saltem de nomine superest.”²

Lucskaynak ezt a közlését a körtvélyesi nyomdáról a magyar nyelvű egyháztörténeti szakirodalom is átvette.³

Sajnos a fentiekben idézettek eredete a mai napig sem volt tisztázható. A körtvélyesi nyomdával foglalkozó, későbbi, igencsak gazdag irodalomban ehhez a Lucskay által írt 1613. évhöz semmiféle kiadványt vagy a nyomdával kapcsolatos más eseményt sem fűztek. Annál nagyobb volt a visszhangja önmagában ennek a — forrás megjelölése hiányában bizonytalan — közlésnek, hogy a Kárpát-medence északkeleti részében létezett valaha egy ortodox kolostor, ahol nyomda tevékenykedett a 17. században. A körtvélyesi ortodox apátság, amelyet még a 14. században alapítottak, a magyarországi ruszinok (kárpát-ukránok) és románok etnikailag kevert vidékén helyezkedett el. Az évszázadok során e határok némileg eltolódtak: a korábban egyértelműen románok által lakott környezet a 17. századra ruszin többségűvé vált.

A körtvélyesi kolostori nyomda látomása jól érzékelhető lelkesedéssel töltötte el Anatolij Kralitzky görög katolikus bazilita szerzetest, a munkácsi kolostor későbbi főnökét, aki nem csupán a kárpátaljai, de a galíciai újságokban és folyóiratokban is széleskörű publikációs tevékenységet folytatott.⁴ 1865-ben megjelent írásában⁵ szemmel láthatóan igyekezett összeszedni minden olyan adatot a 17. századból, amely akárcsak közvetve is, de kapcsolatba hozható volt a feltételezett körtvélyesi műhellyel. Kralitzky összesen öt kiadványt sorolt fel ennek során: 1. *Bukvar* (ábécés könyv) év nélkül. — 2. *Pentekostarion* (egyházi-szláv nyelvű zsolozsmáskönyv) év nélkül. — 3. *Antimension* (püspöki felavató, oltárendeléylező úrlap) 1693. évszámmal. — 4. Román nyelvű *Újszövetség* Simeon Stefan Simonič érsek, belgrádi és máramarosi püspök aláírásával készült ajánlással, év nélkül. — 5. *Molitoslov*, román nyelvű imádságoskönyv 1696-ból. Králiczkynek ezt a közlését minden kritikai megjegyzés nélkül többen is átvették, mindenek előtt az ukrán és ruszin irodalomtörténészek.⁶

Hamarosan azonban a tudományosabb igényű szakirodalom is vizsgálat alá vonta Kralitzky közlését. Alexej Leonidovič Petrov ennek során kirostálta a fentiek közül az *Antimension*-t, a román nyelvű *Újszövetséget* és az 1696. évi ugyancsak román imádságoskönyvet.⁷ Fenntartotta azonban továbbra is, sőt megerősítve látta a *Bukvar* és a *Pentekostarion* körtvélyesi megjelentetését, amelyekhez még hozzávett egy másik, az 1696. évvel nem azonos *Molitoslov*-ot.⁸ A hazai könyvtörténeti szakirodalom Petrov megállapításairól Melich János ismertetéséből értesülhetett.⁹ A két első, Petrov által Králiczkytól átvett mű

¹ Ungvár, Egyetemi Könyvtár. II. köt. 176.

² Szövegkiadása: *Annales musei culturae Ukrainiensis Svidnik 14*. Prešov, 1986. 108. — LUCSKAY e munkáját legutóbb Jurij SAK értékelte az *Annales 11*. kötetében: Prešov, 1983. 41–44.

³ ZSÁTKOVICS Kálmán: *A Szt. Mihály főangyalról nevezett körtvélyesi apátság* = Magyar Sion 1888. 524.

⁴ SZINNYEI VII. 194–195. has.

⁵ Naukovij zbornik izdavaemij literaturnym obšestvom galicko–russkoj Maticy. Lvov, 1865. 111–114.

⁶ *Literaturnij sbornik, izdavaemij galicko–russkoj Maticy 1872 i 1873*. Lvov, 1879. 479. — SABOV, Eumenij: *Hrestomatia cerkovno–slavjanskikh i ugro–russkikh literaturnyh pamjatnikov*. Ungvar, 1893. 185.–stb.

⁷ PETROV, A.: *Materialy dlja istorii ugorskoj Rusi*. 5. St. Petersburg, 1908. 103–104.

⁸ PETROV: *i. m.* (l. a 7. sz. jegyzetet) 104–105.

⁹ *Magyar Könyvszemle* 1909. 92–93.

körtvélyesi eredetét azután Sztripszky Hiador is elfogadta,¹⁰ majd bibliográfiai összeállításába is felvette, ahol ezeket az időrendbe „1680 körüli” megjelöléssel állította be.¹¹

Később ugyancsak Sztripszky az egész körtvélyesi nyomda ügyét újra elővette, és Kraliczky valamennyi, e műhely vélt létezését alátámasztani hivatott adatát egyenként alaposan megvizsgálta.¹² Kritikai érvelése – ha egyes részleteiben nem is mindig helyes adatokkal – lényegében helytálló, és az egész műhely létét tagadó álláspontja a mai ismeteknek is megfelel. Eszerint a kis ábécéskönyv eleve kizárható, hiszen Máramarosban az ortodox egyháznak a 17. században nem volt iskolája. A ruszinok részére csak az uniót követően, vagyis az immár gögög katolikusok számára kezdtek el a 17. század legvégétől tanácskönyveket megjelentetni.¹³ A *Pentekostarion* elkészítése Körtvélyesen már egyedül jelentős terjedelme miatt is több, mint valószínű.¹⁴

Az *Antimenzion* valóban létezik, de annak semmi köze sincs Körtvélyeshez, hiszen az 1693. évszámot hordozó fametszet, amely nem tüntet fel nyomdahelyet, vésése idején a kolostor már több évtizede megsemmisült.¹⁵ A román nyelvű *Újszövetséget* 1648-ban Gyulafehérvárott nyomtatták.¹⁶ A román nyelvű imádságoskönyv – akár 1696. évszámmal, akár enélkül – ha ugyan ilyen valaha is létezett, úgy akkor nyilván Erdélyben vagy az egyik román fejedelemségben működött valamelyik műhelyben készült, mint a többi hasonló román nyelvű kiadvány.¹⁷

Miután a mai napig sem került elő egyetlen olyan nyomtatvány egyetlen példányának egyetlen levele sem, amely bizonyítaná a körtvélyesi műhely létét, sőt minden érv – még a Sztripszky által felsorakoztatottakon túlmenően is – ennek ellene mond,¹⁸ az ember azt remélhetné, hogy a vélt műhely ügye véglegesen lezárható a hazai nyomdászattörténet napirendjéről. A valóságban azonban éppen az ellenkezője történt. Ez az egyszer a közvéleménybe bekerült állítás, még ha azt Kraliczky már annak megszületése pillanatában sem tudta tárgyyszerű érvekkel alátámasztani, minden cáfolat ellenére a mai napig is tovább él. Különösen alkalmasnak tűnik ez a téma azok számára, akik lelkes nacionalizmusukban keresik, és az ilyen jellegű állításokban megtalálni vélik őseik régi dicsőségének annyira áhított emlékét. Ebbeli buzgalmuk azután feltüzeli képzeletüket, így ott is összefüggést és szoros kapcsolatot vélnek felfedezni, ahol ez például térben és időben teljességgel lehetetlen.

Elsőként Anton S. Petruševič vetette be a tudományos szakirodalomba,¹⁹ hogy az első, ortodox, liturgikus könyveket 1491-ben Krakóban cirill betűkkel előállító Fiol nyomdászati tevékenységét később Körtvélyesen folytatta. E műhely víziója ezzel egy csapásra több mint száz esztendővel korábbra került a Lucskay-féle 1613. évnél. Az indítást ehhez alighanem Andrej Balugyanszky adta, aki a körtvélyesi műhely tevékenységét, ahol is szerinte orosz és román nyelvű könyveket nyomtattak, minden konkrétum megjelölése nélkül a 16. századra helyezte.²⁰ A több generációnyi úr, ill. ezen úr áthidalásának hiánya nem okozott – és ma sem okoz – gondot annak, aki a cirill betűs nyomdászatot a Kárpát-medencében – tekintet nélkül a tényekre – minél korábbra kívánja helyezni.

¹⁰ *Magyar Könyvszemle* 1911. 117.

¹¹ SZTRIPSZKY HIADOR: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I.–II. kötetéhez*. Pótlások és igazítások 1472–1711. Bp. 1912. 659. – II. 2629/177. és II. 2630/178. sz.

¹² *Zorâ – Hajnal*. (Ungvár) 1942. (2. évf.) 5–32.

¹³ RMK II 1933. – *Magyar Könyvszemle* 1911. 117–131. – *Zorâ – Hajnal* (I. a 12. sz. jegyzet) 12–28.

¹⁴ *Zorâ – Hajnal* (I. a 12. sz. jegyzet) 10–12.

¹⁵ *Zorâ – Hajnal* (I. a 12. sz. jegyzet) 28–31.

¹⁶ RMK II 684. – *Zorâ – Hajnal* (I. a 12. sz. jegyzet) 8–9.

¹⁷ *Zorâ – Hajnal* (I. a 12. sz. jegyzet) 10.

¹⁸ Ugyanakkor mindig voltak és vannak, akik a körtvélyesi nyomda 17. századi létét kétségbe vonják: pl. MIŠANIČ, O. V.: *Literatura Zakarpattâ XVII–XVIII. stolitâ*. Kiiv, 1964. 20–22.

¹⁹ *Svodnaâ galicko-russkaâ letopis'*. Lvov, 1874. 479.

²⁰ *Istoriâ cerkovnaâ Novogo Zaveta*. Vienna, 1851. 206.

Fiol működéséről és annak jelentőségéről óriási szakirodalom látott már eddig is napvilágot, sőt életről számos korabeli levéltári dokumentum is fennmaradt az 1483–1525 közötti időből.²¹

Az 1491-ben általa közreadott ortodox szertartáskönyvek megjelentetését követően nehézségei támadtak Krakkóban, majd el is hagyta a lengyel fővárost és Lőcsére települt át.²² Itt elnyerte a polgárságot,²³ de lőcsei nyomdászati tevékenységének semmi nyoma sincs. Fiol életútjának ismeretében őt inkább a Thurzók emberének kell tekinteni, semmint hivatásos nyomdásznak. Ő ugyanis bányaszivattyúkkal éppen úgy foglalkozott, mint szörmekereskedéssel. Az 1491. évi krakkói kiadványok megjelentetéséhez is a pénz Thurzó Jánostól származott, aki nem riadt vissza semmiféle jelentős haszonnal kecsegtető vállalkozástól sem. Az ortodox egyház számára a katolikus Lengyelország fővárosában készített kiadványok nyomán bekövetkezett nehézségeiből (letartóztatás stb.) Fiolt ugyanez a patrónusa szabadította ki, akinek szülővárosába települt át Magyarországra ezt követően.

Önmagában Fiol lőcsei jelenléte is gondolatébresztő volt egyes szlovák szakírók számára. Konkrét bizonyíték nélkül feltételezték ugyanis, hogy ebben a felvidéki városban 1515-ben huszita szellemű német-szlovák énekeskönyvet nyomtattak.²⁴ Kizárólag szóbeli hagyomány útján több nemzedéken át öröklődött e kiadvány emléke. Ráadásul a makaróni német-szlovák ének eleve valószínűtlen a Mohács előtti Magyarországon, nem is beszélve arról, hogy ez a humoros forma egyáltalában nem illik az egyházi ének műfajához. A legújabb szlovák szakirodalom sem nem fogadta el, sem nem vetette el e nyomtatvány léteének lehetőségét.²⁵

Még ennél is jobban lángra gyújtotta a ruszin (ukrán) történészek fantáziáját a Krakkóban nyomtató Fiol magyarországi tartózkodása. Széleskörű, ha nem is mindig tudományos igényű irodalma keletkezett ennek nyomán annak a feltételezésnek, hogy ő tipográfiai tevékenységét a körtvélyesi kolostorban folytatta. Hogy ezek a legutóbbi időkben is sűrűn egymást követő, nem mindig teljesen szakszerűséget tanúsító és kutatásokkal nem megalapozott írások milyen egymásnak – és főleg a tényeknek – ellentmondó megállapításokhoz vezethetnek, szolgáljon két példa kizárólag Fiol származását illetően. Már korábban publikált megállapításokra támaszkodva a közelmúltban is többen úgy vélték, hogy ő ruszin eredetű volt. Sőt még ezen belül azt is „tudták”, hogy „lemki” vagyis annak nem a hegyi, hanem a síkságon élő népcsoportjához tartozott, és Munkács környékén halt meg.²⁶ Mások meg arról írtak, hogy Fiol fehéroroszló származású.²⁷ Ezzel szemben a korabeli dokumentumok, így végrendelete is egyértelműen bizonyítják, hogy „Schwaipold Fail de Nova civitate apud Esch oriundus”, vagyis Neustadt an der Aisch (Franken) városából származott.²⁸ De még levéltári kutatás nélkül is egyértelműen eldőnt Fiol származásának kérdését az általa 1491-ben megjelentetett *Oktoich* epilógusa, amelyet már több mint száz éve – életrajzába ágyazva is publikáltak. Ebben ő magát Németországból származónak, közelebbről pedig franknak vallja.²⁹

A fenti „mintavételből” is már jól kiviláglik, hogy Fiol körtvélyesi működését tárgyaló legújabb írások is a korábbi feltételezéseket – nem kevés képzelőerőről tanúskodva – egyre jobban és különböző irányban kiszínezik, továbbbővítik anélkül, hogy egyetlen tárgyi bizonyítékot is nyújtanának állításaik alátámasztásához. Ugyanakkor azonban az ilyen és ehhez hasonló publikációkkal párhuzamosan – immár hosszú évtizedek óta – Fiol körtvélyesi tevékenységét cáfoló írások egész sora is napvilágot látott. A többnyire tudományos igényű és érveléssel, valamint a korábbi szakirodalom ismeretében készült cik-

²¹ PTAŚNIK, Joannes: *Cracovia impressorum XV et XVI saeculorum*. Leopoli, 1922.

²² *Zorâ – Hajnal* (I. a 12. sz. jegyzet) 8.

²³ PTAŚNIK (I. a 21. sz. jegyzet) 144. és 146. sz.

²⁴ RMNy App. 5A.

²⁵ VALACH, Julius: *Staré tlačiaru na Slovensku*. (Martin,) 1987. 131–132.

²⁶ *Zakarpats'ka Pravda* 1967. okt. 6. (235. sz.) 4.

²⁷ *Novini Zakarpattâ* 1991. nov. 7. (214. sz.) 5. (S. Prunica).

²⁸ PTAŚNIK (I. a 21. sz. jegyzet) 267. sz.

²⁹ *Sitzungsberichte der Wiener Akademie*. Bd. 83. Wien, 1876. 434.

kek kísérletet tettek Fiol magyarországi, de ezen belül különösen körtvélyesi nyomdász-tevékenységét cáfolni.³⁰

A körtvélyesi nyomdának Kraliczky által megkezdett 17. századi, valamint a Petruševič által kezdeményezett, teljes egészében Fiolhoz kötött és 1491–1525 közé datált működését a későbbiekben többnyire összefonták az erről írók. Ezzel immár egy közel két évszázados tipográfiai műhely délibábja lebegett számos szerző szeme előtt.³¹ Történt pedig mindez anélkül, hogy erről a nyomdáról bármilyen korabeli levéltári adat, vagy valamelyik kiadványának akárcsak töredéke is napfényre került volna

Amint Lucskay 1613. évi adata Kraliczky és követői, ill. Balugyanszky 16. századról szóló közlése a körtvélyesi nyomdáról Petruševič és társai gondolatmenetét jelölték ki, legújban hasonló – és ha lehet még inkább messzemenő – következtetések levonására nyújtott kiindulópontot a Keresztrefeszítésről elnevezett, ortodox testvérület (Contraaternitas Stauropigiana) nyomdája Lembergben. Ez a műhely ott a S. Onuphrius kolostorban, ill. ez ehhez kapcsolódó Nagyboldogasszony mennybeviteléről elnevezett templomban tevékenykedett 1586-tól 1838-ig.³² Az ősi, 1300 tájti alapított rendházhöz kötődő testvérület 1469-ben privilégiumot nyert el működéséhez IV. Kázmér lengyel királytól. Ugyanebben a városban a 15. század harmadik negyedében fametszetekről történő sokszorosítással foglalkozott egy bizonyos Stefan Dropan.

A fenti elemekből O. Macjuk új teóriát állított össze, amely szerint a 15. század hatvanas éveiben már nyomda működött Lembergben. Az említett testvérület privilégiumát biztosító királyi oklevél dátuma adhatott ehhez a merész következtetéshez indítást.³³ Macjuk írását E. L. Nemirovskij nyomtatékosan cáfolta.³⁴ Az említett testvérület nyomdájához külön privilégiumot csak 1592-ben kapott III. Zsigmond lengyel uralkodótól.³⁵ Kétségtelen az is, hogy az itteni tipográfiai felszerelés az első leMBERGI nyomdász, az orosz Ivan Fedorov műhelyéből (1572–1574, 1583) származott, aki ugyancsak a S. Onuphrius kolostorban dolgozott. Macjuknak ezt a nyomdatörténeti szakirodalomban elfogadhatatlannak minősült legendáját azután Olexandr Oros beleszötte a körtvélyesi nyomdáról legutóbb írt cikkébe.³⁶ Arra való hivatkozással, hogy Lemberg viszonylag közel fekszik Körtvélyeshez, és az ortodox egyházon keresztül ezek egymással nyilván kapcsolatban álltak, merész gondolatvezetéssel a ma Fiolnak tulajdonított, de impresszum nélkül közreadott két liturgikus kiadvány (Triod és Oktoich) nyomtatásának helyét ebben a máramarosi kolostorba, idejét pedig az 1460. és 1480. évek közé helyezte. Nyomdása – Oros elképzelése szerint – aligha volt Fiol, hanem valaki más. Sőt, az időhatár egyre korábbra történő tolásával úgy vélte, hogy a körtvélyesi műhely már akár 1450–1460 között, vagy még korábban (!) tevékenykedett. Ehhez Oros azt is megemlítette, hogy nem lehet pontosan tudni, hogy ki is találta fel a nyugat-európai (német–holland), ill. a cirill betűs könyvnyomtatást.³⁷ Ez már szinte azt is sejteti, hogy az európai tipográfia bölcsője talán éppen Körtvélyesen ringott.

Talán immár remélni lehet, hogy a körtvélyesi nyomda tevékenységének időkorét a jövőben már nem fogják még korábbra helyezni a buzgó, de nem mindig hozzáértő cikkírók.³⁸ Összefoglalóan megállá-

³⁰ PETROV (I. a 7. sz. jegyzet) 101–102. – *Podkarpats'ka Rus* (Užgorod) 1924. 93. (I. PETROV) – *Zorá – Hajnal* (I. a 12. sz. jegyzet) 7–8. (SZTRIPSKY) – *Zakarpats'ka Pravda* 1967. okt. 6. (235. sz.) 4. (J. KAČUJ) stb.

³¹ *Istoriâ mist' i sil' ukraïns'koj RSR Zakarpats'ka oblast'*. Kiiv, 1969. 591. – *Novini Zakarpattâ* 1992. szept. 8. (128. sz.) 5–6.

³² *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Zeszyt 6: Małopolska – Ziemia Ruska*. Wrocław–Kraków, 1960. 201–211.

³³ *Arhívi Ukraïni* 1968. 2. sz. 3–14.

³⁴ *Načalo knigopečataniâ na Ukraïne*. Moskva, 1974. 25.

³⁵ *Gutenberg Jahrbuch* 1926. 66.

³⁶ *Kalendar Prosviti na 1991 rik.* (Užgorod) 1990. 40–44.

³⁷ *Kalendar* (I. a 36. sz. jegyzet) 43.

³⁸ Itt jegyezhető meg, hogy OROS korábban csak a 17. századi és a Fiol-féle körtvélyesi nyomdáról írt – *Molod' Zakarpattâ* 1980. szept. 30. (116. sz.) 3. – Az e cikk előtt álló bevezetőben O. V. MIŠANIČ, aki

pítható, hogy e műhely létét bizonyító egyetlen dokumentum sem áll rendelkezésre mind a mai napig. Az erről szőtt legendát — részben szóbeli hagyományok alapján — immár másfél évszázada újra és újra kivirágoztatják. Élénk színekkel kifejtve és egyre merészebb kiterjesztésekkel burjánzik ez a minden valós alapot nélkülöző feltételezés. Különösen a nemzeti romantikát keresők találják meg — egyre jobban továbbfejlesztve — ezen a szűk területen is a régi idők dicsőségét. A magyarországi tipográfia története szempontjából — a mai ismeretek alapján — egyértelműen el kell utasítani ezt a körtvélyesi „fantom” nyomdát. „De strigiis, quae non sunt, nulla mentio fiat.”

BORSA GEDEON

Adalékok a Veszprémi Érseki Könyvtár régi cirill könyveinek provenienciakérdéséhez.

Mint ismeretes, az első magyarországi cirill szakbibliográfia Hodinka Antalnak köszönhető; ez lényegében Ivan Karatajev munkájának kivonatolásán alapul.¹ Hodinkát elsősorban az a kérdés foglalkoztatta, honnan és hogyan szerezték be szerkönyveiket a ruszin parókiák. Ennek kapcsán vizsgálta a Magyarországon házaló orosz könyvárusok működését.² Mások, így Mita Kostić foglalkoztak a kereskedők szerb vásárlóközönségével is. Megállapítást nyert, hogy a szerbek is vásárolták az orosz és ukrán nyomdák termékeit, éspedig a Kurzböck-nyomda felállítását után is, mivel annak unitus termékeit nem fogadták szívesen az ortodox szerbek (jóllehet az orosz könyvkereskedők a nyomda 1770-ben történt felállítását után nem léphették át az országhatárt).³ Századunk hatvanas éveitől folynak a hazai egyházi gyűjtemények régi cirill fondjainak feltárásai.⁴ Elsősorban a tiszántúli gyűjtemények anyagai kerültek bemutatásra.⁵ Később a vizsgálatok más területekre is kiterjedtek.⁶ Mivel a Dunántúl gyűjteményeivel ezideig nem foglalkozott a szakirodalom, az alábbiakat figyelemfelkeltésnek is szánjuk.

ugyancsak foglalkozott e műhely történetével, cáfolva annak létét (*Literatura Zakarpattâ XVII–XVIII*. Kíiv, 1964. 20–22), arról tett említést, hogy Oros nem szakember ezen a területen.

¹ HODINKA Antal: *Erdélyben és Oláhországban megjelent ó-szláv nyomtatványok* = MKsz 15. 1890. 1–2. 106–126. КАРАТАЕВ, Иван: *Описание славяно-русских книг, напечатанных кипилловскими буквами*. Санкт-Петербург, 1883.

² HODINKA Antal: *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*. Bp. 1909. 787–814. A munkácsi püspökség területén használt szerkönyvek története. Uő: *Muszka könyvtárak hazánkban 1711–1771*. In: LUKINICH Imre (szerk.): *Emlékkönyv gróf Klebersberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére*. Bp. 1925. 427–436.

³ КОСТИЋ Мита: *Руско-српска кн и жарска трговина Терезијанског го-да*. Срем. Карловиц, 1912. ГАВРИЛОВИЋ, Никола: *Историја ћирилских штампарија у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку*. Ноби Сад, 1974.

⁴ ОЙТОЗИ, Естер: *Фонды книг кирилловской печати XVI–XVIII вв. нескольких библиотек Венгерской Народной Республики*. Федоровские чтения 1980. Москва, 1984. 123–125. FÖLDVÁRI Sándor: *Hodinka Antal és a magyarországi cirill könyvészet*. In: UDVARI István (szerk.): *Hodinka Antal Emlékkönyv*. Nyíregyháza, 1993. 296–303.

⁵ GOTTESMANN, Dorothea: *Slawische Bücher in dem Bibliotheken der reformierten Kollegien in Debrecen und Sárospatak bis 1850*. Debrecen, 1962. Uő: *Slawische Bücher der Universitätsbibliothek in Debrecen bis 1850*. Debrecen, 1963. ОЈТОЗИ, Естер: *Kirchenslawische Bücher aus der Klosterbibliothek zu Máriapócs. 1–2*. Debrecen, 1977–1979. Uő: *A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei*. Debrecen, 1982. Uő: *A Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárának szláv és román cirillbetűs könyvei*. Debrecen, 1985. Uő: *A Debreceni Egyetemi Könyvtár szláv nyelvű és szláv vonatkozású régi nyomtatványai*. Debrecen, 1987.

⁶ ОЈТОЗИ Естер – КАРПАТИ Лászló: *Cirillbetűs könyvek Miskolcon, Nyíregyházán és a Pálos Könyvtárban*. Debrecen, 1987. FÖLDVÁRI Sándor – ОЈТОЗИ Естер: *Az Egri Főegyházmegei Könyvtár cirillbetűs és glagolita nyomtatványai*. Debrecen, 1992.

ПЖТН: И ПРИДОША ПТИЦА
 ЗОБАША Л. ДОУГАЛЖЕ П
 НА КАМЕННТЫ, И ДЖЕ НЕ И

ЗЕМЛА
 ГЫЛА: НА
 ЗАБОША
 НЕ ИМЪЩ
 БНЫ ЗО
 СЛНЦУ Ж

ВШУ, ПРЕНЕВЪНУША: И З
 ИМЪЩА КОРЕНЕ, И СХОША.

A Veszprémi Püspöki Könyvtár nyolc régi cirill nyomtatványt őriz kilenc kötetben. Ezek részletes leírását már más helyen megadtuk; itt a provenienciára kérdéseivel, illetve ezek regionális történeti vonatkozásaival, jeleltük a fejér megyei délszláv migrációval kívánunk foglalkozni.⁷

Vácolni kívánjuk azt is, milyen összefüggések állhatnak fenn a provenienciális adatok és a szerkönyvereszkedelem – Hodinka által vizsgált – kérdésköre között. Témánk szempontjából fontos Padányi Bíró Márton veszprémi püspök (1745–1762) egyházszervező tevékenysége,⁸ valamint Koller Ignác püspök (1762–1773) építkezése, a veszprémi püspöki palota, s az abban berendezett könyvtár.⁹

Provenienciális, kiadási és tartalmi szempontból egyaránt elkülönül a többi kötettől Petrus Canisius úgynevezett *Kis Katekizmus*ának mesterségesen szerb fordítása, amely Kollonich Lipót esztergomi érsek költségén jelent meg Nagyszombatban. A *Parvus Catechismus Catholicorum* horvát fordítása, majd ennek átírása cirill betűkkel, s a szerb nyelvi sajátosságokhoz való igazítása Kollonich úniós törekvéseit, az ortodox szerbek „megtérítését” hivatott szolgálni.¹⁰ A fordítás nyelvi elemzésével, a Canisius műveivel való korrekt egybevetésével – tudomásunk szerint – még adós az irodalom.¹¹ Megjegyezzük, hogy az úgynevezett *Nagy Katekizmus* (*Summa Doctrinae Christianae per Quaestiones tradita et in usum christianae pueritiae nunc primum edita*) szerb redakciójú egyházi szláv fordítása 1583-ban jelent meg Rómában, két változatban.¹² – A Veszprémi Püspöki Könyvtárba a huszadik század első felében került be, a possessori pecsét tanúsága szerint báró Hornig Károly veszprémi püspök (1888–1917) könyvtárából. Ez a magyarázata annak, hogy Szabó Károly a múlt század végén csak a Nemzeti Múzeum (= Országos Széchényi Könyvtár), illetve az Egyetemi Könyvtár példányát jelezhetette.¹³

A többi nyolc kötet közül négyben találunk bejegyzést; a margináliák többsége Pavel Iljić sóskúti szerb pap kezétől származik. Egy könyv tartalmaz Szentendrére utaló adatot 1732-ből, ugyanazon kötet 1736-ban már az említett Pavel Iljić tulajdona Sós-kúton. Feltűnő, hogy az 1736. március 10-i dátum valamennyi, margináliát tartalmazó könyvben szerepel. Vagy új lelkész kerülhetett ekkor Sós-kútra, vagy, ami valószínűbb, ekkor vásárolta Pavel Iljić a könyveket. (Kitől?) Egy görög-egyházi szláv-román trilingvis könyv margináliái lépnek túl az 1736-os esztendőn, azt dokumentálva, hogy 1740-ben, illetve 1742-ben is Pavel Iljić szolgál Sós-kúton; feltűnik továbbá Nikolas Milovanović papi személy neve is. (Az ugyanebben a kötetben lévő, keltezés és bármintemű egyéb szöveg nélkül, önmagában álló latin betűs Petrus Popović névalakkal sajnos nem tudunk mit kezdeni.) Ez két szempontból is fontos. Először, Dinko Davidov

⁷ ФЕЛЬДВАРИ, Шандор – ОЙТОЦИ, Естер: *Кириллические книги Беспремској епископској библиотеки и вжнoславијанска миграција в селе Шочикут*. Studia Slavica Savariensis, 3. 1994. 1. (sajtó alatt), Függelék: A Veszprémi Püspöki Könyvtár cirill fondjának annotált bibliográfiája.

⁸ Elsőként küld a veszprémi egyházmegyéből papnövendékeket a római Collegium Germanico-Hungaricumba; mintegy kettőszáz templomot épít, illetve újít fel; lásd: PEHM József: *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora*. Zalaegerszeg, 1934. Felfedezi a tizenharmadik századi magyar egyházi freskófestészet számára Franz Anton Maulbertsch osztrák mestert: HINDELANG, Eduard (szerk.): *Franz Anton Maulbertsch und sein Kreis in Ungarn*. Sigmaringen, 1984.

⁹ LUKCSICS Pál – PFEIFER János: *A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában*. Veszprém, 1933. 135–147.

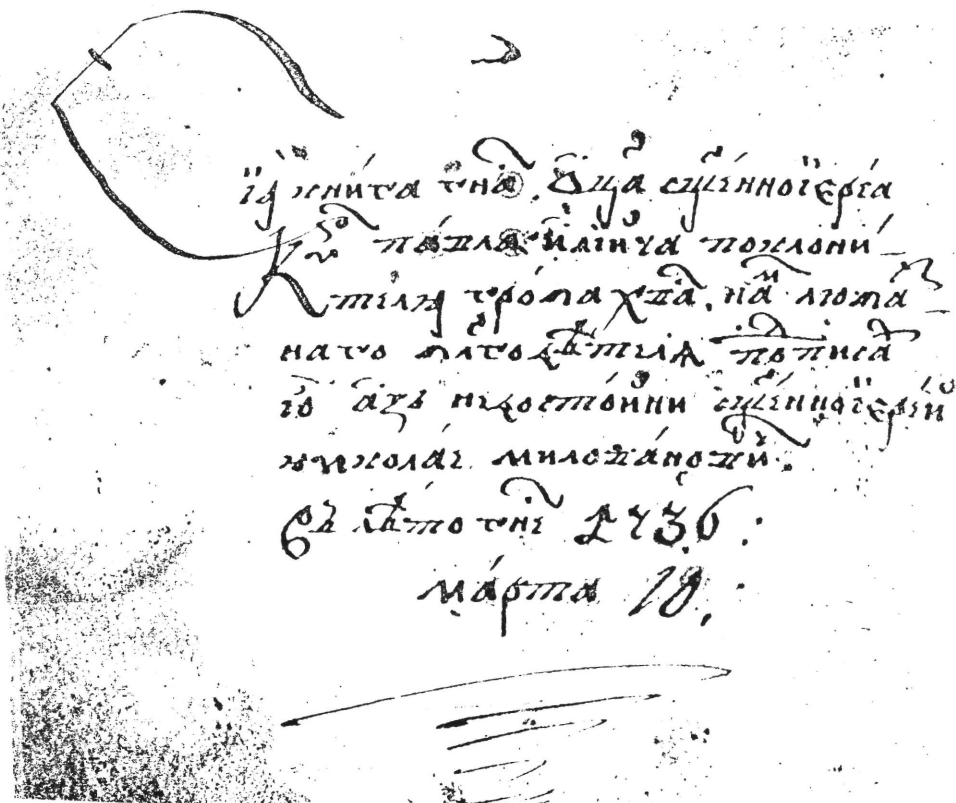
¹⁰ Az egyházi úniót különösen az egyesült kárpátaljai ruszinok támogatásával, papképzésük megteremtésével (Jány-alapítvány), joggyenlőségük kieszközölésével, s más módon ápolta: MAURER, Joseph: *Kardinal Leopold Graf Kollonich, Primas von Ungarn*. Innsbruck, 1887. 265–266, 369–380.

¹¹ Canisius irodalmára és magyarországi utóéletére: SZENTIVÁNYI Dezső: *A katekizmus története Magyarországon*. Bp. 1944. Csak a magyar nyelvű fordításokat követi végig. Újabb feldolgozás ezideig nem született.

¹² ĐURIC, Svetislav: *Katalog knjiga na jezicima jugoslovenskih naroda 1519–1867*. Beograd, 1973. 1076–1077.

¹³ SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár II. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Bp. 1885. 1844. tétel.

szerint az 1739-es pestisjárvány idején Csobánkára és Pomázra menekültek szerbek Sósokútról és Perkátról,¹⁴ ám a mi könyveink possessorai – feltehetőleg a sósokúti szerb lelkész és környezete – nem voltak köztük, mivel ezt követően is származnak tőlük bejegyzések. (Vagy maguk is elmenekültek, s utóbb visszatértek lakhelyükre – hátrahagyván értékes szerkönyveiket? –, vagy helyben maradtak, a járvány sújtotta falut lelkileg és testileg gondozandó.) Másodszer, a rendelkezésre álló források közül egyedül az általunk vizsgált margináliákban maradtak fenn sósokúti szerb egyházi személyek nevei olyan időkből, amikor egy nevezetes esemény kapcsán a községet elhagyta szerb lakossága.

2. Pavel Iljić possessoriumát tanúsító bejegyzés Nikolas Milovanović kezétől. (rakt. sz. 8.674., előzéklap recto)

Sósokút a történelmi Fejér és Pest vármegyék határán fekvő, jelenleg Pest megyéhez tartozó község.¹⁵ Vármegyei hovatartozását jellemzi egy 1696. november 27-én kelt átirat, amelyben Pest-Pilis-Solt megye jelzi, hogy az adót arányosan kivetette Törökbálint és Sósokút helységekre is, mivel ezek ab antiquo Pilis megyéhez tartoznak, ami a budai jezsuiták birtokában levő donációs levélből is kiténik. A jószomszéd

¹⁴ ДАВИДОВ, Динко: *Споменици Будимске епархије*. Београд, 1990. 342, 384.

¹⁵ FÉNYES Elek: *Magyar Országának, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. Pest, 1836–40. I. 100. „Sósokút... Pest vármegye szélén.” Uő: *Magyarország geographiai szótára*. Pest, 1851. II. 40. „Sósokút... Fejér megyében, Pest vármegye szélén.”

kapcsolat érdekében ezért arra kéri Fejér megyét, hogy a két falut ne számítsa be helységei közé.¹⁶ Mindazonáltal a bennünket érdeklő időszakban Sós-kút Fejér megyéhez tartozik, és földesurától, az orbovai Jakusith-családtól a komáromi jezsuiták bérlik¹⁷ – mindkét körülménynek jelentősége van az általunk vizsgált cirill könyvek sorsát illetően. Jelentőséget kap továbbá az is, hogy a székesfehérvári püspökség 1777-es felállításáig a veszprémi püspökség gyakorolt egyházi jurisdickiót Sós-kút katolikus lakossága felett.¹⁸ Amint látni fogjuk, az ortodox templomot a szerbek elköltözése után katolizálták, így annak a könyvei nem véletlenül kerültek Veszprémbe.

A délszláv migráció – melynek problémaköre kapcsolódik a kötetek proveniencia-kérdéséhez – a többi fejér megyei településhez hasonlóan Sós-kúton is több rétegre tagolható.¹⁹ Vallási és etnikai szempontból különböző, ám egyaránt a délszláv népekhez tartozó csoportok lakták hosszabb-rövidebb ideig. Mint ismeretes, a török megszállás, majd a tizenötéves háború pusztításai miatt elnéptelenedett falvakba érkeztek az új lakók. Pákozdi, Gyuró, Vái, Etyek, Vereb és Sós-kút jobbágycsoportjai Révay Péter és Orbovai Jakusith András földesurak északra, a Magyar Királyság területén fekvő birtokaikra költöztették át.²⁰ – Az első délszláv jövevények az 1620-as években megjelent katolikus telepések voltak, akik ferences-rendi barátok vezetésével érkeztek Boszniából és Horvátországból. Sós-kútra 1648-ban telepítettek be katolikus horvátokat a komáromi jezsuiták. Mint láttuk, a földesúrtól, a Jakusith családtól a komáromi jezsuita rendház bérelte Sós-kút községet, s ennek a könyvek sorsát illetően is jelentősége van. A magyar hűvértartók katonái zaklatták az ortodox szerbeket, mivel azok török zsoldban álltak. Ezért a katolikus horvátokat meg kellett védeni, vagyis bizonyítani, hogy ők nem szerbek (rácok). A komáromi jezsuita rendház ennek érdekében menlevelet szerzett a sós-kúti horvátok részére úgy a győri, mint a komáromi kapitánytól, valamint Batthyányi Ádám generálistól.²¹ – A katolikus horvátok másfél évtizedig lakták a községet. 1666-ban Ruli aga, a budai pasa tanácsosa, aki Sós-kút török földesura volt (hódoltság, kettős adóztatású területen vagyunk), harminc szerb családot telepített le. Erről tanúskodik a komáromi jezsuita rendházhoz 1666. november 26-án intézett levele.²² Ez a réteg is megfogyatkozott három évtized alatt. – A harmadik réteg a Csernovics Arzén ipeki pátriárka vezetésével érkezett szerbek közül került ki. A telepések elhelyezését Fejér megyében a pátriárka személyesen irányította. 1695. május 17-én levelet intéz Fejér megye alispánjához, amelyet a közgyűlés június 20-án tárgyal meg.²³ Sós-kút községet 90 forintért

¹⁶ Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK), Kézirattár, Fol. Hung. 560/I. 65.

¹⁷ Országos Levéltár (a továbbiakban: OL), E 152. Acta Jesuitica Resid. Comaromiensis, fasc. 8. num. 36. – Forrás megjelölése nélkül említi a komáromi jezsuita rendház birtokait: FARKAS Gábor: *Nagybirtokosok Fejér megyében a török kiűzése után*. Fejér megyei Történelmi Évkönyv, 5. 1971. 171–176., jezsuiták: 173.

¹⁸ Az általunk elérhetőnek bizonyult legkorábbi schematizmus: *Calendarium Dioecesarum v[enerabilis] cleri Wesprimiensis ad annum Jesu Christi M.DCC.LXXIII*. Jaurini, 1772. 39–41. „In Districtu Alben-si [...] Soós-Kút, [parochus] D. Joannes Bülovsky.” – A székesfehérvári püspökség 1777. február 17-én kelt alapítólevelének szövegét közli: KÁROLY János: *Fejér vármegye története*. Szfv. 1896. I. 604–609.

¹⁹ KÁROLY: *i. m.* (I. a 18. sz. jegyzet) V. 1904. 293–295. a migráció rétegeit nem különbözteti meg. A legalaposabb feldolgozás a Fejér megyei Levéltár néhai igazgatójának nevéhez fűződik: JENEI Károly: *A délszláv betelepülés előzményei és folyamata Fejér megyében*. A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának értesítője. II. 1976. 187–199. Adatait több pontban korrigáljuk. (Vö. a 22–23. jegyzettel!)

²⁰ OL NRA fasc. 1705. num. 38.

²¹ Beláts Pál komáromi jezsuita házfőnök levele 1648. november 8-án Batthyányi Ádámhoz. OL Batthyány család levéltára, P 1314. Missiles num. 5776.

²² OL E 152. Acta Jesuitica Resid. Comaromiensis, fasc. 4. num. 16. JENEI: *i. m.* (I. a 19. sz. jegyzet) 192., 196. „fasc. 5”, ám hátrahagyott cédulaanyagában is ő „fasc. 4”-et jelez.

²³ Csernovics Arzén levele Fejér megye alispánjához. Fejér megyei Levéltár (a továbbiakban: FmL), Acta politica, fasc. 1. num. 151. Jenei Károly hátrahagyott cédulaanyaga (FmL) tévesen áprilisra teszi a pátriárka levelének a megyei közgyűlés által való megtárgyalását, ami a májusi keltezésű levelet illetően

vette bérbe a komáromi jezsuitáktól, letelepített benne 16 jobbágyot, és allodiális gazdálkodásra rendezkedett be.²⁴ Ez a szerb lakosság volt a mi könyveink használója. A 18. század első felében a komáromi jezsuiták földesúri és vallási nyomásának volt kitéve. Gazdaságilag nem volt nagy jelentősége a nyomorban tengődő szerb falunak, vallási téren pedig nyomon követhető a jezsuiták azon burkolt óhaja, hogy katolikus vallású jobbágyok lakják a falut.²⁵

A sóskúti szerb egyházközség papja 1746-ban törvénytörtő ügybe keveredett. Az adott évben a piliscsabai kocsmáros rablógyilkosság áldozata lett, a szolgálója viszont megmenekült. Ő a rablók egyikében egy pomázi lakosra ismert, az pedig megvallotta, hogy a rablóbanda a sóskúti szerb pópa pincéjében szokott gyülekezni. A szerb pópa megszökött, ám sikerült őt utolérni Konstantinápolyban.²⁶ Valamennyi forrás, beleértve Padányi Bíró Márton Canonica Visitatiójának jegyzőkönyvét, amely a legrészletesebben írja le az eseményt,²⁷ megegyezik abban, hogy a Konstantinápolyban elfogott és hazatoloncolt szerb pópát kivégezték, és pedig Piliscsabán kerékbe törték – ám a nevét nem találjuk. Csak a „szerbek pópája” (popa Rascianorum), illetve „görög rítusú pópa” (popa Græci Riti) megjelöléssel szerepel. Ez pedig arra enged következtetni, hogy az általunk vizsgált könyvek margináliáiban szereplő személy: ierej Pavel Iljic (1736), illetve pop Pavel (1740) azonos lehet az orgazdai tevékenységet folytató sóskúti szerb pap személyével. Bizonyosat nem mondhatunk, hiszen 1742 után lehetett másik személy is a pap, ám ez a margináliák jelentőségét nem csökkenti. Ehhez még a házaló könyvkereskedőkkel kapcsolatosan visszatérünk. – 1748-ban a szerb lakosokat elűzték. Fentebb láttuk, hogy a komáromi jezsuiták preferálták a katolikus lakossággal való benépesítést. Éppen száz évvel a katolikus horvátok behozatala után, a fejér megyei közgyűlés 1748. május 28-i ülésén Ribics Ferenc Xavér komáromi jezsuita házfőnök bejelentette: mivel a szerb pópát rablásban való cinkosság miatt kerékbe törték, ő katolikus szlovákokat szándékozik a faluba telepíteni.²⁸ Így is történt. Az eltanácsolt szerb lakosság egy része a közeli Ráckeresztúron telepedett le,²⁹ s a komáromi jezsuiták által behozott szlovák ajkú lakosság kései utódai még a huszadik század második felében is megtalálhatók voltak Sósokút szlovák ajkú népességében.³⁰ A múlt század első felében (1796–1842) Sósokúton működött mint evangélikus lelkész Bredstyánszky András (Andres Brešťansky), szlovák nyelvész és szótáríró, Bernolák Antal munkatársa és követője.³¹ – Mivel Sósokút a katolikus hívek lelki ügyeit tekintve a veszprémi püspökség jurisdikcíója alá tartozott, Padányi Bíró Márton 1748-

képtelenség. Publikált dolgozatában nem foglal állást: JENEI: *i. m.* (l. a 19. sz. jegyzetet) 194. A közgyűlési protocollumok 63. lapján jól olvasható tintával írott a 1695. áprilisi anyag, a 64. oldalon igen halványan maradt fenn a júniusi, s ezt a felületes szemlélő az áprilisi folytatásának vélheti: FmL Közgyűlési jegyzőkönyvek, tom. 1. p. 64. Anno 1695. diæ 20. men. Junii.

²⁴ OL E 158. Conscriptio portarum, tom. 2. Comitatus Albensis, 1696.

²⁵ FARKAS: *i. m.* (l. a 17. sz. jegyzetet) i. h. – Az utód nélkül elhalt ortodoxok vagyonát a jezsuiták lefoglalták: FmL Fejér megyei történeti jegyzetek, 85. Sósokút, 1740. – Basilius Dimiszevics budai és székesfehérvári ortodox püspök 1741. október 28-án kelt levele a fejér megyei közgyűlésen a sóskúti szerb pap ügyében: FmL Acta locorum, fasc. 16. num. 159. JENEI: *i. m.* (l. a 19. sz. jegyzetet) s a rá hivatkozó szerzők figyelmen kívül hagyják!

²⁶ KÁROLY: *i. m.* (l. a 18. sz. jegyzetet) V. 1904. 293.

²⁷ Veszprémi Püspöki Levéltár, Visitaciones Canonice, tom. 3. p. 232–233. Dist. Albensis, Sósokút Anno 1748.

²⁸ FmL Közgyűlési jegyzőkönyvek, tom. 11. p. 985. – JENEI: *i. m.* (l. a 19. sz. jegyzetet) 195., 198. a házfőnököt név nélkül említi.

²⁹ A Ráckeresztúron letelepedettekről: ДАВИДОВ: *i. m.* (l. a 14. sz. jegyzetet) 1990. FÉNYES: *i. m.* (l. a 15. sz. jegyzet) 1836. I. 100. „Rác-Keresztúr... 7 ó hitű” – ám tizenöt évvel később már nem tud a szerbekről: FÉNYES: *i. m.* (l. a 15. sz. jegyzet) 1851. I. 209.

³⁰ KUMMER Antal: *Sósokút község története az ősidőktől napjainkig*. Kézirat. Pest megyei Levéltár, Krónikák levéltári gyűjteménye, XXXII/5 – A/107.

³¹ Készönetünket fejezzük ki LjELI Pál egyetemi adjunktusnak Brestyánszky életművére vonatkozó értékes szóbeli téjázogatásáért.

ban felszenteli az addigi szerb templomot a Boldogságos Szűz tiszteletére, majd 1752-ben Tárnok filiájából önálló egyházközséggé teszi.³² A borromei típusú egyházférfi, a katolikus hit híresen kemény oszlopa, a kulturális értékekre mindazonáltal fogékony Padányi Bíró Márton betűtiszteletével magyarázhatjuk, hogy a katolikus szempontból eretneknek minősülő liturgikus könyvek Veszprémbe kerültek.

Margináliákat csak az orosz és ukrán nyomdák termékeiben találunk. Eltekintve egy 1636-os Ivovi kiadású *Evangéliumban* szereplő, évszám nélküli bejegyzéstől, valamennyi marginália keltezett, és egyetlen évtizednyi időintervallumot ölelnek fel: 1732, 1736, 1740, 1742. Pavel Iljić neve az 1736-, 1740-, 1742-ből származó bejegyzésekben szerepel; az első dátum pedig a „Szentandreja 1732” marginália része. Mint említettük, ezt a bejegyzést is követi a Pavel Iljić possessoriumát tanúsító bejegyzés 1736-ból.³³ Feltűnő, hogy 1736-os keltezésű, a nevezett possessorra, s a könyvek vásárlására utaló margináliát kivétel nélkül minden, tizennyolcadik századi kiadványban találunk. Az időpont a Magyarországon házaló orosz könyvkereskedők működésének idejére esik, akiknek a tevékenységével, mint a bevezetőben utaltunk rá, Hodinka Antal foglalkozott. Nem teszi ezt az összefüggést erőltetetté az 1732-es szentendrei bejegyzés sem, nyilvánvalóan ott is vásárolták valakitől az oroszországi kiadványt. Hangsúlyozzuk, azt sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet, hogy valóban az orosz könyvárusoktól vásárolta Pavel Iljić a könyveket. Ekkoriban azonban a működésük legális volt, s nincsenek adataink másokról, akik a kérdéses kötetek behozatalával ekkor foglalkoztak volna. Mindez alapot szolgáltat annak megállapítására, hogy a magyarországi cirill könyvállomány, jelesül a római katolikus könyvtárak még feltáratlan anyagainak szintézis jellegű feldolgozása a tizennyolcadik századi művelődéstörténet egyik fehér foltját segíthetne eltüntetni, a Hodinka által kezdett munka tovább folytatásával.³⁴ – A sósokúti délszláv nyomtatványokban nem találunk bejegyzést. Ez összhangban áll azzal, hogy a szerbek magukkal hozták a déli nyomdák termékeit migrációjuk során, ezeket a liturgikus könyveket tehát nem Magyarország területén vásárolták.³⁵ A veszprémi fondban található két tizenhatodik századi nyomtatványt így a sósokúti migrációban harmadik réteggént jelzett, Csernovics Arzén vezetésével érkezett szerbek hozták magukkal.

FÖLDVÁRI SÁNDOR

A Témáni Elifáz válasza a Keresztény Jóbnak. Előkerült az RMK III. 6881. teljes példánya.

A Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi, külföldi könyveinek átvizsgálása közben akadt a kezembe egy negyedréti könyv, díszítetlen bőrkötésben, gerincén vaknyomással *Curiosa Voria* [sic!] *Politica* felirattal.

Hajdani tudajdonosa valóban a kuriózumok iránt érdeklődött; a gyűjtőkötetben négy német nyelvű rőpirat illetve vitairat található, a 17. század nyolcvanas- kilencvenes éveiből, három ezekből álnév alatt jelent meg, egy pedig névtelenül.

1. Treugosorius Irenophilus: Leder und Schnöder Stillstands- Klang. Betrübter Friedens-Gesang und Krafftloser Krieges Zwang. H. ny. n., 1685, 62 ff. Száma: 763.706/a. Weller nem jegyzi ezt az álnevet,¹ Holzmann- Bohatta sem.²

³² РЕИМ: *i. m.* (1. a 8. sz. jegyzetet) 457. „Új plébániák... Sósokút, 1752.”

³³ A margináliák publikálásáról lásd. a 7. sz. jegyzetet!

³⁴ A kérdéskörrel foglalkoztak a Nyíregyházán 1993. június 16–17-én megrendezett *Hodinka Antal élete és munkássága* c. konferencia előadásai.

³⁵ СИДИК, Надежда Р. – ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ, Мирослава – МАНО-ЗИСИ, Катерина: *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске Православне Епархије Бубимске у Сентандреји*. Београд, 1991. 4–7, 368–370.

¹ WELLER Emil: *Lexicon Pseudonymorum. Wörterbuch der Pseudonymen aller Zeiten und Völker oder Verzeichnis jener Autoren, die sich falscher Namen bedienten*. Regensburg, 1886.

² HOLZMANN, Michael – BOHATTA, Hanns: *Deutsches Pseudonymen-Lexikon*. Hildesheim, 1961.

2. Politische Wag- Schale der dreyfachen Türcken- Alliance. H. ny. n., 1685, 104 ff. Száma: 763.706/b. Szövegében hungarica vonatkozások.

3. Misalector Teutophilus: Solstitium Gallicum oder die frantzösische Sonnenwende. H. ny. n., 1690, 180 (?) ff. Száma: 763.707. Wellernél szerepel a mű és az álnév, de az utóbbit nem oldja fel.³

4. Themanites Eliphaz: Misthauffen des ungedultigen Jobs. Das ist: stinckende Lügen, falsche Inzucht und greuliche Lästerungen des so genannten Jobs Krestiansky aus Freyberg... H. ny. n., 1684, 3, [1], 125 ff. Száma: 763.708.

Ezt a nyomtatványt először Pukánszkné Kádár Jolán ismertette,⁴ megjegyezve, hogy a M. N. Múzeum könyvtárának példánya csonka, csak a címlap és az előszó van meg.

A címlapot betűhíven akarta közölni, a fraktúr és az antikva típusok váltakozását, a felülírt betűket és a sormetszetet reprodukálva. Pukánszkné leírásában két hiba van: a cím tizenhetedik sorában „aufgelegt” helyett „aufgelegt” áll, az utolsó sorban „Eliphaz” helyett „Eiphaz”.

Az RMK III. 3. pótfüzete 6881. tételszám alatt hozza ugyanezt a töredéket,⁵ közölve, hogy ez az egyetlen ismert példány. A hosszú cím leírásához itt is két korrekciót kell fűzni: a negyedik sorban „Pueli” helyett „Pulli”; a huszadikban „ausgesprungten” helyett „ausgesprengten” a helyes szöveg. A „Pulli” szó helyes olvasata a továbbiakban jelentőséggel bír. A teljes példány végigolvasása során kitűnt, hogy katolikus vitairattal van dolgunk, amely a gályarab prédikátorok és tanítók ügyéhez kapcsolódik. Az 1670-es években lefolytatott pereknek és következményeiknek, az ún. gyászévtizednek óriási szakirodalma van, ennek felidézése nem feladatunk.⁶ A továbbiakban az 1674. évi pozsonyi perrel kapcsolatos vitairatok könyvészeti adatait ismertetem vázlatosan.⁷

Labsánszky János⁸ — Szelepcsényi György érsek titkára, az 1674. évi pozsonyi per jegyzőjének munkája indított el egy vitát. Első kiadása Nagyszombatban jelent meg, *Extractus Brevis et Verus* címmel, latinul⁹; ugyanott és ugyanakkor e német változat is napvilágot látott: *Kurtzer und Wahrhaffter Bericht-Auszug*.¹⁰ Labsánszky írása arról szól, hogy a protestáns prédikátorokat nem vallásuk, hanem lázadás miatt fogták perbe, és a bíróság ítélete indokolt és igazságos volt.¹¹ A cáfolat 1683-ban álnéven látott napvilágot:

³ WELLER: i. m. 364.

⁴ *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának III. kötetéhez* = MKSz 1927. 162–163. 132. tétel.

⁵ SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár. 3. köt. Pótlások kiegészítések, javítások*. BORSA Gedeon irányításával összeáll. DÖRNYEI Sándor és SZÁLKA Irma. 3. füzet. Bp. 1992.

⁶ A perek előzményeiről és lefolyásáról rövid összefoglalás: *Galeria omnium sanctorum*. A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete. FABINY Tibor és LADÁNYI Sándor közreműködésével szerk. MAKKA László. Bp. 1976. — Haszonnal forgatható: FABINY Tibor: *Hazáért és egyházért*. A gályarabság háromszázadik évfordulójára = *Lelkipásztor* 1975. 325–335.

⁷ Az üldözés, a perek, az ítélet, a szabadulás korabeli dokumentumainak bibliográfiája: *In memoriam eliberationis Verbi Divini ministrorum Hungaricorum ad triremes condemnatorum MDCLXXVI*. Imagines ac autographa liberatorum et eliberatorum necnon bibliographia opusculorum contemporaneorum... opere Ladislai MAKKA, Josephi BARCZA ac Joannis CSOHÁNY. Budapestini, MCMLXXVI. (Acta ecclesiastica I.)

⁸ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1891–1914. VII. 607–608.

⁹ RMK II. 1369.

¹⁰ RMK II. 1370. Külföldi német kiadások: Dillingen, 1675. RMK III. 2694; Mainz, 1675. RMK III. 2713; Sagan, 1678. RMK III. 2929; H. n. 1683. RMK III. 3273a.

¹¹ SOMMERVOGEL Labsánszky művét Nicolaus Kellio jezsuitának tulajdonítja: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. Bruxelles–Paris, 1893. IV. 999. Véleményem szerint ezt az adatot óvatosan kell kezelni. Kellio kegyetlenkedett a rabságba vetett prédikátorokkal lipótvári fogságuk idején, és hosszan vitakozott is velük, különösen Kocsi Csergő Bálinttal. Vö. LAMPE–EMBER: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum, 1728. 816–863.

Wisthauffen Des vngedultigen JOBS.

Das ist
Stinckende Lügen / falsche Inzucht / vnd greuliche
Lästerungen des so genannten

Jobs Krestiansky auß Freyberg / 2c.

In der Sach selbst eines vbel-gezognen

Lutherischen Pulli oder Zungen Mistkrägers /
wider den kurz vnd warhafften Gerichts-Aufzug

JOANNIS LABSANSKY:

Warinnen

Sonnenklar vnd vnumbstößlich erwisen wird / daß die im
Königreich Ungarn Un-Catholische Prædicanten von einem im Jahr 1673. vnd
74. zu Pressburg Hochlöbl. delegirten Königlichen Gericht / nit in Ansehen
der Religion / sonder der Rebellion vnd Aufruhr wegen abgefekt /
vnd des Königreichs verwisen worden / 2c.

Wie solches alles gedachter Labsansky, der Amptshalber /
als des delegirten Gerichts Secretarius, dem völligen Verlauff Persöhnlich
bengehohnet, in die Feder übernommen / vnd männiglich zu sicherem
Nachricht treulich verfasst hat.

Erstlich gedruckt zu Tyrnau in Ober-Ungarn Anno 1675.
im Monat Martio: Hernach im Majo zu Dillingen nachgedruckt: alsdann
im Jahr 1683. bey wehrendem Türcken-Krieg wegen allerhand wider die Cas-
tholische Geistliche mit Ungrund außgesprangten sehr nachtheiligen Reden zum
dritten mahl auffgelegt: Und anjeko wider ein neue vnverschambte Lästere-
Schrift eines verkappten Jobs auß Freyberg der lieben Warheit
zur Steuer defendirt / gesteißt / vnd verfochten

Durch

ELIPHAZ THEMANITES.

Im Jahr 1684.

Krestiansky Job, aus Freyberg: Kurtze Nachricht entgene gesetzet dem Lügenhafften Bericht oder wie er genennet wird dem Kurtzen und Warhafften Gericht- Auszug eines Wolgezogenen Pulli Jesuitici Namens Johann Labsansky...¹²

A Krestiansky Job álnevet Zoványi Jenő megemlíti,¹³ Weller úgyszintén¹⁴ —, de nem oldják fel azt. A Jób név bibliai allúziója kézenfekvő, olyan embert jelöl, akinek sok szenvedést kellett eltűrnie.

A Krestiansky melléknév szlovák szó. Arra gondolva, hogy talán felvidéki, evangélikus pap viselte a teljes álnevet szlovák forrásokban kerestem — eredménytelenül.¹⁵ A kutatás mai állása mellett csupán Zoványi óhaját idézhetem: „Mindezek után már csak az marad hátra, hogy a Freibergi Krestiansky Jób álnév alatt lappangó író kilétét is megtudjuk valamikor valahonnan.”¹⁶ A Keresztény Jób Labsánszkyt „Pullus Jesuiticus”-nak nevezte. A „pullus” főnév jelentései: 1. „kölyök” 2. átvitt értelemben, emberre vonatkozóan: „csirke” (pejoratív).¹⁷ Bármelyik jelentést vesszük figyelembe a „Pullus Jesuiticus” sértő szándékkal adott gúnynev. Labsánszky egyébként nem volt jezsuita — erre már Cvittinger is rámutatott¹⁸ — nem szerepel az osztrák rendtartomány névjegyzékeiben.¹⁹

Visszatérek közleményem tárgyára, az RMK III. 6881. teljes példányára. A szerző „Themanites Eliphaz” (Témáni Elifáz) álneve maga is célzatos válasz a Keresztény Jóbnak.

Az *Ószövetség* szerint az Úr a Sátán kezébe adta Jóbot, s az — más csapások mellett — fekélyekkel verte meg őt, ezek után Jóbhoz eljöttek a barátai: „Igitur, audientes tres amici Iob omne malum, quod accidisset ei, venerunt singuli de loco suo, Eliphaz Themanites et Baldad Suhites et Sophar Naamathites...”²⁰ — „Mikor pedig meghallá Jóbnak három barátja mindazt a nyomorúságot, amely esett vala rajta: eljőve mindenik az ő lakóhelyéről: a témáni Elifáz, a sukki Bildád és a naamai Cófár...”²¹

A Bibliában a témáni Elifáz három beszédben oktatja, feddi és vádolja Jóbot,²² ugyanez történik az 1684. évi vitairatban a „Keresztény Jób” terhére. Az Elifáz álnevet és a vitairat címét az áttekintett könyvészeti szakirodalomban egyedül Weller²³ közli, sajnos nem lehet tudni, hogy számos forrása közül melyikből merítette adatát.

A Témáni Elifáz a címlapon goromba hangnemet üt meg, ellenfele művét trágyadombként („Misthauffen”) emlegeti, őt magát lutheránus kölyöknek vagy csirkének²⁴ („lutherischer Pullus”) és ifjú trágyakaparónak („junger Mistkratzer”) nevezi.

¹² RMK III. 3272. Hasábonsan együttnyomatva Labsánszky „Bericht- Auszug”-jával. H. ny. n. 105 ff. Variánsa: RMK III. 3273. H. ny. n. 125 ff.

¹³ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp. 1977. 351–352.

¹⁴ WELLER: *i. m.* Szó szerint: Krestianski aus Freyberg, Job; *Kurtze Nachricht entgegen gesetzet dem Luegengafften Bericht...* eines wolgezogenen Pulli Jesuitici Namen Joh. Labsansky (d. i. Nic. Kellio) etc. 1683.

¹⁵ KUZMIK, Jozef: *Bibliografia kníh v západných rečiach týkajúcich sa slovenských vecí vydanych od XVI. stor. do r. 1955*. Martin, 1959. Uő: *Slovník autorov slovenských a so slovenským vzťahmi za humanizmu. I–II*. Martin, 1976. valamint: *Encyklopédia slovenských spisovateľov I–II*. Bratislava, 1984.

¹⁶ ZOVÁNYI Jenő: *Bárony György ácfólói* = MKsz 1930. 295.

¹⁷ GEORGES, Heinrich: *Ausführliches Lateinisch- Deutsches Wörterbuch. I–II*. Basel, 1951. valamint: FINÁLY Henrik: *A latin nyelv szótára*. Bp. 1884.

¹⁸ CVITTINGER, David: *Specimen Hungariae litteratae*. Francofurti et Lipsiae, 1711. 219–221.

¹⁹ LUKÁCS, Ladislaus S. I.: *Catalogus generalis seu nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu (1551–1773). I–III*. Romae, 1987–1988. Uő: *Catalogus personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. IV (1666–1683)*. Romae, 1990.

²⁰ Iob 2.11.

²¹ KÁROLI Gáspár fordítása.

²² Jób 4–5. 15. és 22.

²³ WELLER: *i. m.* 555.

²⁴ Visszaadja azt a titulust, melyet a Keresztény Jób Labsánszkyval szemben használt.

inquirirt und erörtert müssen werden, als daß sie gleich von dem Richter pro & contra, nisi forte exercitio causis disputaverit inique. Et de legitime Kaser ist Lage auf P. Haidbüdger Annotaciona numero 1.4.4. R. O schon in vollen Stücken dem schleichenden Buchen Kreftiansky das Recht verrennt worden.

Decretum Constantini M.

Betreffend die Präeminenz oder Vor-Ehren-Stell der Röm. Päbste und ein absonderliches Privilegium, &c.

Wie der Eobtrist Kreftiansky wider dieses Decretum des Großsen Kaisers Constantini vorbringt / ist nur ein Spätkomment auf dem Stumps herum- und trachtet er da den Röm. Päpst mit anders / als wie der Geuffel Christum auf der Spitze des Bergs gleichwie auf des Geuffels Ermach in sich Christus von der Spitze drumb mit herunter gelassen; also weil es Kreftiansky mit erweisen Fan / daß die Donato und Getho Constantini Imp. unglücklich und notwendigen Weis die Kirchen zu regieren wegen eines solchen Privilegii. Schlußers und Synarchers nicht ablassen.

Der Primat oder Ober-Verricht des Päbste über alle Glaubige wie weit sie sich erstreckt / findet man hin und wieder bei den Theologen und Canonisten aufgetrübten. Von der Griechischen Patriarchen und Gemein den Päbsten folte Kreftiansky, wann es unter seinem Hut mit läßt / dann er recht von einem andern hier / daß die Predicanten schon längst gemüncht haben / daß es wider im Fass wäre. Man durchlese nur die Catholische Glossa / oder Erläuterung P. Georgii Scherer S. J. über ein Epistel der Universaliterischen Predicanten zu Föhningen an den Griechischen Patriarchen zu Constantinopel. Item was Zitiirungen auf Constantinopel / was etlicher Patriarch von den Articul Augspurgischer Enschluß halte / widerumb eben dieses V. Scherers Glünd. Antwort auf die söhnliche Schmach-Schriefft der verarmten Württembergischen Theologen; so wird man sich müssen halb zu Frank lachen / wie dieser geliebte Jesuit die Predicanten nach einander her sühret / und in die Schuß führt. Wann alsdann Kreftiansky noch mit unangemessen Bericht hat / mag er seine Zweifel wegen des Päbste Primat wieder vorbringen.

GDZ sey allein die Ehr.

(worumb er zuweilen ist) es einem jeden frey heimlich stöhr / daß er bey dem Herrn Secretariy Lablansky Schriefft halten möge was er will; so kan ein verständig unpartheylicher Leser sein anders Urtheil fällen / als der Ertrichs. Außzug / des Lablansky Werck / siehe noch in verdruckt auff seinem Warbers Grund / wie vor. Kreftiansky auß Weg Dragon, Solutus truzus in loco suo, wie ein Bloß und Stock / ohne Hand und Köpff an seinem Ort: in loco suo, an seinem Ort / sey ich / das ist / bey seinem gleichen; aber mit coram arca Domini, mit vor Gott / mit vor deren Augen abholden gewisshafften verständigigen Verren. Derohalben dann / weil er je vor ehrlischen Leuten mit Ehren nicht bestehen mag / vor Ungedult etwan auch mit mehr stehen will / so sig er sich in Gottes Nam wider auff seinen von 59. stückenden Augen zukommen getragenen Mith-hauffen / einem ihme wolgesimmenden Thron: wo so gute seine eigene Glaubens genosse billich über ihn sollen außsprechen / und seinen Martialischen Spruch ihm in Datt werffen:

Manifilus melius, Cacliano, domi.

Alles zu größeren Ehren Gottes / der Unschuld / und lieben Wahrheit zur Securr.

NB.

Es ist zwar der Kreftianskianischen Nachtrichte noch ein andere Chartre angehängt worden / deren Titel ist: außführliche Antwort auß des verlarste Warbitze, wann mit eben dieser bißhero abgeriebte Sub Kreftiansky auß Freyburg ic. verglich die / dem Grieches-Außzug begauegte entlarfste Wahrheit zu widerlegen sich vntersich. Aber wollen Kreftiansky für erst ermittelte Warbitze auch dem Jke Hochwürden und Gnaden Georgium Barlon, Praepositum Capituli Sepulchris; disen aber für todt außsicht / hat Eliphaz biß zu besserer Erkündung der Sachen mit der Feder inhalten / und denen zweyen anderen guten Streunten des Gobs / dem Balad Sahites, und Sophar Naamahites nicht wollen vorgreiffen. Davoroch weil über diese ganze question: ob und was für Religions Ihr Kay. May. in ihrem Königrich langarn zu gedulten schuldig / oder nit schuldig (we. ic. seinem bedanken nach vergebens gesendet wird. angesehen die Articul regni, und deren eigentlicher Verstand bey vorfallenden Zweiffel wird von einem höhern Forliqu.

A vitairat Debrecenben őrzött példányának és az Országos Széchényi Könyvtár töredékének címlapja teljesen azonos. A teljes példányban az előszó után következő lap rektóján a Keresztény Jób fenti-ekben ismertetett „Kurtze Nachricht”-jének címlapja található, mégpedig a második variánsé (RMK III. 3273.)²⁵ Második sorában két szót alig lehet elolvasni, rossz a nyomás. A vitairat 158 számozott pontra tagolódik, abban a szerkezetben, hogy Jób tételei és Elifáz cáfolatai váltakoznak egymással. A német szövegben hosszú latin idézetek és elszórt latin szavak találhatók; a fraktúrt kétféle, az antikvát hatféle típpal nyomtatták.

Elifáz a prédikátorok perének minden körülményét, tényét jól ismeri, otthonos a jogtörténetben és a magyar történelemben. Érvelésében sokszor hivatkozik a *Bibliára* (idézetei néhol pontatlanok!), az egyházatyákra és doktorokra, jezsuita teológusokra, és nem utolsósorban Lutherre. Jegyzeteit számok helyett betűkkel jelöli. Jóbot türelmetlennek, hazugnak és ravasz rókának nevezi, Labsánszkyt viszont tiszteletteljesen titkár úrnak („Herr Secretarius”) titulálja.

A 119–123. lapokon a protestáns gályarabok I. Lipóthoz intézett feliratának szövege van, melyben gravameneiket sorolják fel.²⁶

A 124–125. lapokon van a corrigenda („Druck-Fehler”), amely szerint Elifáz nem tartózkodott a nyomtatás helyén, s így nem maga végezte a korrigálást.

A Témáni Elifázról, a harcos katolikus hitvitázóról meg kell említeni, hogy a ma rendelkezésünkre álló források szerint nem volt a Jézus Társaság tagja.²⁷

A RMK III. 6881. teljes példányát az egyháztörténészek, könyvtörténészek és a régi német nyelv kutatóinak figyelmébe ajánlom.²⁸

OJTOZI ESZTER

Levelek Aranka Györgyhöz (1789–1790). A fennmaradt levelek tanúsága szerint Aranka György irodalmi kapcsolatai fokozatosan kiszélesedtek a 18. század utolsó előtti évtizedének végén. 1789-ben már levelezik Kazinczy Ferencsel és id. Ráday Gedeonnal, egy évvel később Batsányi János is szorgalmas levelező társa lett. Ezek a kapcsolatok azonban korábbi publikációk nyomán ismertek, viszont Aranka szüntelenül törekedett kapcsolatainak a kiterjesztésére olyan személyekkel, akik több mint kétszáz év távlatából is érdekesek lehetnek. Az alábbiakban 8 Arankához írt levelet teszünk közzé hét szerzőtől. Három levél még 1789-ben íródott, és feltételezhető, hogy a három szerzőből kettővel már korábbi a kapcsolat. Szathmári Pap Mihály (1732–1812) a kolozsvári református teológia professzora volt, ő már egy évvel korábban, 1788. augusztus 15-én írott levelében felveti Arankának egy, a magyar nyelv fejlesztését szolgáló társaság felállításának a gondolatát, sőt egyenesen kéri, felszólítja: „Méltóztassék hát a Mélt. Ur az ilyen Társaság fel-állításán munkálkodni.”¹ E most közlésre került levél azt bizonyítja, hogy a kettőjük közötti levélbeli eszmecsere ugyancsak sűrű lehetett.

Ujfalvi Krisztina (Máté Jánosné, 1761–1818) merész hangvételű verseivel keltett figyelmet, Marosvásárhelyhez közel eső mezőcsávási birtokáról sűrűn meglátogatta Arankát, valószínűleg ezért sem volt szükség a sűrű levélíráásra, s bár – mint tudjuk² – szép és gazdag könyvtára volt, Arankától sűrűn kölcsönzött. A teleket gyakran töltötte Kolozsváron, ahol látogatta a színház előadásait. Döbrenteihez írott

²⁵ Az RMK III. 3272. és az RMK III. 6881. címlapjainak fényképeiért PAVERCSEK Ilonának (Országos Széchényi Könyvtár) tartozom köszönettel.

²⁶ RMK III. 2728.

²⁷ A Themanites Eliphaz álnévről nem tud: SOMMERVOGEL: *i. m.* IX. Tables des anonymes et des pseudonymes. és Uő: *Dictionnaire des ouvrages anonymes et pseudonymes publiés par des religieux de la Compagnie de Jésus.* Paris, 1883.

²⁸ Másolata az Országos Széchényi Könyvtárban található.

¹ ÉDER Zoltán: *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság.* Bp. 1978. 287–288.

² Egyet. Philológiai Közöny 1887. 184.

leveléből éppen egy 1811-es előadásról számolt be. Versei elszórtan jelentek meg, ekkoriban a Döbrenteinék átadott kézírásos verskötetének – az irodalom kárára – mindörökké nyoma veszett. Vitéz Imre Egerből jelentkezett, s ő is túl van az első megjelent kötetén (ami egy fordítás, Dusch nyomán: *A tiszta és nemes szeretet*) – ismerve Aranka befolyását, ismertségét, kötetének így, Arankán keresztül szeretne előfizetőket, olvasókat szerezni frissen megjelent könyvére. Rövid ideig mint iskolavizitátor – Kazinczy Ferenc beosztottja volt, talán innen az ismeretség. 1806-ban bekövetkezett halála egy fiatal tollforgató álmának vetett véget. Vály András (1764–1801) régi levelező partner lehetett, az ismeretség korábbi, innen a levelek bensőséges hangja. Összesen 3 Vályi-levél maradt az utókorra, ebből az itt közölt kettő – 1790-es levelek – arról tanúskodnak, hogy a napi események mellett a közös téma közöttük a nyelvészet lehetett. Vályi két évvel később a pesti egyetem tanára lett, az első, aki magyar nyelvet és irodalmat adott elő. A korszak fontos műfaja az irodalmi levelezés, de a körülmények nem teszik könnyűvé a levelezők helyzetét, ezért a sok panasz a „postatisztekre”, s nem Vályi az egyetlen, akinek tolla alól kigurul: „Leveleinket valahol tartóztatják...”

Az itt közölt levelek szerzői között a legismeretlenebb Böltskéri József, akiről nem írnak a lexikonok, életrajzi adatai ismeretlenek, noha az itt közlésre kerülő alkalmi levél a bizonyíték arra, hogy jó megfigyelő lehetett, nem is akármilyen íráskészséggel. Feltételezésünk szerint ő egyike azoknak a hivatalnokoknak, akik Bécs és Erdély között közlekedtek, nem ritkán Pest-Budán is időzve. Kendeffi János levele Göttingába vezet, ahová az erdélyi protestánsokat szoros szálak fűzik. Aranka – akinek sohasem volt alkalma külföldi egyetemeket látogatni – félszemét a németországi protestáns egyetemeken tartja, az ide kirajzó erdélyi fiatalemberektől reméli visszatérésük után a hazai parlagi viszonyok felszámolását. Arankát inspirálja Göttinga szelleme, de az egyik híres tanárral, az Erdély történetével is foglalkozó Schlözerrel korán konfliktusba kerül. A Kendeffi-levél a kezdetekről árulkodik. Az értelmes erdélyi fiatalember, a kolozsvári református kollégium egykori hallgatója sem tudja beváltani a jogos reményeket: 1797-ben fiatalon hal meg, mindössze egy nyomtatásban megjelent latin nyelvű művel a háta mögött. Az utolsó levél – a Teleki Imre (†1802) írása annyiban kapcsolódik az előzőhöz, hogy tartalmának nagyobb része göttingai vonatkozású. A már említett Schlözer professzor német lapjában megtámadott Aranka ügyében saját írásával akar véleményt nyilvánítani, azaz rámutatni arra, hogy a híres professzor rosszul ismeri a magyar jogrendszert és törvénykezési szokásokat. Különösen teljesen véletlenül sok Aranka-levelet őrzött meg gróf Teleki Imre hosszúfalvi család levéltára, Aranka Telekihez írott leveleiből egy hosszú időre nyúló majdnem baráti viszonyra lehet következtetni. A gróf, aki többnyire birtokainak ügyeivel vagy fiának betegeskedésével volt elfoglalva, csak ritkán jöhetett a Nagybánya melletti Hosszúfalváról Kolozsvárra, így Aranka maradt a tudósító, különösen a kilencvenes évek országgyűléseinek idején. A szép könyvtárral, családi levéltárral rendelkező gróftól Aranka többször meglátogatta, a Schlözer elleni harc taktikáját is a hosszúfalvi birtokon „dolgozták ki”. A sors kiszámíthatatlanságát mutatja, hogy a sok-sok Teleki-válaszból mindössze ez az egy maradt meg.

Valamennyi levél eredetije az OSZK Kézirattárában található (Quart. Hung. 1994.) jelzet alatt.

***

1.

Szathmári Pap Mihály levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur,
régí Nagy Jó Uram, s kedves Barátom.

A Méltóságos Urnak, 26-ik Januarii hozzám eresztieni méltóztatott kedves Levelét vettem vala még Februariusnak elején szokott tisztelettel, de a mely Leveléről emlékezik a Méltóságos Ur e mindjárt említett Levélben, a kezemhez éppen nem érkezett. Hogy pedig ily későre tésem ere is Válaszomat, okozta egyedül az alkalmatosságnak tudtomra való nem esése, vagy olykor elő fordúlni találá mulhatatlan foglalatosságom. Eről azért teljes bizodalommal engedelmet kérek.

Nagy kedvességgel olvastam a T. Pézeli Uram Meséi fellől való helyes Itéleteit a Méltóságos Urnak, ugy a XLII-ik, és XXVI-dik Meséknak meg-jobbitásokra is. Érzettem, és érzem mindenikben a méltó Jobbitásokat. Ugy látzik természeti hajlandósága vagyok a Méltóságos Urnak a Jó Meséknak ki-tételekre, Nagyon köteleznék a Méltóságos Ur, a Magyar Hazát a maga Szeretetére, és holta után-is, a mely még későre lényen szívesen kívánom, háládatossággal való emlékezetére, ha vagy a *Fontaine*, vagy a *Geller szép* Meséin, ily jeles Magyar öltözetben, közönségesekké tenni, üres oráimat nem sajnálnáná. — A mi a Néhai Tiszt[ele]t[es] Verestői Uram Óratzóját illeti, meg-vallom, eleitől fogva a vólt nékem-is tsekély itéletem azok felől, hogy mind az ottan elő-fordulo Deák Szok, mind az alaton, és igen közönséges Jádziságok azokat nagyon alatonitják. De minthogy, a mint a Méltóságos Ur-is meg-jegyzi, az akkori időnek az ilyenek tettezenek, azért meg engedhetjük ezt a hibát Jó időnek, és a Szónak. Sőt talám magamra nézve-is ezt az engedelmet ki-kérem szükség léssen, mivel Tanítomnak Példáját követvén, Iffiuságomkor mondott oratzioskáimban némely helyeken követtem. És ezért nem-is bátorodom azokat a Méltóságos Ur szoros Itélete alá botsátani. A néhai Mélt. Gróf Rhédei Sigmondné Asszony ö Nagysága felett mondott oratzioskában meg-nyertem vala Halgatomúl a Méltóságos Urat, még a felől sem tudhatnám meg Itéletét a mélyet mindazonáltal igen örömmel értettem volna. Most küldöm a néhai Maria Theresia Felséges Asszonyunk tartozó Tiszteletére mondott oratzioskát. Ez iránt is kész engedelemmel veszem Itéletét. — Küldöm a Szabó Dávid [egy olvashatatlan szó] is, méltóztatik a Méltóságos Ur maga Itéletével, vagy tsak Jegyzéseivel, el-olvassván vissza küldeni. Én igen sok erőltetést, és hibákat tapasztalok mind két részről benne. De ezekkel a Méltóságos Urat nem terhelem. — A T. Pézeli Uram és Társai Gyűjtemények félbe szakadott vala, bizonyos okokra nézve, de már viszontag folyni fog. Az első Darabot láttam-is benne. Sajnálom hogy olyan Magyarság ellen való Nevet adott hogy *Mindenes Gyűjtemény*. A *Mindenes* szó párját semmi Nyelven nem találhatni. Én soha nem követem. — Tiszt. Zilahi Ur valyon ki-nyomatja-é a magától ösze szedettetett Verseket? Ha ki-nyomatatta volna igen kívánnék egyet látni belőle. Ne késék a Méltóságos Ur is a maga Verseit már közönségesé tenni. — Heltait éppen nem találhatok. Magamat továbbra-is Barátságába ajánlván, vagyok teljes tisztelettemmel a Méltóságos Urnak

Kolosvár, 14. April. 1789.

alázatos Szolgája
Szathmári Pap Mihály

Aranka jegyzete: Vettem 17. Ápr. egy Halotti Beszéddel, a ki ezt vissza kérte.

2.

Ujfalvi Krisztina levele Aranka Györgyhöz

M[ező]csávás 24^a] aug. 1789.

Méltóságos Ur.

Az Ur josága két három napomat hamar el mulová tette s én mégis szerentsétlen vagyok meg köszönésére valo tzelóm iránt de talám jobbam lesz ez a Hét mint a más, küldöm visza a Szegényit Báts-megeit, igazán szép Román, örvendem hogy meg esmerkedhettem véle s kinek lehet köszönni, — a Méltóságos Urnak, de még tovább, ki írja *tsak egy Könyvem van még ennél Szebb!* Oh mint várom hogy azt is el olvassam, igaz hogy az adóság fizetése annál nagyob baj mentől több a Summa de tsak had rokanjon az költössön elég gazdagnak

érezem magamat meg köszönésére a mennyi tsak attól a jo Szivtől ki telhetik a melynek tiszta indulattyával vagyok.

A Méltóságos Urnak

alázatos Szolgája
Ujfalvi Krisztina

A levél címzése: Monsieur, Monsieur le Georg de Aranka, M[árosvásár]hely

Aranka jegyzete: 28. Aug. Zrinyi Miklost adtam, Bácsmegyeit haza hozta

L: OSZK Kt. Quart. Hung. 1994/138.

3.

Vitéz Imre levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur!

Kazinczy Ferentz Ur által reménylem tudva van a Méltóságos Ur előtt mind az arcejem ki-kelése [?], mind pedig az, hogy azon Munkámból 100 darabokat még a múlt Hólnapnak 5^{kén} részszerént Méltóságodhoz, rész szerént pedig Tisztellendő Benkó Josef Prédikátor Urhoz az Erdélyi Urasság számára útnak bocsátottam. Ellenben szomorúan értem éppen ebben a szempillantásban, hogy az említett 100 darabok még mind ez ideig Tállyán hevernek, s nem is reménylhetni, hogy a jövő Debreczeni Vásár előtt, tsak addig is le mehessenek, arra nézve tehát minek előtte a Méltóságos Urnak Könyveim, Kezeihez juthatnának, alázatosan kérem, méltóztasson a Debreczeni Vásár után néhány napokkal, hogy annyival hamarabb érhessenek Erdélybe, Váradon, a Királyi Commissarius Ur Ó Exelentziája, Cancelleriájában tudakozódni; és a bé-vitelről szükséges rendelkezéseket tenni, mivel az ott-lakó Vitéz Josef Urnak Barátságára bízom, hogy a Debreczenyiektől vegye által.

A mi pedig a Könyveknek el adását illeti, méltóztasson a Méltóságos Ur ötven darabokat Szebenybe Benkó Urhoz küldeni, a többit pedig Maros Vásárhelyben a vagy azon a Vidéken ki-osztani, és az el-adást olly esmeretes Urakra bizni, a kiknek a Magyar Litteratura szinte úgy sziveken fekszik, valamint Méltóságodnak. Az ára egy darabnak 45 Kr, az eladóé minden tizedik darab.

Végtére még egy Kérésem van, mellynek annyival inkább reménylem sikerét, a mennyivel nagyobb érzékenységgel tisztelem Méltóságodnak Uri Személjét, s több rendbéli ékes, és tökéletes Magyar Munkáit igen is Méltóságos Uram, az én Kérésem egyedül abból állana, hogy többször említett zsenge Munkám felől ítéletét hallhassam a Méltóságos Urnak, hogy jövődöben magamat a szerént tarthassam, és a Hazának szenteltt igyekezetem annyival kedvesebb lehessen. Különben pedig különös tisztelettel maradok

A Méltóságos Urnak

alázatos Szolgája
Vitéz Imre

Az Egri Districtusbeli Nemzeti Oskolák Kir. Visitátora.

Egerben, Decembernek 28^{kán} '789.

L: OSZK. Kt. Quart. Hung. 1994/140-141.

Aranka jegyzete: Vitéz Imreh Urnak verseiről válaszoltam 16. Jan. 790.

4.

Vályi András levele Aranka Györgyhöz

Miskoltz 5^{dik} Martz. 790.

Édes Barátom!

Amelly nap szerentsém van kedves leveled vételéhez, azon válaszolok; valóban nagyon meg-nyugodtam, hogy a kétszeges alkamatosság Darabjaimat kezedhez szolgáltatata, nem kevésbé örülök azon is, hogy az Erdemes volt Professor Pater Szuhányi Ferentz ez által esmértségedhez jut. De tsekély feleletemre lépek. A *sejpellő kívánságot* jegyezted meg fordításomban, nagyon helyesen én meg-vallom sietve keresztettem, de ha nem akadtam, és így a környüálláshoz képest nem felelhetek:

Sejpellő kívánság ugyan magában nem szokás; de meg-jegyzem 1) *sejpellő*, *sejpitő* nálunk egyaránt érthető, sőt kedvesebb a tsinosabb Nemnél az első *Sejpellő kívánság*, ámbár közönséges szóllásban nem szokás, de azért minthogy a nagy kívánságtól fel-hevült ember tsak dadog, félen húllatja a szót vagyis sejpellő, minthogy a sejpellés felhasználása nyájasabb a dadogásnál, és a Német Szó stylussához is hasonlít alkalmatosabbnak találtam a dadogásnál vagy más egyéb szónál. Illyenek a Poétikumokban gyakort találtak: nézd meg a Kazinczy legujabb kedves kis dalját Orpheus ban *nyögdétselő* szellötske: az ember galamb, gerlitzte nyög, közönségesen nem él, állatról soha sem-mondják, és még alkalmaztatja a

szélre is, hogy a szóban nyájas érzést, gyenge mondás[sal] adjon elő. A Keresztyén érzékenységű zímét sem hagyod helybe, arra így felelhetek 2) 'Isak a leg-első könyvetke is a Fundementom, vagy Zider[ráj]ium melly a' gyermekeknek tanitattik először ezt a kérdést veszi fel: Keresztyén vagy é? elhagy minden substantivumot 's tsak alatta érti. A nagyok közt sem mondják nállunk, én Keresztyén ember vagyok, hanem tsak absolute, sőt az Idegenek sem mondják. —

Nem mondjuk én egy bort iszom, egy kenyeret eszem, az egy embernek dolga; absolute veszi: mind a bort, mind a kenyeret, satb. s azt énis absolute veszem a szállást nem indefinite s azért mondom K[eresz]tyén érz. mind a két articulust ki hagyva.

Még egyet mondanál ha meg nem sértenél. Édes Barátom! sohasem lehetsz fellőlem olly vélekedéssel. Bár az Egek többeket is adnának kik nyelvünk természeti szépségét örzik, oltalmazzák, nevelik mint Te. *Olta* nállunk mindnyájan úgy elnek azzal, s az illiteratusok mondják *ota*, de ezt hibás szállásnak tartjuk, ex autoritate, szokás *olta* olyan particula melly el-múlt időt jelent, vagy a dolognak belső valóságát ez szóban. —

A Levél író. igaz hogy nagyobb süsti, mint a petsenyéje, de az tsak a Gyerekekre nézve mondattatott, ugy azoknak sok nem kell: az olvasott embereket pedig kevésse illeti. Sajnálom drága Barátom; hogy szebb papiroson nyomtatott exemplarral nem kedveskedhetek én jóféltre egyet sem nyomtatattam. Az Orpheus is ugyan azon betűkkel, azon papirostra, és formátban nyomtatott, igyekeztem tsinosságán de a betű szedő, minden legények német, sőt nekem az volt szerentséltenségem, hogy a ki jegyzet hibáktól sem tisztított meg. Az Art hibásán és meg fiasitva irtam, a Norma drágább. Az Orpheusban be iktatott Darabjaidat ne szégyenld. É[des] Barátom mindenektől (a kik értenek a dologhoz:) közönségesen aplausust nyert. Én minden Darabjait olvastam Kazinczynál s tisztellem, de a Verebedet alig győzőm olvasni. Az Egek tartsanak meg. Irj sok szépeket. Kazinczy Úr valóban elfáradhatatlan és már most több ideje van. [...] Ugyan kérlek add tudomra mint vélekedsz Te az magyar nyelvbeli accentusok felől, én Horvátal tartok és nyelvünkben háromféle éket veszek észre. *Rövid, kurta* a harmadik sem rövid, sem kurta: azok közönségesen illyenek pedig p.o. tselekedet, melly, tehetség, emberiség, gyermekeinket, neveltetésekre, sat. Ezek a hangzatok szemben tűnök. Öllelek:

Édes Barátom
hű szolgád, barátom
Wályi

L: OSZK Kt. Quart. Hung. 1994/144–145.

5.

Vályi András levele Aranka Györgyhöz

[Miskóltz,] 31^{dik} Martz. 1790.

Édes Barátom!

El nem tudom halgati neheztelésemet a Posta Tisztekre, hogy Leveleinket valahol tartóztatják; ma van szerentsém betses Leveled vételéhez, s ugyan azon órában van gyönyörűségem is, hogy felelhessek:

Valamint itten mindenek változó mozgásban vagynak, ugy nállunk is, a Vármegyék Repre[sen]tatióji minthogy egyetértve igyekeznek, alkalmasint egyre megyen ki közönségesen. Azt kívánják, hogy mind az Ország, mind a Nemesség, mind a Papi Státus régi állapotjára tétessen által; a tolerantialis disztelen Nevet temessék el, a Német Nyelv muljon s az Igazság ki szolgáltatása tökéletesen a régi mód szerint folyon, a Conscriptio[n]ak hire sem legyen fel, sőt a kímérés könyveit Zemplén, Gömör, Bihar, Abauj, s több Vármegyékben nyilván égették meg, vagdalták, s néhol tömlőtbe tették be: nálunk Conservatio alatt van, minden félelem nélkül. Az Assistens Commandónak terminust tettek az Országból való ki-költözésre s már mennek. Az oskolákban Didactrumok fizetését, a Nemzeti Oskolákban pedig a Német Nyelv tanítását el-tiltották. Mi inactive vagyunk, de fizetésünk foly, ujj Contractust sehol sem köthetünk, sőt a régiek Vigorát is a Vármegye Suspendálta, sőt néhol semmivé tette. A Subalternum Judicium mindenütt el-múlt, és a Királyi petséteket fel-küldték Bétsbe. Minden a kinek tsak módja vagon benne veress nadrágot, kurta magyar ruhát visel, a bugyogót kaputiokot bálós helyeken el-tépték, sőt a Tisztas Asszonyi Nem is magyar főkötőket visel. Az Ifjuság mint a szélkelep zug, tsörög, mozog, s sok azt sem tudja mit tsinál, már némelyek Jóságait is adogatják. Heves Vármegye Királyi pompával ment a Korona őrzésére Budára, most a mieink készülnek, s némelylyek izzadnak bele. A Házakon levő Numerusokat le vakartátták, Szolga Bíró által a Vármegye házárol, másokról 7^{ir}: büntetés alatt.

Változás nagy van és hirtelen. Kérdés meddig tart? és valylyon ugy marad-é mint ithon calculáljuk? Sok a Statz Maxima; és Léopold alkalmasint ada lát, a hová kell.

Adjon az Ég minden Jót — Szabadságot! békességet —!

Még egy Leveledet vehetem, míg Bétsbe felindulnék, s szerentsémnek fogom tartani, ha parantsolatokra lehetek: A mi tőlem ki-telik, nem inkább tselekedem magannak mint Neked. Parantsolj velem. Ha állásomat el nem intézhetem; s hivatalom állandósága, vagy változása felől bizonyost nem tudhatok, megvárom Pesten az Ország Gyűlést. Ki lenne bődögabb mint én, ha ott meg ölelhetnék!

alázatos Szolgád
s hiv barátod
AVályi

L: OSZK Kt. Quart. Hung. 1994/146–147.

6.

Böltkéri József levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur.

Áprilisnek 7^{ik} napján írott Levelét 23. Ápr. vevén Pesten éppen a könyvbolt előtt, azonnal a Méltóságos Principalis Uram ő N[agysá]ga parantsolatja szerint a Memoires. de francia könyvet 3 Rf. meg vettem, Pesten mulato Filep Urnak hogy bé kötsse, és Bétsből lejövendő Erdélyi kereskedőknek kezekhez adja által adtam. Emellett szollottam Idősb. M. Báro Rháday Úr uttyárolis a küldendő könyvek végett de azt felelte hogy mind eddig is a Verseket le nem irathatta, sőt, hogy a ki nyomtatásra kéri melyekről Postán bővebben fog kérdést tenni. Az ezek eránt való kereséssel nekem nem volt a Méltóságos Ur terhemre, sőt igen kedvesen vettem, jószível tselekedtem, tartom szerentsémnek akár mikor ha szolgálhatok.

Nem kéllem a sok Correspondentiakból mindeneket jól tud a Méltóságos Ur mindaz által hogy tisztán Papirossomat ne küldjem, ezeket ide rekesztem.

Budán a Koronának mind le érkezése, mint ott léte, felette nagy Pompát és költséget okozott a Hazának, már most a negyedik Vármegye Banderiuma áll Strasát a belső viziten a korona mellett mindenik vármegyéből volt 60. 70 egy színű ruhás ifju edjket a másakra véve egy Legénynek lehet tsak a készületeik 200 frtba számlálni, amint a ruhába való cifrálkodásba szintén ugy az ott töltött idő alatt a költségbenis egész a veszteségig viselték magokat, melyből hozzá vetőleg lehet ki számlálni minemű költségsbe kerülhet Magyar Országának tsak a korona őrzése.

Budán a Regiát ugy ki ékesítették mindennemű ékességekkel, főképpen azokkal a khinai szövődésű munkákkal, hogy a jó Biro Erdélyi Aszszonyságokis nem tsak bámulással nézhetnék, hanem csudálhatnákis mely mesterség lehessen a Szövésbe.

A Statusok a Diaetához nagy készülettel vagynak ohajva várják azt a napot, melyre oly rég könyörögnek, minden jó végezésekhez reménységet nyujtanak az eddig való környül állások, ha ezután az ördög konkolyt nem hintene. A Restauratiokra még eddig a Vallás végett semmi meg hasonlós nem esett. Pesh V[ár]megyében a két első Notarius Referensnek. Szolga Birok esküttekis vagynak mind Ref. mind Luther. Hevesbe a 3^{ik} vagy talám a két Notarius Refor[matus]. a Szolga Birokis.

A Septemviratus és Királyi Tábla megint ugy hallatzik hogy Pestre jöne, a Német emberek oszolnak a Consiliumrolis, de mondenütt az alattabb valo hangon beszéllenek.

A Tanittásnak és a Tanulásnak mind helyét, mind modját változtatni akarják.

Az új, Német Törvény szerint fel állitodo Birák és Méregető Commissionok fel emelt fővel parantsolo, bötvislélet mondta legyen, emberek, nagy utálatba vagynak.

Itt mindenbe nagy drágaság vagyon. A tavalyi szük esztendő, az országba forgo sok idegen nép mindent meg drágított, most pedig a feletébb valo nagy szárazság egészszen el rémitett mindeneket. Egy véka tisztá Buza két Rf., egy véka Ros 24 is garas, egy véka zab 20 garas, egy pár közönséges ökör 100 f. mindennek pedig az árra sokat szállott.

A Vármegyék mindenféle a Resscriptumokba igen szépen dolgoztak, némelyek nyomtatásba kiis jöttek, de reménlem mind öszve fogják szedni azt a Munkát, ha öszve szedve ki nyomtatják akárki nem kis gyönyörtéséggel olvashatná.

A napokba M. Groff Teleki Sámuel Ur Eő Excellentiája vissza mene Biharból Bétsbe a Statusoknak nagy figyelmet okozott hogy ez előtt évvel Excellentiás Domokos Urat, most pedig ez eő Excellentiája a Fő Ispányságból nem tsak ki tsazitotta, hanem a Rescriptumba feletébb kissebbittette.

Talám hoszszurais ejtett Irásomrol engedelmet kérek és állandoul maradok a Méltóságos Ur

alázatos Szolgája
Böltkéri Josef

Ocsa, 27^a Ápr. 790.

L: OSZK Kt. *Qurt. Hung.* 1994/142–143.

7.

Kendeffi János levele Aranka Györgyhöz

Göttinga 30^{dik} Okt. 790.

Tekintetes Ur!

Kedves Jo Uram!

Az Ur 28^{dik} Julii hozzám utasított Levelét a mellé zárt szép elmélkedésével együtt, minthogy azt még Kazintzi Ferentz Ur is előbb a Kapitány Testvérének, Kazyntzy László Urnak küldötte Iseh Országba, a megolvasásra; tsak ezen a héten vehetém; éppen a Német fordítással együtt érkezett meg; és eszerént kérem ne hogy köteles válasznak oly kérésre való vehetését, az Ur az én restségemnek tulajdonítsa.

Most tehát minekutánna az Urnak ezen szép munkátskáját nagy figyelemmel meg olvastam volna [és ezáltal is tsak a Mindenhatóhoz való hálálatosságra inddittattam volna fel azért, hogy t.i. édes Hazánkban is már valaha, az Uralkodok és azoknak Országaikhoz való kötelességeik iránt az *ilyen* a tsupa jozan okoskodásból folyo, gondolkodás modja, fel ébred, és hogy ez a nagyobb Közönségnek(: Publikumnak:) is, az ő elméjéből azon már Századoktól fogva az Uralkodok lényalóitól beléjek oltattatott, bal és veszedelmes hitet az Királyi fő méltoságnak egyenesen az Istentől nem pedig a Néppel meg egyezett Kötésekből való eredetét ki törli már valaha] leg első kötelességemnek tartottam az Urnak ezen Joságát melly szerént engemet annak közlésére érdemesnek tartott: különös nagy köszönettel venni, és hogy ezen bizodalmos Joságára az Urnak, ezutánra is érdemtelenné ne tégyem magamat, a mennyire tsekély és még ifjui tehetségeim meg engedik, jól meg fontolt okokból származo gondolataimat, és ítéletemet ezen egész munka és dolog iránt, a mint valoban magam hiszem, ugy az Ur eleibe terjesztetem.

Én a mint azt felebb is említém, az Ur szép Munkáját különös nagy figyelmetességgel és örömmel meg olvastam: a Munkának mint hogy jelentkező dolgoknak egyben hasonlítása, két ellenkező fő része is vagyon, az egyik a mellyik Magyar és Anglia Országokrol, a másik a mellyik Austria és Hannoveráról szoll: a mi azt a részit illeti a melly Magyar Országrol szoll, aztat én tsak az én igen gyenge és vékony jártosságommal lett is a Haza törvényeibe, mind igen szentnek és igaznak találtam, a mi pediglen a másik fő részét és ágát a munkának u.m. a melly Austriáról és kivált Hannoveráról szoll, illeti, arrol [minthogy már Schlözer Urnál az egész Közönséges Törvényeit tanito Tudományt (:Jus Publicumot:) és a Közönséges Társaságokrol tanito Tudományt (:Politikának:) a több részeit is már mind végig halgattam; és a közönséges órákon kívül is Schlözer Urhoz (mivel igen nagy majd azt mondhatom barátsággal viseltek hozzám:) igen gyakran megyek, hát volt modom benne az eféle dolgokban a vélekedéseit és Tártmányait (:Sententiáját:) ki tanulnom, és magát a Tudományt is a mostani formájában meg tanulnom] bátorodom az Urnak jelenteni, hogy az régibb Német, Közönség Törvényét, Irok (Publicisták) szerént igen régen vagyon irva, hanem a mostani ujjabbak és nevezetesen Schlözer a ki nagy, uj formában öntöje (reformátora) ezen Tudományt, éppen ellenkezőt tanitanak és irnak, és ők éppen azokat állitják és mondják közönségesen a Tanító Székből, a magok Országokrol, a mit az Ur az Irásába a miénkről, p.o. ő tulajdon szovaival élek —:

„Ein Regent er mag Kayser, König, Churfür, oder Herzog seyn, ist nichts anderes als der erste *Bürger* der Staats, Er ist der *erste Diener* des Staats er wird wom State eben so gut besoldet wie ein Dorf Richter, er muss also seine Regenten Plichten eben so gut erfüllen, wie dieser die seinige; erfüllt er sie nicht oder ist gar ein Nichtwürdiger, so kann der Stat ihm den Laufzettel geben” — ugy hasonloképpen a mi azt illeti hogy az Ország akár hol is és p.o. itt Hannoverába tulajdona a Választo Fejedelemmek a ki az Anglus Király arrol mikor erre a dologra jött a Letzkéjén esmét ezeket mondotta:

„Ein Regent muss wie ein Banquie vorgestellt werden nehlich wie wenn mann ein grosses Capital an einen Banquie abgiebt zur Bewahrung und ihm dafür für seine Kosten und Mühe entliche 2. B. oder 3 Procente abgiebt; so ist auch der Regent zu betrachten, der Bürger hat sein Haus, Land, Gut und alles, weil er es bey sich nicht für genug sicher hielt, an den Regenten nur zur Bewahrung abzugeben und Ihm dem Regenten für die Bewahrungs Kosten und seine Mühe entliche procente den Bedüreinsen gemass versprochen; der Bürger bleibt aber eben so wie der Capitalist der völligw Eigenthümer seines Guts; und der sich die Sache anders vorstellt, der macht die Bürger nicht zu *Staats Bürger* sondern zu Slaven, und den Fürsten nicht zu einem Regenten sondern zu einem Despoten, oder zum Hindostanischen Grossmogol...” mellyre nézve maga is böltsen által láthatya az Ur hogy ők ezen (Principiumok:) fő gondolkozások modja mellett az Ur Austriáról és kivált Hannoveráról való állitmányait, haragos szemekkel olvasnák, és még inkább meg

rázgatnák másik részit is a munkának tsak boszszuságbol is, azt mondván hogy a Magyarok öket Despoták Sclávjainak tartják és így ezen okbol gondolora vévén még másokkal is a dolgot, jobbnak láttuk hogy által se adjuk Schlözernek, ő ugy is ilyen hoszszu munkát ő Stats Anzeigenben sem szokott egészen ki nyomtatni, tsak a velejt (extractust) szokta ki írni. az Allgemeine Litteratur Zeitung Iroi is mind Schlözeriánusok.

Reménlem hogy az Ur is ezen valóságos Hazafiuságból t.i. hogy Nemzetünknek akarván szolgálni, még többet ne ártsunk velle, erre határozottatott tsekedetemet mint olyant, nem fogja rossz néven venni, és minthogy most parantsolt leg elébb az Ur vélem és mégis akaratyát nem tellyesithettem, sajnállanám ha e miatt többször is vélem parantsolni meg szünne; mert én valósággal valamit eleitől fogva ennek utánna is különös örömmnek fogom tartozni ha akárkinek is annál is inkább az Urnak tsak leg kissebben is szolgálhatok.

A mi az én tsekélysegeimet illeti, én is egész erőmből és tehetségemből rajta vagyok valahányszor alkalmatosságom vagon az ide kiválokat, fellőlünk és hozzánk barátságos gondolatokra szoktatni, de nagyok az ők felőlünk valo bal itéleteiknek az, hogy még eddig egy jo és tőkéletes Magyar Országi Közönség Törvénye (Jus Publicum Hungariae) se jött a Világ eleibe, és e miatt a nagyobb rész mind minden határok nélkül valo Királyinak (absolutus Monarchának) képzeli a Magyar Királyt, a Német Tsászárba: mert ugyanis a nagy Gatterer Schlözer melylyik a kik tudják a mi Jus Publicumunkat nem tartják nyughatatlanságnak a Magyarba ha minden sic volo sic jubeo-nak nem engedelmeskedik: és így kívánni lehetne hogy egy jo és okos Hazafi neki ülne és egy olyan Jus publicum Hungariaet írna a melyben meg mutatná, hogy a mi ős Törvényeinken fundálodo Jus Publicum Hungariae egyszersmind a Jus Publicum Universaléval/ a minden nemzetek Közönség Törvényével (nem tudom jo ez a szó?) is meg egyezik.

Nem tudom látta é az Ur a Schlözer Staats Anzeigejének az 54^{dik} Lustrit és abban a Magyar Országról valo árticulust a notákban ki tett ellenvetéseire jo volna meg felelni, mert ő jo szivel fel veszi, és egy következendő Lustba maga bé nyomtattná azt mondotta nékem.

Az Ur olvasván a Kurirt, semmi egyéb újsággal nem tudok kedveskedni, hanem vagyok az Urnak

alázatos szolgája
Kendeffi János

L: OSZK Kt. Quart. Hung. 171–173.

8.

Teleki Imre levele Aranka Györgyhöz

Édes kedves Barátom!

Két renbéli leveledre válaszolok, mostan emberem menvén be, melyekben a mi újságokat irsz, inkább a Tabulae Praeses jo gondolkodásán bökkenek, bizony egy opinion van velem. Öreg embernek nyugodni kell, melyetén soha el nem érek, mert nékem a szerentse ugy osztotta ki, hogy a terhet hordozzam, s mint számárnak a ki a sok tereh alatt ki dül, vége lesz ugy nékem is, és a külömbség tsak az ebben a világban hogy én az enyéme-kért számorkodom, s más a nagyon vágyo telhetetlenségéért, s én akkor végzem mikor ki dülök, s még akkor láttya töbre nem mehet, vagy pedig ki vetik, vagy a kivettetéstől fél, denique ez az élet tsak számárság, néked is van már mint auctornak, egy ösztönöd, mely mely mind önként egy rangban látod magad velem, már láddé, eddig számárkodtál, hogy az okosok tudosok számát szaporítsd, s imé egy Szamár meg irigyelette s már tudom, hogy meg tzáfolsz, ismét azon tereh viselésre okott adott. No hát ha meg nem elégszel azzal a Satisfactioval melyet érted adtam, hogy magad bajlodj velle, ime accludálom. Én Schlözernek gondolom, noha itt nints fel téve, és Conert sem írta, hogy ki munkája, de gyanakszom illy okbol mert vizsgál meg jól, hogy az ellened valo munka kezdődik 358^{dik} levelen XVI^{dik} Staatsanzeige, 63^{dik} sect., 39^{dik} Sectio, s ez mégyen a 372^{dik} levelen is végig, de küldöm nekem Conert ugyan ebből a Statsanzeigerből még egy darabot, 385^{dik} levéltől fogva a 416^{dik} levelig, mely így kezdődik:

A. L. Schlözer
Staats anzeigen Heft 64.

Sect. 42. Wilde Intollerantz der*

in Ungarn und Siebenbürgen. [két olvashatatlán szó] J. 1791.

és így Schlözer Uram Zeitungja formában itt ki tette a nevét, mert ez szép munka, Erdélyből ment, tudom ki is írta, el küldeném, de tsak akkor mutatom meg ha látlak, s talám veled is communicálta a ki írta mert jo barátod, amot pedig, ahol oly sületlenül, oktalanul

motskol téged és minket, semmi argumentumodat, okoskodásodat nem refutálván egyébel motsoknál, nevét fel nem merite írni, holot nézd tsak meg, ide ragadot elől a 357^{dik} levél, ot meg tudjuk, hogy a lengyel Klicinszki neve peroraturának élében vagyon téve, ide pedig fel nem merite írni az a ki ki adta ezen motskot, s nem sokára kereshetik a Schlözertől ki adot Erdélyi irás, másik oka gyanumnak az, hogy nékem ugy jutot eszemben, hogy Te magad mondottad nékem, hogy magad küldötted fel in specie Schlözernek, hogy nyomtassa ki, s tölle nem nyerél approbatiot, s ime szépen ki nyilatkozattá inprobatioját, azért jelentem, hogy ti maurerek, és auctorok, inkább ösmeritek egy mást, ha hadakozni készülsz ellene, ha ő ártatlan meg ne sérsd, noha én bizony szentül hiszem hogy ő az a gaz ember, de hidd el ha Conert meg mutatja az irásom eleget adtam néki, mert meg irtam hogy hazud, mert ez az a munka cum approbatioval nyomtatott, meg irtam hogy a mely tudatlansággal téged vádol, mintha Német Országon senki se tudná a Magyarok szokását, törvényét, maga alatt vágja le a fát, mert inspeciel ezen refutatioja mutatja ki az ő tudatlanságát és valósággal jól gondolkoztál, hogy a Németek nem tudják a mi szokásunkat törvényeinket, mert a Te munkád szorol szora a Törvényben, s ő látzik ki irtam hol és mely helyeken, olyakat akar meg tzáfolni melyek a Törvényeinkben nyilván vannak, de sokat irtam, többet hét árkusnál, tzikelyenként fel vettem éa nevetségessé tettem ötet minden tzikelyben a hol téged refutálni akar, de nem refutál, hanem mint egy vén asszony zufluchtját a mostkolódásaihoz veszi, s per icodene concludáltam, hogy tehát ő egy haszontalan Verlaudet (= rágalmazó), tudatlan, a ki a maga írásáról maga tudatlanságát alaton characterét el árulja, és így egy huntzfut gaz ember, már ha nyomtatásban okosan ki irod, és az újság irok hartzára botsátod meg valлом nem bännám, de te se tenéd oda a nevedet, hanem mint ha egy jo barátod nem szenvedhetné, s ugy irta volna jo barátja nevét és hazája btsületét oltalmazni, nevezetesen melyet én is ki nem tettem, el ne felejténéd; hogy azt írja a titulusában hogy aufrichten 2do midön azt írja hogy mi az a 4000^{ből} álló nemesség a parasztság ellen a melynek száma véghetetlen abból meg lehet bizonyítani, hogy még ő adna alkalmatosságot a parasztságnak arra, hogy támadást inditson, és meg teszik hogy maga is paraszt, de nints helyem s idöm többet is írnek mit irtam nevezetesen azt is irtam, hogy Hanoveranus nem tarthatja magát meg sértetnek, mert az igaz ha portiot nem ad ugy a Te hibáidat se, ha portiot ad vagy fejétől vagy földjéből adja, az egyik sem nintsen. Szeretném ha mit irsz tractaakarnám mjnek előtte ki botsátanad, velem communicálnád. Ki tudja én is jot tudnék hozzá szólni. Aldjon Isten

A feleségem köszöntet, maradok igaz barátod

Hosszufalu, 7. X^{br}(dec)1790.

Gr. Töleki Imre

P. S. alig ha minden marhámból ki nem fogyok, a falumba és körül nagy marha dögvan.

ENYEDI SÁNDOR

Kiadatlan Csokonai-bejegyzések. A csurgói Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium könyvtárában négy könyvben eddig részben ismeretlen Csokonai-bejegyzésre bukkant Viola Ernő könyvtáros, akinek ezúton köszönjük, hogy a szóbanforgó szövegek másolatát volt szíves a rendelkezésünkre bocsátani. E könyvek-ből hármat Csepán István, az iskola felügyelője, egyet pedig Horváth Ádám, Csokonainak a Kollégiumból ismert jóbarátja, Sárközy Istvánnak, a Csurgói Gimnázium egyik alapítójának sógora ajándékozott az iskolának. Csokonai sajátkezü, latin nyelvű bejegyzése az adományozás tényét örökíti meg.

A szóbanforgó kötetek könyvészeti leírása:

Bibliothecae rhetorum. Liber dramaticus. Auctore: P. Gab. Francisco le Jay, e societate Jesu., cum facultate superiorum et privilegio Caesareo. — Ingolstadii, Sumptibus Joannis Andr. de la Haye, Bibliopolae Academici. Anno M D CC XXVII. (1710-es lelt. sz.)

A belső címlapon számos, nem Csokonaitól származó, idegen eredetű, kéziratos bejegyzés található. Itt szerepel emellett a könyvtár pecsétje is.

Bibliotheca Rhetorum. Praecepta et exempla complectens, quae ad poeticam facultatem pertinent, tomus quartus; discipulis pariter ac magistris perutilis. Auctore: P. Gab. Franc. le Jay, e. soc. Jesu. Excusa Parisiis Anno M.DCC. XXV. Recusa Monachii Anno M. DCC. XXVI. Superiorum Permissu Et Privilegio Caesareo. — Ingolstadii, Sumptibus Jo. Andreae de la Haye, Bibliopolae Academici. (1738-as lelt. sz.)

A belső címlapon, valamint a Csokonai-bejegyzéssel szemközti lapon ismeretlen eredetű jegyzetek (utóbbi helyen kétszer vastagon áthúzva, ami a Csokonai-szövegen is nyomot hagyott). A belső címlapon a leltári szám, valamint a könyvtár pecsétje található.

Bibliotheca Rhetorum. Praecepta et exempla complectens, quae tam ad Oratoriam facultatem, quam ad Poeticam pertinent. Discipulis pariter ac Magistris Perutilis Auctore: F. Gab. Franc. le Jay, e. societate Jesu. Excusa Parisiis A. M DCC XXV. Denuò recusa Monachii A. M DCC XXVIII. Cum Facult. Super. Et Privileg. Caesareo. — Ingolstadii, Sumptibus Viduae Joannis Andr. de la Haye, Bibliopolae Academici. M DCC XLI. (12123-as lelt. sz.)

A belső címlapon a leltári szám, valamint a könyvtár pecsétje látható. A szemben lévő oldalon találjuk Csokonai kézírását, ami alatt szintén ismeretlen eredetű bejegyzések vannak (az egyik áthúzva).

Atlas Portatilis, Oder: Compendieuse Vorstellung Der gantzen Welt/ in einer kleinen Cosmographie, Der gruenenden Jugend zum Besten. in XXX. saubern Land-Charthen/ mit Einer kurzen Erläuterung zum andernmal heraus gegeben. — Nuernberg/ Verlegt und zu finden bei Johann Christoph Weigel/ Kunsthändlern. Gedruckt bei Johann Ernst Welbulnern. An. 1724. (2480-as lelt. sz.)

A belső címlapon ismeretlen eredetű jegyzetek találhatóak, valamint a könyvtár pecsétje. A Csokonai-szöveg fölött és alatt ismeretlen eredetű bejegyzések, valamint ezek egy részének lehúzósa, satírozása látható. A szemközti oldalon áll a leltári szám, illetve egy szintén ismeretlen jegyzet, 1780. nov. 17-dikei dátummal.

Csokonai bejegyzései, valamint e szövegek fordítása:

A Csepántól kapott könyvekben az adományozást rögzítő beírás szinte teljesen megegyezik, így a három szöveget csupán egyszer közlöm, és csak az eltérésekre hívom fel külön a figyelmet.

Csokonai helyenként ponttal, máshol ligatúrával (esetenként mindkettővel) ill. egybeírással rövidít, ezeket minden esetben szögletes zárójelben oldottam fel. Az s jelölése nem egységes, néha $\int$ -sel történik, én egységesen s-t írok.

Ex gratuita Oblatione Perillustris ac Generosi Domini Stephani Csepán, Plurium J[ustus] Dominiorum Fiscalis, huiusq[ue] Vener[abili] Tractús atque Gymnasii V[ice]Curatoris possidet Gymnasium Csurgóiense. Sig[nificavit] d[ie] 12^a Junii. 1799. M.Csokonay m[anu]pr[opria] (11710-es lelt. sz.)

11938-as lelt. sz.: Itt az *atque Gymnasii* helyett az azonos jelentésű *Gymnasiique* áll, míg a 12123-as lelt. sz. alatt szereplő bejegyzésben e szavak egyike sem található meg (ez természetesen a fordításban is eltérést okoz).

A három szöveg fordítása:

A kiváló és nemes Csepán István Úrnak, ezen tekintetes Esperesség és a Gymnasium Vicekurátorának — sok peres ügy méltó ügyvédjének — önzetlen adományából birtokolja a Csurgói Gimnázium. Bejegyezte 1799. június 12. napján Csokonay M., saját kezével.

A harmadik szövegben van némi eltérés: ... ezen Tekintetes Esperesség Vicekurátorának ... A többi rész megegyezik a fentiekkel.

Ex gratuita Oblatione Perillustris ac Generosi Domini Adami Horváth, I[llustrissimi] Co[m]i[ss]i[us] Simighiensis Assessoris Tabula Judiciariae, per Incl[ytum] Regn[um] Hungariae Jurati Fori Utriusq[ue] Advocati, Jurati pariter Geometrae, possidet Gymnasium Csurgóiense. Sig[nificavit] d[ie] 12^a Junii. 1799. M.Csokonay m[anu]pr[opria] (2480-as lelt. sz.)

A szöveg fordítása:

A kiváló és nemes Horváth Ádám Úrnak, az előkelő Somogy vármegye törvényszéki táblája ülnökének, a híres Magyar Birodalomban a törvénykezésben mindkét jogtudomány felelős ügyvédjének, ügyvédnek és földmérőnek önzetlen adományából birtokolja a Csurgói Gimnázium. Bejegyezte 1799. június 12. napján Csokonay M., saját kezével.

(Laczkó András is közöl egy fordítást — *Csokonait Somogyban érő hatások*. In: *Vitéz Mihály ébresztése*. Kaposvár, 1985. 57. l. —, az eredeti szöveget azonban nem.)

Ezúton mondok köszönetet Imre Mihálynak, aki a latin szövegek értelmezését és fordítását adta, és Debreczeni Attilának, akinek a segítsége nélkül munkám nem jöhetett volna létre.

Az első három könyv szerzője tehát le Jay, Gabriel Francesco (1657–1734), aki a francia jezsuita mozgalom kiemelkedő képviselőjeként dolgozott a párizsi Ludowici Magni Kollégiumban. A *Bibliotheca Rhetorum* kötetei mellett többek közt egy József-trilógia és számos fordítás fűződik a nevéhez (görög szerzők műveit ültette át franciára). Fordításai nagy vitát váltottak ki: a francia Bettenger plagizálással vádolta őt. Később azonban egyértelműen bebizonyosodott, hogy e vád alaptalan. A *Bibliotheca Rhetorum*-kötetek — szöveggyűjtemény voltuknál fogva — nagy valószínűséggel iskolai oktató célt szolgáltak.

Az utolsóként felsorolt munka egy kozmográfiai atlasz, szerzője ismeretlen. A kozmográfiai korbán igen elterjedtek voltak, Nürnberg volt az egyik fellelőváruka: a leghíresebb kartográfiai kiadók itt működtek. A szóbanforgó atlasz kiadója — amint az a címlapon is olvasható — egy bizonyos Johann Christoph Weigel, aki a híres nürnbergi kiadó dinasztia tagja. Bátyja, Christoph Weigel alapította a kiadót, s a két testvér még hárman követték a családból. A címlapról leolvasható továbbá az is, hogy a gyűjtemény (hiszen harminc térképről van szó) kifejezetten a fiatalok számára készült, tehát valószínűleg oktatási célokat szolgált. Ezen kijelentés fontossága (és *Bibliotheca Rhetorum* köteteire vonatkozó is) akkor válik nyilvánvalóvá, ha megvizsgáljuk az adományozás körülményeit.

1799 májusától 1800 februárjának végéig Csokonai Csurgón tanítószkodott. A gimnáziumba való felvétele körüli huzavona csak megerősítette benne a bizonyítási vágyat: a csurgói gimnázium diákjainak a lehető legtöbbet adni, még e rövid idő alatt is. E szándék vezette akkor is, amikor elhatározta, hogy oktatási kézikönyveket szerkeszt a tanulóknak. Sárközy Istvánhoz, a gimnázium egyik alapítójához intézett levelében ezt írja. „... ami kicsinyt, jót akarván az enyémekeknek fejébe verni; a legjobb principiumú és rendű könyvekből kívánok nékik rövid systemát s iskolai kézikönyvet, amely zsinórjok legyen nékik, az én bővebb magyarázatomra készíteni.” (Csurgó, 1799. jún. 2.). Mivel a saját könyvei Komáromban maradtak, kénytelen volt a kívánt példányokat barátaitól, ismerőseitől megkérni. Bár a szóbanforgó könyvekre leveleiben ezidáig nem találtunk utalást, mégis nagyon valószínű, hogy ezek is, különösen a kozmográfiai atlasz, Csokonai áldozatos munkájának köszönhetően kerültek az iskola lajstromába. E feltételezést méginkább megerősíti az a tény, hogy a gimnáziumban ezidőtájt Csokonain kívül csupán egyetlen másodtanító, a hagyományos módszerekkel okító Kovács István dolgozott, akivel — s ezt Festetics grófnak, az iskola támogatójának levele is bizonyítja — éppen amiatt voltak megelégedve, hogy újítások helyett a jól bevált módon oktatta diákjait (l. Vargha B.: *Csokonai Vitéz Mihály*. Bp. 1974. 246. l.). Neki tehát nem állt érdekében az új könyvekből való oktatás. Annál inkább a reformáló szándékáról ismert Csokonainak, aki a már említett, Sárközyhez intézett levelében éppen egy geográfiai könyvet, nevezetesen „*Fabri professor Geographiáját*” kéri, és sorából az is kitűnik, hogy nem csupán ezt a munkát s annak íróját, de elődjének, Büschingnek a munkáit is igen jól ismeri (erre egyébként más levelekben is találok utalást). Így tehát nem lehet légből kapott az a feltételezés, hogy a korban oly divatos kozmográfiai munkák egyike, amelyet éppen a már a Kollégiumból ismert költőbarát, Horváth Ádám, Sárközy sógora adományozott a gimnáziumnak, Csokonai kérése folytán került az iskola birtokába. (A fenti levél egyébiránt 1799. jún. 2-án kelt, mindössze tíz nappal az adományozás bejegyzése előtt! Horváth sógorától, de magától Csokonaitól is tudhatott a kérésről.) A *Bibliotheca Rhetorum* köteteit Csépan Istvánnak, a gimnázium felügyelőjének jóvoltából birtokolja az iskola.

A Sárközyhez íródott Csokonai-levélben olvashatunk a költő terveiről az oktatási segédeszközöket illetően. Tudjuk továbbá azt is, hogy — verstankönyve mellett — kis latin tankönyvbe kezd, valamint több prózai dolgozatot is készít. Nyilvánvaló tehát, hogy igen erős volt benne a szándék: minél több és jobb iskolai kézikönyvet szerkeszteni a diákoknak. Így nagyon valószínű, hogy a szóbanforgó könyvek is ezzel a céllal kerültek a gimnáziumba.

Ezek a bejegyzések ennél fogva többet mondanak számunkra, mint amennyit első pillantásra gondolnánk: rávilágítanak arra a baráti összefogásra, ami a költő megsegítésére szerveződött. E háttér megléte nélkül Csokonai nemcsak a terveit megvalósítani, de megélni sem lett volna képes. Hiszen leveleiből, mások feljegyzéseiből azt már eddig is tudtuk, hogy kik segítették a csurgói álláshoz: a költő barátja, Szokolai Dániel, megyei esküdt (később főjegyző) ismertette meg őt Festetics gróffal, ugyanő ajánlja Csokonait a gimnáziumba tanárnak már 1798-ban, a gróftól azonban ekkor még csupán ígéretet nyer. Az ezidőtájt Nagybjomban élő Horváth Ádám mutatja be sógorának, Sárközy István főszolgabíró egyházmegyei gondnoknak a költőt. Csokonai és Sárközy kapcsolata szinte az első pillanattól kezdve bensőséges, a főszolgabíró nem csupán örök barátságát, de otthonát – s ezzel gazdag könyvtárának használatát! – is felajánlja Csokonainak. A gimnázium alapítója a későbbiekben is segíti őt. Miután Csépnán János (alsóki prédikátor), az iskola kisegítő tanára a költőt ajánlja tanítónak, Sárközy boldogan voksol mellette, s leveleiben maga igyekszik megnyugtatni a gróftól, hogy Csokonai segédtanítóvá kinevezése nem volt helytelen döntés. Csépnán István, Szentgyörgyi esperes és Sárközy egyaránt értesítették a gróftól a költő munkába állásáról, azonban mindhárman csak utólag, egymás után, eltérő időpontban, mintegy fokozatosan hozzászoktatva Festeticset a gondolathoz (Csépnán 1799. június 6-án, Szentgyörgyi 1799. június 13-án, Sárközy pedig 1799. június 17-én), kihangsúlyozva azonban, hogy Csokonai csupán *interimáliter*, azaz ideiglenesen tanít. (Ezen levelek összevetését, valamint a költő alkalmazása körüli huzavona elemzését megtalálhatjuk Boros Dezső: *Adalékok Csokonai csurgói tanárságához* c. tanulmányában; In: *Studia Litteraria*. Tomus VII. Debrecen, 1969., 93–108. l.) Boros Dezső szerint e tényekből feltételezhető: „a tractualis gyűlésen előre megállapodtak abban is, miképpen értesítik Festeticset Csokonai alkalmaztatásáról, talán még a sorrendet is meghatározták: Csépnán jelentse a tényt és indokolja ... a szükségességét, Szentgyörgyi ... fogalmazza meg, hogy Csokonai megbízása már rég megtörténhetett volna, és Sárközy részletezze Csokonai munkáját, s ezzel bizonyítsa az eljárás helyességét.” (Boros, 99. l.)

Csokonai tehát ideiglenesen Csurgóra kerül, segédtanítónak. Körülményei azonban oly szegényesek, hogy barátai segítsége nélkül nemigen boldogulna, még az étkezéssel, a ruházkodással is gondjai vannak. A papnénál kosztol, s levelei tanúsága szerint ezt nagyon kínosnak tartja, nem akarván másnak a terhére lenni. Nem panaszkodik, pedig még egy váltás ruhája sincsen, a vizsgaelőadásra Sárközy hoz neki egy rend ruhát. Segítik tehát, ahogy tudják. De vajon kik is ezek a barátok? Horváth Ádámot nem kell bemutatnunk. Sógorának, Sárközynek a neve is ismert, felvilágosult, irodalom pártoló köznemes, Kazinczy (!) barátja. Csépnán István – aki az iskola gondnokaként mindenben támogatja a költőt – gazdag könyvtárában pedig „ott sorakozott mindaz, amiért Tempefői és Rozália rajongtak” (Pukánszky Kádár Jolán: *Szűnművek II. Csokonai Vitéz Mihály összes művei*. Bp. 1978. 317. l.) Ennél többet árul el azonban róluk az a tény, hogy Sárközy Blumauer fordítója, Csépnán pedig Klemens Werthes Zrínyi-dramájának átültetője (Pukánszky, uo.). Az irodalomban ily módon is jártasak: nem véletlen, hogy Csokonai bennük és Horváth Ádámban rokonlelkekre talált. Bármely munkára volt is tehát a költőnek szüksége, bátran kérhetett efféle segítséget pártfogóitól, mint ahogy azt meg is tette (l. a Sárközyhez íródott fenti levelét). Így joggal feltételezhető, hogy a fenti könyveket is Csokonai kérte és kapta annak érdekében, hogy megfelelő iskolai könyvsorozatot állíthasson össze diákjai számára. Talán felesleges is annak felvetése, hogy Csokonai eme buzgalmat az iskola pártfogói természetesen csak örömmel fogadhatták!

A Szentgyörgyi- és a Sárközy-level datálását, valamint e leveleket olvasva arra a megállapításra juthatunk, hogy a könyvek átvételekor mindketten jelen voltak (de legalábbis az adományozó Sárközy), hiszen a bejegyzésen az 1799. június 12-diki dátum szerepel, s Szentgyörgyi egy nappal később tudósít a csurgói viszonyokról és Csokonai ottlétéről; Sárközy pedig június 17-én írja: „Hivatalombul annyi időcskét szakasztván, hogy itt való Oskola mostani állapotját meg tekintsem, nagy örömmel tapasztaltam, hogy interimáliter substittus Csokonai Ur a Tanulóknak teljes Contentumokra és nem kevés épülettel járjon el kötelességében.” Tehát a június 17. előtti időszakban járt Csurgón, s e szívélyes szavakat talán nem csupán a gróf meggyőzésének célja, hanem Csokonai buzgalmanak, a kapott könyvek felett érzett örömeinek látása is mondhatta a főszolgabíróval.

Barátai tehát boldogan teljesítették a költő kérését: összefogásukat és segítő szándékukat bizonyítják ezek a könyvek, ily módon válnak fontos adalékká a Csokonai-kutatás számára.

A magyar nyelvű geográfiai irodalom kezdeteiről – Földrajzi leírások a 18. századból.

A jelen tanulmány első része a 18. század magyar nyelvű geográfiai irodalmát vizsgálja.¹ Utal azokra a műfajokra, amelyek előkészítették a földrajzi leírás létrejöttét. Bemutatja az egyes szerzők ilyen témájú munkáit, és a művek alapján kísérletet tesz arra, hogy kategóriákba sorolja azokat, illetve körvonalazza gyakorlati hasznukat és közönségüket. A közelebről vizsgált időszak, mintegy ötven esztendő magyar nyelvű földrajzi leírásai és azok metodikája, úgy tűnik, főként az iskolai képzéshez kapcsolódnak. Ebből eredően a tanulmány második része a protestáns népiskolai oktatásban tananyagként előírt – a szakirodalomban részletesebben még nem tárgyalt – Lázár János-geográfiával foglalkozik. A rendelkezésre álló anyag áttekintése kapcsán két kategóriába sorolhatók e művek; így közvetlenül oktatási célokra íródott munkákról, és tudományos-enciklopédikus szándékú művekről beszélhetünk. Hangsúlyozandó, hogy a jelzett írások többsége 1772 előtt keletkezett, de alapcéljukat tekintve már a felvilágosodás művelődési törekvéseit körvonalazták.

I. Az előzmények vázlatos áttekintése kapcsán utalhatunk arra, hogy a geográfia tudománya már a középkorban fontos szerepet kapott. A quadrivium részét képezte, s feladata volt a geometria kapcsán a földrajz tanítása is. A reneszánsz korában Rudolf Agricola egyik 1484-es levelében² a hegyek, folyamok, földrészek ismeretét szorgalmazta. Honterus János, a szász reformátor a személyes megfigyelések fontosságát hangsúlyozta, s meghonosította az iskolákban a tanulmányi kirándulásokat. A 16–17. században latin nyelvű disszertációk, alkalmi versek egész sora készült a földrajzi ismeretek jegyében.³ Megírásuk célját tekintve különbözőek voltak e művek: volt, amelyiknél a politikai-publicisztikai jelleg dominált [Reichersdorffer], míg mások a kereskedők Magyarország iránti érdeklődésére feleltek [Krekwitz]. A 17. század közepétől egyre több, magas színvonalú, tudományos igénnyel íródott mű keletkezett.⁴ Mindezek létrejöttét elősegítette a modern értelemben vett természeti földrajz kibontakozása, az enciklopédikus állameszmék létrejötte, valamint a természettudományok kibontakozása [asztronómia, geofizika, geológia]. Az oktatás különböző szintjein [népiskola, gimnázium, egyetem] egyaránt képviseltette magát a geográfia tudománya, bár időközben jelentős szemléletbeli átalakuláson ment keresztül. Nem volt egyértelmű például a geográfia helyének kijelölése a tudományok sorában. Kezdetben a természettudomány részeként, majd a bibliai történelemmel, később a történelemmel együtt tárgyalták, míg végül önálló tu-

¹ A tanulmány a földrajzi leírásokat tárgyalja, és nem foglalkozik – tematikailag ugyanis nem ide tartozónak véljük – az államismereti irodalom kiadványaival, és az ún. helységnévtárakkal sem. Itt utalunk arra, hogy a 18. század irodalma gazdag az idegen nyelvű, főként német, latin és francia geográfiai leírások tekintetében is. Ezen művek jelentős része feldolgozatlan. A tanulmányban előforduló magyar nyelvű geográfiai leírások időrendi táblázatát külön közöljük (I. Függelék).

² Idézi: MÁRKI Sándor: *A földrajz-tanítás története Magyarországon* = Földrajzi Közlemények 1891. 268–269. – Rudolf Agricola-ról: MOLNÁR Aladár: *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*. Bp. 1881. 36–46.

³ 16–17. századi magyarországi latin nyelvű földrajzi leírások: – HONTERUS János: *Rudimenta Cosmographica*. Brassó, 1542. RMK II. 28. – Georg REICHERSDORFFER: *Chorographia Transylvaniæ... Bécs, 1550. RMK III. 389.* – FRÖLICH Dávid: *Medulla Geographiæ Practicæ Peregrinantium imprimis usui... Bártfa, 1639. RMK II. 536.* – UÓ: *Bibliotheca seu Cynosura Peregrinantium, hoc est Viatorum... Ulm, 1644. RMK III. 1628.* – ROSNER Mátyás: *Dissertatio Geographica*. Wittenberg, 1660. RMK III. 2129. – Georg KREKWITZ: *Totius Regni Hungariæ superioris et inferioris accurata descriptio*. Das ist: Richtige Beschreibung des gantzen Königreichs Hungarn... Frankfurt–Nürnberg, 1685. RMK III. 3344. – UÓ: *Totius principatus Transylvaniæ accurata descriptio*. Das ist: Ausführliche Beschreibung des gantzen Fürstenthums Siebenbürgen... Nürnberg–Frankfurt, 1688. RMK III. 3505. – Amos Johannes COMENIUS: *Orbis sensualium pictus*. Brassó, 1675. RMK I. 1173/a. – HEVENESI Gábor: *Parvus atlas Hungariæ... Bécs, 1689. RMK III. 3549.*

⁴ A jelzett időszakról: H. BEDE Piroska: *The science of geography in the XVIth and XVIIth centuries as reflected in Apáczai Csere's Hungarian encyclopaedia*. Debrecen, 1973.

domány lett. Johann Heinrich Alsted felosztásában⁵ tizenkét elméleti és öt gyakorlati tudományt különböztetett meg a hét szabad művészetek kivül. Az elméleti tudományok között a metafizikával, fizikával és kozmográfiával együtt tárgyalta a geográfiát. Alsted *Encyclopaediája*⁶ is mintául szolgált Apácai Csere Jánosnak *Magyar Encyclopaedia* című műve megírásakor,⁷ amelynek a „csinálmányokról” szóló, VIII. részében az ember manuális műveit rendszerezte. Ide sorolta a földrajzot, az építészetet és a gazdasági ismereteket.

Amikortól a vándordíák típust felváltotta az utazó nagyúr, akinek honi neveltetését peregrináció fejezte be, akkortól naplók (Szenci Molnár Albert, Miskolczi Csulyak István),⁸ útleírások (Szepsi Csombor Márton)⁹ jelzik a geográfia tudományának a kezdeteit.¹⁰ A 18. században, a kései barokk időszakában a történetírás népszerűsítése mellett kiemelt szerepet kaptak az anyanyelvű földrajzi írások. A magyar nyelvű földrajzok mellett nem elhanyagolható kötetek születtek német nyelven (Lebrecht Mihály, Korabinszky János Mátyás, Windisch Károly Gottlieb tollából).¹¹ A század közepén észlelhető laicizálódási folyamattal összefüggően a mindennapi élet jelenségei kerültek a figyelem középpontjába. A világias jelenségek értékének megnövekedésével egyidőben figyelemre méltó a magyar nyelv ügyének fokozatos térnyerése, sőt „a magyar nyelv ügyének felkarolása az értelmiség lényeges törekvései közé tartozott.”¹² A laicizálódás tartalma elsősorban abban az „alkalmazkodás”-ban nyilvánult meg, amely a nemesség igényeit vette figyelembe. Eme igényeket a korban a történeti kiadványok mellett az érdekességekkel, egzotikus részletekkel bővelkedő földrajzi olvasmányok elégítették ki. A 18. század második felében a természettudományok fellendülése az analitikus megfigyeléseket vont maga után, és sürgette a szintézist a földrajz résztudományainak a kutatásában.¹³

⁵ JOHANN HEINRICH ALSTED: *Systema mnemonicum duplex*. Francofurti, 1610. I. a. 12. Idézi: Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN: *Topica Universalis. Eine Modellgeschichte humanistischer und barocker Wissenschaft*. Hamburg, 1983. 125.

⁶ JOHANN HEINRICH ALSTED: *Encyclopaedia septem tomis distincta*. Hernborn, 1630.

⁷ APÁCZAI CSERE JÁNOS: *Magyar encyclopaedia*. Sajtó alá rend. és bev. BÁN Imre. Jegyz. ellátta: GYENIS Vilmos. Bp. 1959.

⁸ SZENCI MOLNÁR ALBERT nagy részét latin nyelvű naplóját DÉZSI Lajos adta ki. *Szenci Molnár Albert Naplója, levelezése és irományai*. Bp. 1898. Magyar fordításban: *Szenci Molnár Albert válogatott művei*. Sajtó alá rend. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 1976. 470–551. – MISKOLCI CSULYAK István *Diáriumának* ismertetése: RMKT XVII/2. 304–312. Részlet olvasható belőle: *Magyar utazási irodalom 15–18. század*. A válogatás és az utószó KOVÁCS Sándor Iván, a szöveggondozás és a jegyzetek MONOK István munkája. Bp. 1990. 301–312.

⁹ SZEPI CSOMBOR Márton: *Europica varietas*. A szöveget gondozta és magyarázta KULCSÁR Péter, az előszót KOVÁCS Sándor Iván írta. Bp. 1979. (RMPE 1.)

¹⁰ A geográfia fogalmának egy igen korai magyarítási kísérletére példa: „Az földnek meg [írása] mérese [avagy] Érgofia.” (Ambrosius CALEPINUS: *Dictionarium decem linguarum*. Lugduni, 1585. Kiadása: *Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből*. Sajtó alá rend. MELICH János. Bp. 1912.)

¹¹ LEBRECHT Mihály (1757–1807): *Versuch einer Erdbeschreibung des Grossfürstenhumbs Siebenbürgen*. Hermannstadt, 1789. – WINDISCH Károly Gottlieb (1725–1793): *Historische und geographische Beschreibung von Ungarn*. Wien–Pressburg, 1772. illetve *Kurzgefasste Erdbeschreibung des Königreichs Ungarn*. Pressburg, 1772. – KORABINSZKY János Mátyás (1740–1811): *Geographisch-historisches und Producten Lexikon von Ungarn*. Pressburg, 1786. (Regiszterei, térképmelléklete, illetve táblázata, – a magyar királyok és uralkodói idejük – révén hasznos oktatási segédkönyv lehetett.)

¹² BÍRÓ Ferenc: *A barokk és felvilágosodás között* (A magyar irodalom a XVIII. század középső évtizedeiben) = It 1990. 217.

¹³ A nemzetközi geográfiai irodalom kapcsán: ENGELMANN, Wilhelm: *Bibliotheca geographica*. Verzeichnis der seit der Mitte des XVIII. Jhs. bis ... 1856 in Deutschland erschienenen Werke über Geographie und Reisen ... Landkarten ... Amsterdam, 1965.

A magyar nyelvű földrajzi leírások kezdeteiről rendelkezésünkre álló adatok nem egybehangzóak. Csinády Gerő tanulmányában¹⁴ számbavette a különböző vélekedéseket. A kötetek keletkezési idejét tekintve megállapítható, hogy a legkorábbi magyar nyelvű munka elkészítése Vetsei (Pataki vagy Pap?) István (?–1743)¹⁵ nevéhez fűződik, aki a mesterének, az ifj. Csécsi Jánosnak a latin nyelvű munkáját ültette át magyarra 1741-ben. Csinády idézett felsorolását kiegészíthetjük még Lázár János, Losonczi István, Szatmárnémeti Pap István és Váradi Baranyi László írásával, amelyeknek különösen a 18. századi népiskolai oktatásban volt szerepük.¹⁶ E művek esetében talán nem is a primátus kijelölése az elsőrendű feladat, hanem az, hogy ráirányítjuk a figyelmet ezekre az írásokra, és a maguk helyén, a honi földrajzi írások tematikájában tárgyaljuk őket. A többnyire latin, német és francia alapokra visszamenő fordításokat a fordítók olykor kiegészítették egy-egy adattal olvasmánybeli, vagy személyes megfigyeléseik alapján. Az egyes szerzők olvasták, olykor kivonatolták egymás műveit, vagy annak részleteit.

A geográfia oktatása a 18. században mind az ún. kisiskolákban, mind a gimnáziumban szerepet kapott. A jezsuiták tankönyve (*Rudimenta historica*)¹⁷ tükrözi a kor felfogását, amely a földrajznak három részét különítette el. Eszerint a törzsanyagot a történelmi események képezik, míg az időbeli felosztás a kronológia, a térbeli pedig a földrajz tárgyköre. A tankönyv mintául szolgált a piarista gimnáziumokban a földrajz tanításakor, sőt a tárgyból versenyeket, ún. academia historico-geographica üléseket rendeztek. A gimnáziumi tanulók tanulmányaik első két évében foglalkoztak Magyarország történelmével és

¹⁴ CSINÁDY Gerő: *Legrégibb földrajzi tankönyveink* = Pedagógiai Szemle 1959. 458–469. – HUNFALVY János: *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása I.* Pest, 1863. 2. FRÖLICH Dávid: *Medulla geographiae practicae...* (Bártfa, 1639. RMK II. 536.) című írását datálta az első geográfiai munkaként. MÁRKI Sándor (*A földrajz-tanítás története Magyarországon* = Földrajzi Közlemények 1891. 268–288.) VETSEI (PATAKI vagy PAP?) István: *Magyar Geográfiját* (Megírás: Pécs, 1741. Megjelenés: Nagy-Károly, 1757.) jelölte meg a kezdetek tárgyalásánál. Ez a munka azonban az ifj. CSÉCSI János latin nyelvű művének (*Geographia concinnata studio Johannis Tseetsi Joh. fil. Coll. Ref. S. Patakini Professoris et dictata Auditoribus ad calamum Anno 1732.*) fordítása az eredeti szerző nevének a feltüntetése nélkül. ECSEDI István (*Az első földrajzi tankönyv magyar nyelven* = Földrajzi Közlemények 1911. 44–45.) VÁRADI BARANYI László: *A geographiai tudományak első kezdete.* [Halle, 1749.], VARGHA György (*A földrajz-tanítás fejlődése és jelenlegi helyzete hazánkban I.* TELEKI Pál – VARGHA György: *Modern földrajz és oktatása.* Bp. 1923. 174–189.) SZEPSI CSOMBOR Márton útinaplóját (*Europica varietas.* Kassa, 1620.), CSINÁDY Gerő pedig (CSINÁDY: *i. m.* 461.) HONTERUS János: *Rudimenta Cosmographia.* (Brassó, 1542. RMK II. 28.) című művét tartja számon az előhírnökök számbavételekor.

¹⁵ VETSEI (PATAKI vagy PAP?) István fordításáról: SZILY Kálmán: *Az első geográfia magyar nyelven* = ItK 1891. 47–51.

¹⁶ LÁZÁR János: *Gyermekek Geographiája.* Szeben, 1750. – LOSONCZI István: *Hármas kis tükör.* Pozsony, 1771. – SZATMÁRNÉMETI PAP István: *Magyar Ország Verseken-való Rövid le-írása.* Nagy-Károly, 1760. – VÁRADI BARANYI László: *Rövid magyar geographia.* Pest, 1796. (ECSEDI István *i. m.* megállapította, hogy VÁRADI BARANYI László, – aki Marburgban Christian Wolffnál is tanult – 1749-es, ugyancsak geográfiai témájú munkájának [*A geográfiai tudományak első kezdete.* Halle, 1749.] Johann HÜBNER: *Kurtze Fragen aus der neuen und alten Geographie.* [Regensburg, 1746.] című műve volt a forrása. Baranyi 1749-es művét említi BOD Péter is [*Magyar Athenas.* Szeben, 1766. 200.] a „Nevetlen könyvek” című részben.)

¹⁷ *Rudimenta historica sive brevis, facilisque methodus juventutem orthodoxam notitia historica imbuendi.* Nagyszombat, 1735–1739.

földrajzával. Bajtay Antal,¹⁸ — aki 1752-es tantervi reformjában szorgalmazta a földrajz és a történelem oktatását — földrajzból Tomka-Szászky Jánosnak,¹⁹ a pozsonyi evangélikus gimnázium igazgatójának a tankönyvét ajánlotta magyar és német fordításban. Mészáros István a protestáns iskolák órarendjeinek áttekintése kapcsán megállapította, hogy a kollégiumok alsó és középső szintjén a földrajz oktatására „a gróf Lázár Ur ő Excellenciája által fordított Geographia tanítását rendelték el.”²⁰

Az oktatási célokra íródott kötetek többnyire azonos séma szerint épültek fel. A világrészek felsorolása után Európát mutatták be a szerzők, és szinte mindannyian említették az Európa-„Lány”-„Szűzlány”-„Fabulás Lány”-toposzt,²¹ és az európai országokat a lány alakjának a leírásán keresztül mutatták be. Magyarország helyének a meghatározásánál megegyeznek a közléseik, hogy az elhelyezkedése szerint a lánynak „a jobb hona allya.” A kötetekben az egyes fejezeteken belül a tárgyalt ország határai, folyói, nevezetességei számbavétele következett. Az egyetemmel, jeles főiskolával rendelkező városokról is említést tettek. Az egyes szerzők azon túl, hogy idegen nyelvből fordítottak, valószínűleg egymástól is tanultak, és a kortársak felhasználták egymás megfigyeléseit is. A megírás és megjelenés között olykor akár több esztendő is eltelt. A kötetek közötti szerkezeti eltérések többnyire csekélyek, és olyan kérdéseket érintenek, mint a kötet céljának a megfogalmazási módja, és annak helyi elrendezése, amely az esetek többségében az előljáró beszédbbe, vagy a záró versbe került. További eltérések az egyes fejezetek terjedelmében mutatkoznak meg. Olykor éppen azt kifogásolták az egyes szerzőkkel szemben, hogy Magyarországról röviden írtak, míg az idegen országokról nagy terjedelemben emlékeztek meg. Az egyes fejezeteknek természetesen határt szabott az író ismerete és tájékozottsága az adott országról.

A geográfiai munkák azonban nem mindig oktatási célokból íródtak. Egy-egy kiemelkedő tudással rendelkező alkotó a megszerzett ismereteit enciklopédikus jellegű, többnyire kézikönyvnek szánt kötetekben tette közzé a műveltebb olvasók számára. Bár a számarányok tekintetében a protestánsok vannak a többségben, de a jezsuitáknál is keletkeztek geográfiai alkotások. Így Bertalanffi Pál (1706–1763)²² a *Világnak kétrendbeli ismerete* (Nagyszombat, 1757) című írása, amely nyelvészeti és művelődéstörténeti adatai révén méltán sorolható rendtársai, Faludi Ferenc, Molnár János és Taxonyi János munkái mellé. Bertalanffi műve megírásának a célját a következőkben jelölte meg: „A világnak rövid leírásával kedves Magyar Nemzetemnek ő komor kedvében egy igen tisztességes mulatságra, s' azon mulatsággal egyetemben nem kevés tudományra-is kész alkalmatosságot adnék ...” illetve „E' felett minthogy ezen könyvemben mind Philosophiából, mind Historiából még magok az anyák-is próbát tehetnek otthon, ha az Iskolába járó fiaik igaz Deákok-é? Vagy tsak henye kenyér vesztegetők?”²³ Az első rendbeli leírásban úgy írt a világról, „a' mint az Istennek, és a' Természetnek intézéséből az emberektől négy részekre, és azokban ismét különbb-külömbb-féle Országokra, Tartományokra, s' Közösségekre osztattott.”²⁴ Több mint ezer oldalas munkájában helyet kaptak európa nyelvei is, amelyekből tizenhat európai „fő-nyelv”-ről írt. Műve végén betűrendes mutató segíti a kötet tanulmányozását. Tudomásunk van még egy katolikus munkáról, a gyulai kántor és orgonista, Petik Ambrus (1711–1790) *Geographia, a' vagy Tekéntetes*

¹⁸ BAJTAY Antal tantervjavaslat: *Systema studiorum pro gymnasiis Scholarum Piarum*. Vö. MÉSZÁROS István: *Az iskolaugy története Magyarországon 996–1777*. Bp. 1981. 488.

¹⁹ TOMKA-SZÁSZKY János (1700–1762): evangélikus lelkész és gimnáziumi tanár. 1732-től BÉL Mátyás mellett működött Pozsonyban az evangélikus gimnáziumban. Tankönyvének a címe: *Introductio in geographiam Hungariae*. Pozsony, 1781.

²⁰ MÉSZÁROS: *i. m.* 555.

²¹ Vö. VÁRADI BARANYI László: *i. m.* 8. — SZATMÁRNÉMETI PAP István: *i. m.* 3. — BERTALANFFI: *i. m.* 232.

²² Bertalanffiról: TÜLL Alajos S. J.: *Bertalanffi Pál S. J. 1706–1763. I. Élete*. Pécs, 1931., illetve KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 59.

²³ BERTALANFFI: *i. m.* Előljáró beszéd.

²⁴ Uo.

Nemes Békés Vármegye Tartományja Földének Le-írása címen.²⁵ Petik Ambrus negyven évi tanítás után, kérdés-felelet formájában tette közzé megyéje földrajzát.

Az említett írások összefoglaló jellegük tekintetében is különbözőek. Van, amelyik világleírást ad, és mellette feldolgozza a bibliai történelmet, és a természeti jelenségeket, majd csak ezután tárgyalja a földrajzi ismereteket (Bertalanffi). Ismeretes olyan munka is, amely egy területet dolgoz fel történeti szempontok szerint. Huszti András (1700k.–1755)²⁶ *Ó és Ujj Dácia* [Bécs, 1791] című írása jellegzetes példája a történelem és földrajz egy tudományként való felfogásának a 18. század szemléletében. Huszti műve második részében az újkori történelem fontos eseményeiről emlékezett meg. Írt Erdély kiemelkedő személyiségeiről, feljegyezte a fejedelmekről és fontosabb tetteikről a tudnivalókat. Egyik érdekes fejezete „A Német országi Tsászárok Birodalma alatt lett Reformatiorol Erdélyben” címet viseli.

A geográfiai művek keletkezési okának vizsgálatakor arra is találunk példát, hogy valaki kötetben foglalta össze az ismereteit, és ezzel kívánt a szülei, mesterei elvárásainak megfelelni. Kazinczy Ferenc geográfiai témájú munkáját „első kirepülésnek” minősítette.²⁷ Kazinczy írása két fő részből tevődött össze. Az első részben egyházközségenként és megyénként említette meg a városokat, falvakat, és azok híres szülőiteit. A második részben „Magyar Országának polgári áll[a]potjáról” írt. Szakaszok, illetve paragrafusok szerint dolgozta fel a királyokról, az igazgatásról, az ekleziásiai és hadi dolgokról a tudnivalókat. Művében olykor latin idézeteket is közölt egy-egy város kapcsán. Írásának egy részét rímeltette is, amely megkönnyítette a szöveg esetleges memorizálását.

A fenti vázlatos áttekintésben említett írók egyikének, Lázár Jánosnak a geográfiai, – a szakirodalomban még nem ismertett – munkáját az alábbi elemzés mutatja be.

II. Lázár Jánosnak,²⁸ – a gyalakúti Lázár-családnak, Erdély egyik legelőkelőbb családja tagjának – az életműve egészét még senki nem vizsgálta át, jóllehet irodalmi és politikai tevékenysége értékes következtetéseket kínál a kor megértése szempontjából is. Irodalmi hagyatéka latin és magyar nyelvű, eredeti és fordított munkákat egyaránt tartalmaz. Műfajilag megtalálható benne a verses elbeszélés (*Florinda*. Szeben, 1766), latin alkalmi versgyűjtemény (*Opera poetica varii argumenti*. Claudiopoli, 1765), valamint vallásos és tanító költemények, imádságok (*Okos teremtetett állat*. Kolozsvár, 1745, illetve *Innepnapokra való isteni dicséretetek*. Kolozsvár, 1760), továbbá erkölcsi maxima-gyűjtemény (*Külömb-külömb-féle világi dolgokat az erkölcsökre szabogató magyar versek*. H. n. 1795). Levelezése máig kéziratban maradt.²⁹ Lázár geográfiai munkája egy német nyelvű mű (*Kurzgefaste Kinder-Geographie*)³⁰ fordítása. Az országgyűlés

²⁵ Petik Ambrus munkája tanítványai másolatából terjedt el. Szövegkiadása: PETIK Ambrus: *Békés megye leírása 1784*. Sajtó alá rend. DANKÓ Imre. Gyula, 1961. (A gyulai Erkel Ferenc Múzeum különkiadványa.)

²⁶ HUSZTI említett művének teljes címe: *Ó és Ujj Dácia, azaz Erdélynek régi és mostani állapotjáról való Historia, a' mellyben elé adattatik ennek az országnak régi és mostani lakossainak eredete, nevedése, és némellyeknek el-enyészése, a' magyar királyok, vajdák, és fejedelmek alatt való állapottyával egybe Huszti András által, mellyet mutató táblával meg-bővítvén, a' maga költségén ki-adott Diénes Sámuel, Bétsben, 1791-ben.*

²⁷ KAZINCZY művének címe: *Magyar Ország Geographica, az az földi állapotjának le-rajzolás, mellyet egynehány fő-Geographusok munkájából ki-szedetetett, és azoknak, a' kik Hazájokhoz illendő szivességgel viseltetnek, szemek eleibe terjesztett Kazintzy Ferenc*. Kassa, 1775.

²⁸ Lázár János (1703–1772) Segesváron született. Nagyenyeden Pápai Páriz Ferenc, majd egyetemi évei alatt Christian Wolff tanítványa volt. Irod: gr. LÁZÁR Miklós: *A gróf Lázár-család*. Kolozsvár, 1858. 90–100. – BARTH Rezső: *Gróf Lázár János élete és művei*. Bp. 1914. – TOLNAI GÁBOR: *Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító*. Erdélyi Múzeum, 1942. 388–397.

²⁹ Epistola Comitiss Joannis Lázár descriptae per Andream Laskai (1728–1771). Lelóhelye: MTAK Kézirattára Ms. 403.

³⁰ A Lázár-geográfia teljes címe: *Röviden Egybe-foglalt Gyermekek Geographiája, ötvenkét Részekre, vagy Letzkékre osztatva, és ahoz szükséges Chartákkal el-készítette. Franziya nyelven iratott Lenglet*

1749-ben Bécsbe küldte Lázárt követnek a székely nemzet adója tárgyában. A *Gyermekek Geographiája* címlapján olvashatók is megerősítik feltételezésünket, hogy Bécsben a kezébe akadt Lázárnak a német nyelvű munka, amelyet először a saját fia, majd felkérésre az erdélyi tanulóifjúság számára is lefordított. A *Kurzgefaßte Kinder-Geographie* és a *Gyermekek Geographiája* összevetése kapcsán megállapítható, hogy Lázár valóban a német nyelvű műből fordított, és azt olykor kibővítette egy-egy adattal, országnévvél, illetve rövid megjegyzéssel. A fordítás módszerére a következő példákat idézem:

I/A.

„Von der Welt-Kugel überhaupt Frage: Was ist die Geographie?”

Antwort: Die Geographie ist die Beschreibung der Welt-Kugel oder die Eintheilung der Ober-Fläche der Erden in ihre Verschiedene Theile.”

II/A.

„F.: Welcher Theil der Welt ist heut zu Tage der berühmteste?”

A.: Europa, so wohl in Ansehung der gelinden Sitten, als auch der Regierungs-Form und der weitesten Gesetze, so darinnen im Schwange gehen.”

III/A.

„F.: Was ist denn eine Monarchie?”

A.: Die Monarchie ist ein Staat, in welchem die Oberste Gewalt einem einzigen zu Theil wird, welcher entweder selber, oder durch seine Ministers regieret, wie in Fran[ch]reich, Spanien und Portugal.”

Ami a Lázár-fordítás szerkezetét illeti, a mű három részből áll:

I. Elöljáró beszéde a magyar fordítónak az olvasóhoz

II. *Gyermekek Geographiája*

III. Rendi a' részeknek, vagy Letzkéknek a' gyermekek geographiájába

Az Elöljáró beszédben ír Lázár a geográfia tudományának a fontosságáról, illetve annak magyar nyelvben való közzétételéről:

„A' ki szüntelen fel-néz, s' nem látja mi vagon a' lába alatt, meg-botlik az. Nagy botlás hát, a' Tudományoknak tanulásában-is annyira egyebektől el-foglaltatni magát valakinek, hogy a' Föld Golyóbissáról, [mellyet mindennap nyomdokol] való Tudományt háta-megé vesse. Kívánja Ember tudni, mennyire tőlünk a' Nap, s' egyéb Tsillagok? mekora azoknak nagyságok? minémü a' Hóld? s' lakik-é abban valaki? nem tudni pedig mekora a'

Dufresnoy Apát-Ur által. Az-után az Iffjaknak Hasznokra Németre fordítottatott, nem kevés hasznos toldá-lékokkal meg-bővítettett, és kivált a' Németek véle-valo Élésekre intéztetett. Most pedig, Bétsi mulatásá-ban, a' Magyar Tanulo Gyermekek, s' kiváltkép Maga Fiának jövendő oktattatására nézve, Magyar Nyel-ven ki-adatott G[tróf] Gyalakuti Lázár János Erdélyi Három Nemzetekből álló Statusok' Praesidense ál-tal MDCCCL Esztend[öben], Szebenben. — A német munka, — amelyből Lázár fordított — teljes címe: *Kurzgefaßte Kinder-Geographie in 48. Lectionen eingetheilet und Seit den benohtigten Charten versehen. In Frantzösische Sprach verfasst durch den Herrn Abt Lenglet Dufresnoy und zum Kurzen der Jugend ins Hoch-Deutsche übersetzt von M. J. F. S. Nürnberg, 1737.*

³¹ *Kinder-Geographie*, 1. és LÁZÁR: i. m. 1.

³² *Kinder-Geographie*, 3. és LÁZÁR: i. m. 3. (Lázár kiegészítései kiemelve a főszövegben)

³³ *Kinder-Geographie*, 5. és LÁZÁR: i. m. 8. (Kiegészítés kiemelve a főszövegben)

Föld? minémü részekre osztatik? kik? mitsoda nyelvü? mitsoda vallású Emberek laknak azon? s' lakják-é mindenütt? vagy tsak némelly részeiben, mely nagy ostobaság, szégyen, és restség!"³⁴

A magyar nyelvűséget a következőkkel indokolja: „Melly minél hasznosabb, annál méltóbb, hogy más okos és tanult Nemzetek' példájok szerint, Magyar Nyelven-is tanútlathassék, nem lévén mindennek módja, sem a' Deák, és más idegen Nyelveknek, annyira-való tanulásában, hogy azoknak Könyveiket érthesse; sem annyira-való Költsége, hogy magának azokat meg-szerezhesse.”³⁵ Arról pedig, hogy munkáját nemcsak gyerekeknek szánta; így írt: „Élhetnek ezzel nem-tsak a' Gyermekek, hanem a' nagyobb Férjfiak, és Asszonyok-is jó-elömenetellel. Énnékem pedig, ha tzéomat ebben is elérem, e' kis Munkátskában egész örömem léssen.”³⁶

A *Gyermekek Geographiájában* feldolgozottak minden bizonnyal elősegítették azt, hogy az erdélyi tanulóiúság földrajzi tájékozottságra tegyen szert. Az első fejezetben (A' föld Golyóbisáról közönségesen) fogalmi magyarázatok is olvashatók. A világ leghíresebb részének Európát jelölte meg a fordító. Forrásai alapján Lázár tizenhat nevezetes európai országról tudott. Államformára nézve definiálta a monarchiát, a respublikát, és az eleges államformát. Mindezekre bőséges példaanyagot is felsorolt. Lefordította a „secták”-ra vonatkozó részeket is (pl. a sociniánusokról). Magyarországot és Erdélyt³⁷ külön fejezetben mutatta be. Magyarország határainak leírása után rögzítette az ország földjéről a fontosabb tudnivalókat, és a német forrás adatait kiegészítette további ismeretekkel [a vármegyék, nevezetes tájegységek, és a hegyek felsorolásával]. Minden országnál megemlékezett az egyetemmel, híres iskolával rendelkező városokról is. A „Rendi a' részeknek vagy Letzkéknek” rész elősegítette a könyv tanulmányozását, és az egyes országok visszakeresését, így a kötet alkalmas volt az iskolai használatra. A mai kor olvasójának pedig arról ad képet e rész, hogy mely országokról volt tudomása Lázárnak a forrása alapján.

Lázár János irodalomtörténeti helyének pontos meghatározása csak a teljes életmű alapos feldolgozása után lehetséges.³⁸ Azt azonban geográfiai munkája kapcsán elmondhatjuk róla: Lázár János korszerű ismereteket kívánt közzétenni magyar nyelven, korra és nemre való tekintet nélkül, amely szándékával már a felvilágosodás előkészítői közé sorolhatjuk.

Függelék

– Magyar nyelvű geográfiai kötetek a 18. században –

VETSEI [PATAKI vagy PAP?] István: *Magyar geográfiája*. (Megírás: Pécs, 1741. Megjelenés: Nagy-Károly, 1757.)

VÁRADI BARANYI László: *A geographiai tudományak első kezdete*. Halle, 1749.

LÁZÁR János: *Gyermekek Geographiája*. Szeben, 1750.

BERTALANFFI Pál: *Világnak kétfélebeli ismerete*. Nagyszombat, 1757.

SZATMÁRNÉMETHI PAP István: *Magyar Ország Verseken-való Rövid le-írása*. Nagy-Károly, 1760.

LOSONCZI István: *Hármas kis tükkör*. Pozsony, 1771.

KAZINCZY Ferenc: *Magyar Ország Geographica*. Kassa, 1775.

PETIK Ambrus: *Geographia, a' vagy Tekéntetes Nemes Békés Vármegye Tartománya Földének Le-írása*. Gyula, 1784.

HUSZTI András: *Ó és Új Dácia*. Bécs, 1791. (Az első – latin nyelvű – változatot 1735–1736 között készítette el Huszti.)

VÁRADI Baranyi László: *Rövid magyar geographia*. Pest, 1796.

PÓCSI KATALIN

³⁴ LÁZÁR: *i. m.* Előljáró beszéd

³⁵ *Uo.*

³⁶ *Uo.*

³⁷ LÁZÁR: *i. m.* 25–29, 29–32.

³⁸ Előkészületben: PÓCSI Katalin: *Lázár János és a magyar kora-felvilágosodás*.

Genersich János német nyelvű pedagógiai műve 1792-ből. A filozófiától lassan különváló pedagógia Európában a felvilágosodás korszakában vált önálló tudománnyá. Az első szorosan vett nevelés- és oktatáselméleti művek általában már nemzeti nyelveken íródtak. Így volt ez hazánkban is. A 18. század utolsó harmadában sorra jelentek meg elméleti pedagógiai művek magyar nyelven. Nem hagyhatók figyelmen kívül azonban azok a neveléstudományi művek sem, amelyek ebben az időszakban magyar szerzők tollából születtek, de német vagy latin nyelven. Könnyen belátható, miért kell ezeknek is helyet kapniuk a magyar neveléstudomány történetében. Hazánk sajátos viszonyai miatt az 1700-as évek utolsó évtizedeiben a tudomány nyelve a latin volt. A művelt rétegek olvastak latinul, de a latin mellett a német volt az a nyelv, amely a kortárs irodalmat és tudományos eredményeket közvetítette. Így volt ez a neveléstudományi irodalom esetében is. A német egyetemeken tanuló magyar ifjak magukba szívták az ottani új pedagógiai eszméket, elveket, és hazatérve ezeket próbálták itthon népszerűsíteni, a hazai nevelési gyakorlatba átültetni. Ennek három módja volt: vagy kortárs német szerzők pedagógiai műveit fordították magyarra, vagy maguk írtak német minták nyomán többé-kevésbé önálló műveket magyarul, vagy mivel környezetükben mindenki beszélt, olvasott németül, német nyelven írtak pedagógiai műveket.

Az utóbbiakhoz tartozik Genersich János¹ felvidéki evangélikus tanár is, akinek munkássága nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a német filantropista pedagógiai eszmék olyan gyorsan és viszonylag széles körben elterjedhettek Magyarországon.

Genersich János 1761. augusztus 15-én született Késmárkon. Előbb szülővárosában, majd Debrecenben tanult. Felsőbb tanulmányokat a pozsonyi evangélikus lyceumban végzett. Több mint három évig tanult a jeni egyetemen, ahol filozófiát és teológiát hallgatott. Hazatérése után két éven magánnevelőként működött, majd 1788-ban a késmárki evangélikus lyceum tanára lett. Harminc éven át tanított itt. 1821-ben került a bécsi protestáns teológiai intézethez, ahol egyháztörténetet és egyházi jogot oktatott négy évig, 1825. május 18-án bekövetkezett haláláig.

Genersich számos — a saját korában rendkívül népszerű — német nyelvű tankönyvet, ifjúsági olvasókönyvet írt, amelyek közül jó néhány több kiadást is megért.² Négy elméleti pedagógiai műve maradt ránk. (Egy német³ és egy latin nyelvű kézírata és két nyomtatott német nyelvű munkája.)⁴

Főműve, az 1792-ben Bécsben napvilágot látott *Beiträge zur Schulpädagogik* erősen filantropista hatásokat mutat. Kimutathatóak Trapp, Gedike és Abbt nézeteinek nyomai.

Trapp nyomán határozza meg Genersich a nevelés fogalmát. Szerinte a nevelés nem más, mint az egész ember kiművelése azért, hogy ennek segítségével elérhesse a lehető legteljesebb boldogságot. A nevelésnek az embert emberré és emellett a társadalom hasznos polgárává kell tennie. Trapp nyomán Genersich azt vallja, hogy a nevelés fő feladata az ember testi, erkölcsi és szellemi erőinek lehető legteljesebb kifejtése.

A testi nevelésről szólva Locke, Rousseau és Campe elveit követve leszögezi, hogy az egészség megőrzése érdekében legjobban, ha a természet törvényeit követjük. Fontos, hogy megtaláljuk a természetes

¹ Genersich János életéről és munkásságáról: SZELÉNYI Ödön: *Genersich János. Egy szepességi pedagógus I. Ferenc korából* = Közlemények Szepes Vármegye Múltjából 1914. 31–74, 113–140. és Uő: *Egy régi magyar pedagógus*. Adalékok a filantropizmus magyarországi történetéhez = Magyar Pedagógia 1915. 305–330.

² Olvasókönyvei közül a legnépszerűbbek voltak: — *Alfred*. Ein Lesebuch für Jünglinge von fünfzehn bis zwanzig Jahren. Wien, 1812; — *Wilhemine*. Ein Lesebuch für Mädchen von zehn bis fünfzehn Jahren. Wien, 1811.

³ *Über die Erziehung des weiblichen Geschlechts, besonders der höheren Stände für Eltern und Erzieher* von Joh. Genersich, Professor in Késmark, Geschrieben im Jahre 1788., (Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Germ. 299.)

⁴ *Beiträge zur Schulpädagogik* von J. G. Professor am Prot. Gimnasio illustri zu Kásmark in Ungarn, Wien, 1792. 235. és: *Über die jetzige Verfassung der Protestantischen Schulanstalten in Ungarn, nebst einigen Vorschlägen zu ihrer grösseren Vervollkommnung* = Allgemeine praktische Bibliothek für Prediger und Schulmänner, 1803. III. 1–70.

arányt és mértéket az alvásban, az étkezésben, a szellemi és testi munka tekintetében. Ahhoz, hogy a gyermek testileg jól fejlődjön, kétféle tevékenységet kell végeznie a pedagógusnak. Az ún. pedagógiai di-etetika elveit figyelembevéve gondoskodnia kell a test épségéről, egészségéről, a pedagógiai gimnasztika pedig arra szolgál, hogy különféle gyakorlatok végzésével a testet erősebbé és ellenállóbbá tegye.

A nevelés másik területe a szellemi nevelés. Ennek két ága van, az értelmi és erkölcsi nevelés. Az értelem képzésére, fejlesztésére a tanítás szolgál. A tanítás során fejleszthetők a gyermek „érező”, „képzelő”, „emlékező”, „figyelmi”, „ítélő”, „fentaláló” erői. Ezeket különféle módon lehet képezni, gyakoroltatni.

A gyermek kora, neme, tehetsége határozza meg, hogy milyen módszert alkalmazzon a pedagógus a tanítás során. Általános elvként – ismét Trapp és a többi filantropista pedagógus nyomán – Genersich leszögezi, hogy fiatalabb korban az ún. „érzéki-szemléltető” módszert kell alkalmazni, és csak az idősebb tanítványoknál lehet az ún. „absztrakt” módszereket alkalmazni.

Áttérve a tanítandó ismeretek részletes tárgyalására, Genersich a tantárgyakat próbálja rendszerezni, csoportosítani. A tantárgyak hat csoportját különbözteti meg. Elsőként említi az alapismereteket, amelyeket minden társadalmi osztály gyermekeinek tanítani kell. Ezek: írás, olvasás, számolás, helyes beszéd, rajz. Ezeknek a tárgyaknak a részletes ismertetésénél Trapp nézeteit követi Genersich. A tantárgyak második csoportját az „emlékezet tudományainak” nevezi a szerző, és rendkívüli jelentőséget tulajdonít nekik. Ez nem más, mint a történettudományok igen széles értelmezése. A tárgy módszertanáról szólva Genersich Schlözer javaslatait teszi magáévá.⁵ Szorgalmazza térképek, kronologikus táblázatok, történeti játékok alkalmazását az oktatásban. A tantárgyak harmadik csoportját a „természeti” tárgyak képezik. Ezek: a természetrajz, és a természettan. A tantárgyak negyedik csoportját a „nyelvtudományok” jelentik. Az elemi ismereteket a gyermekek anyanyelvén kell tanulnia. A felsőbb osztályokban kell csak latint és görögöt tanítani. Görög nyelvre kizárólag a leendő tudósoknak és teológusoknak van szüksége. A latin nyelv tanulása alól pedig felmentené a szerző a leendő gazdákat, iparosokat, katonákat és a nőket. Az iskolai tantárgyak ötödik csoportját a „széptudományok és művészetek” képezik. Ide tartozik az esztétika, a retorika, a poétika, a zenetan, a festészet, a rajz, az építészet, a kertészet, a táncművészet.

A matematika, a filozófia és a vallástan tartozik a tanítandó tantárgyak hatodik csoportjába. Genersich nézetei ezek részletezésekor is erősen filantropista hatásokat mutatnak. A szerző, miként a többi filantropista gondolkodó, követeli a vallástanítás reformját. Ún. „természetes vallástanítást” kíván. Az alsóbb iskolákban általános vallásoktatást kell nyújtani, nem kell tekintettel lenni a felekezeti különbségekre. A vallásoktatás során a vallásos érzület és erkölcs kifejlesztésére kell törekedni kezdetben, és csak később kell rátérni a vallás tételeinek magyarázatára. Ez teljes egészében az egyház feladata, nem az iskoláé, és itt kell hogy helyet kapjon a gyermek felekezete.

Van Genersichnek egy rendkívül korszerűnek tekinthető és korában szinte egyedülálló nézete. Hangsúlyozza azt, hogy a különböző tantárgyak során közölt ismereteket kapcsolni kell egymáshoz, összhangba kell hozni.

A szellemi nevelés után a szerző áttér az erkölcsi nevelés kérdéseinek tárgyalására. Ennek szerinte két területe van. A pedagógusnak egyfelől a gyermek öröklött hajlamait, ösztöneit kell irányítani, másfelől szoktatni kell a tanítványt a jóra és leszoktatni a rosszról. Az erkölcsi nevelés legfontosabb eszköze a jó példa.

Genersich részletesen szól a pedagógus szerepéről, a társadalomban betöltött helyéről, kívánatos személyiségjegyeiről, tulajdonságairól. A nevelő a szerző szerint különös helyet foglal el a társadalomban. A tanár a társadalom nélkülözhetetlen tagja, „az állam napja, melynek jótékony sugarainál a növények melegednek és kivirulnak”. A nevelés felelősséggel járó hivatás. Ezt a munkát nem lehet akárcikre rábízni. A leendő nevelőnek szigorú erkölcsi és szellemi követelményeknek kell megfelelnie. A nevelő legyen testileg jól fejlett, szép arcú, pallérozott szívű és nemesen gondolkodó és cselekvő ember. Legyen járatos mindenféle tudományban és nyelvekben, hogy azokat tanítani tudja.

A szerző bírálja kora közoktatási viszonyait és megfogalmaz bizonyos reformjavaslatokat is. Javaslatai vegyesek, didaktikai, szervezeti kívánalmak egyaránt előfordulnak közöttük, némelyik nagyon konk-

⁵ SCHLÖZER: *Abriss der Weltgeschichte*. Göttingen, 1785. 81–108.

rét, némelyik teljesen utópisztikus, némelyik még ma is aktuális, különösen a tanárok erkölcsi és anyagi megbecsülésére vonatkozó követelések.

Mind a nyilvános, mind a magántanítóknak tisztességes rangot kell biztosítani – vallja Genersich. Ha megöregszik és megrokkann, megfelelő nyugdíjat kell kapjon, úgy mint egy kiszolgált katona, hiszen életét ő is az állam szolgálatába állította.

A tanárok terhein úgy kellene könnyíteni, hogy a tanításon kívül más feladatokat ne kívánjanak tőlük. Az iskolák magas végzettségű, feddhetetlen erkölcsű tanítókat alkalmazzanak. Ismerjék el, és jutalmaz- zák a jó tanítók munkáját. Állítson fel az állam tanítóképzőket, ahol a leendő falusi tanítók nemcsak szakmai, hanem megfelelő pedagógiai képzésben is részesülhetnek. Javasolja, hogy egy bizottság vizsgál- ja meg a Németországból és más külföldi egyetemekről hazatérő ifjak képzettségét, és ösztönözze őket arra, hogy itthon is tovább foglalkozzanak az őket leginkább érdeklő tudományok művelésével.

Az iskolák belső rendjére, szervezésére vonatkozóan a következőket javasolja: alakítsanak ki min- den iskolában „szolgálati rendet”, amely azt jelentené, hogy a tanárok képzettségüket, érdeklődésüknek megfelelően osszák fel maguk között a tanítandó tantárgyakat. Fűzzék szorosabbra a diákok és a tanárok kapcsolatát iskolai ünnepek, kirándulások, „gimnasztikai játékok” rendezésével.

Genersich egyik legfigyelemreméltóbb követelése az, hogy kutassák fel az igazán tehetséges tanuló- kat az ország egész területén, és őket társadalmi helyzetüktől és vallási hovatartozásuktól függetlenül állami költségen neveltessék, egészen felsőfokú tanulmányaik befejeztéig.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Genersich János német nyelvű pedagógiai munkája a német fi- lantropisták, főként Trapp és Gedike hatását tükrözi. Elméleti nézeteiben kevés az eredetiség, de mintá- inak műveit jól ismeri, pontosan, hűen közvetíti olvasói számára, akik a felvidéki protestáns lelkészek és tanárok köréből kerülhettek ki, és akik maguk is közvetíthették ezeket a felvilágosult pedagógiai néze- teteket a katedrákról és a szószékekről a 18. század utolsó évtizedében.

FEHÉR KATALIN

Adalék A Holnap történetéhez. A századelő irodalmi forradalmának még nincs monográfiája. Rész- tanulmányokat, kortárs emlékezéseket a majdani összefoglaláshoz már szép számmal találunk. Ezek- hez csatlakozik legújabbként Kovalovszky Miklós emlékezésgyűjteményéből „A Holnap élébe” c. feje- zet (*Emlékezések Ady Endréről. IV. köt.* 1990. 163–351). A kötet szerkesztésekor még élő emlékezője is volt a korabeli nagyváradai irodalmi életnek: Hegedűs Nándor újságíró, Ady-kutató, aki három holna- posról, Dénes Sándorról, Nagy Mihályról és Antal Sándorról ír (i. m. 260–303). Közülük az utóbbi az általánosan ismert, ő rendezte sajtó alá az első váradai versantológiát, *A Holnap I.* kötetét. Hegedűs sze- mélyes emlékei mellett újságcikkekre, levelekre is hivatkozik, de nem említi Antal Sándor terjedelmes emlékezés-sorozatát, amely a pozsonyi *Magyar Újságban* jelent meg *Ady és Várad* címmel az 1937. május 16. és augusztus 29. közötti vasárnapokon.

Antal élete és írói működése csak nagy vonalakban ismert. *A Holnap* indulása előtt Nagyváradon új- ságíróskodik, két könyve is jelenik meg ott. De még az általa szerkesztett antológia megjelenése előtt (1908 augusztusában) Svédországba távozik, s csak 1913-ban tér vissza a *Nagyváradai Naplóhoz*. A kom- mún alatt Budapesten újságíró, majd Csehszlovákiába emigrál, és Pozsonyban telepedik le, itt is lapszer- kesztő. 1944-ben üldözöttként pusztul el (Kovalovszky i. m. 265–270, 293–296).

A Holnap Társaság alakulásának köztudott célja az irodalmi élet decentralizálása, a főváros irodalmi egyeduralmának megtörése (l. Juhász Gyula: *Ady-Múzeum II.* 59), s váradai (vidéki) írók, költők írásait közlő folyóirat alapítása. Ezt erősíti meg Antal is emlékezésében: szervezeten „kiállani, szembeszállani Budapesttel. Tudtuk, hogy Ady velünk fog tartani, hiszen cikkeiben is sokszor kikelt a pesti klikk-uralom ellen”. (I. h. júl. 18. 12). Sonnenfeld Adolf helyi nyomdatulajdonos folyóirat helyett „egy szép, repre- zentatív könyv” kiadását ajánlotta, így esett a választás váradai és vidéki költők verseiből összeállított lírai antológiára. A tanácskozó (a Társaság hivatalosan csak okt. 14-én alakult meg) Antalt bízták meg azzal, hogy az irodalom tehetősebb barátai között támogatókat keressen. Vita volt arról, hogy kiket vegyenek

be a kötetbe. Adyn és a négy helyi költőn kívül Juhász javaslatára került be Balázs Béla és Babits, akkor még mindketten vidékiek, de az utóbbinak a versei a „mecenásoknak” nem tetszettek, elhagyásukat javasolták, s Antal szerint csak az ő szakértelmének elismeréseképpen és az „íránta való barátságból” engedtek. „Engem bíztak meg az antológia szerkesztésével, — írja —, a versek kiválogatásával, az előszó megírásával, és hogy a szereplő költőket rövid bevezetésben jellemezzem. A megbízást azzal a feltétellel fogadtam el, hogy senki, Ady sem olvashatja el kéziratban, amit róla írok, és az antológia formáját illetően is teljesen szabad kezdet adnak. [...] Május elsején kész voltam a magam munkájával.” (I. h. júl. 25. 12).

Hegedűs Nándor ötven év távolából így jellemzi holnapostársa tevékenységét: „tárgyalt kiadókkal, nyomdákkal és megbizásból vagy anélkül, ő szerkesztette *A Holnap* első kötetét [...] A versek elé írt bevezetése ma naiv mondóknak tetszik, de kétségekívül tehetséges ember írása, csak túlságosan laikus. Az még éppen humoros, hogy a hét költő versei elé megrajzolja mindegyiknek a portréját, és ebben, az őszinteség mímelésével, egyben bírálatot is mond felettük. A fiúk berzenkedtek is emiatt, de Antal Sándor terrorizálta őket.” (Kovalovszky i. m. 267). Juhász Gyula így ír erről: „Antal Sándor, aki gyilkos szatírjáról már több könyvében tett tanúságot, olyan kegyetlen dolgokat írt a költők egynémelyikéről, az egyes bevezetésekben, hogy így nem akarták a könyvet nyilvánosság elé vinni.” (Juhász i. h. 60). Dutka Ákos így öröközte meg emlékeit: „Antal Sándor magához ragadta a szerkesztést, a versek válogatását, és bejelentette, hogy mind a hetünk életrajzát is megírja, méltatva mindegyikünk eddigi tevékenységét. Kezdődött tehát a féltékenység, a sértődöttség [...] A versek száma körül megint kitört a sűrűlódás. Antal Sándor azonban diktátori fölényrel nem hagyott beleszólást. A bevezető életrajzokat sokáig titokban tartotta. [...] közben fokozódott a sértődöttség, különösen Miklós Jutka részéről. Amit Antal Sándor róla írt, a családja nem akarta engedni kinyomatni” („*A Holnap*” városa. Bp. 1964. 134–135).

Ilia Mihály úgy gondolta, hogy a tiltakozások következtében új előszó és új portrék készültek, s a kötetben már ezek jelentek meg (*A Holnap születése*. Szeged, 1960. 95). Antal Sándor emlékezéséből azonban másról értesülünk: „Aki figyelemmel lapozza át *A Holnapot*, észreveszi, hogy az Emőd Tamás–Miklós Jutka rész más papírra van nyomva. A kötet június végén már elkészült, nem akartuk nyáron kihozni. Még mindig nem olvashatta senki, amit róla írtam. Augusztusban, már mint stockholmi lakos, bajos [sic!] levelet kaptam Dénes Sándortól. Emőd Tamás és Miklós Jutka elolvasták, amit rólok írtam, fel vannak háborodva, tiltakoznak ellene, hogy rólok szóló bevezetésemmel kerüljön forgalomba a könyv. [...] Ma sem vagyok egészen tisztában vele, hogy mik voltak azok a kegyetlenségek. Emőd Tamás képességeit és verselő tehetségét méltatva, megjegyzem, hogy kész költő akkor lesz a még nem is egészen húszéves fiatalból, ha az élettől megkapja a mindenkinek kijáró pofonokat. A Miklós Jutka esete már súlyosabb. Két oldalon elismerve minden értékes tulajdonságát, ezt a vakmerő problémát vetettem fel: talán csak az érett nő szüzességének sikongatásai ezek a versek? [...] Levélbeli tiltakozásom ellenére Dénes Sándor átírta szelídre Emőd Tamásról és Miklós Jutkáról szóló írástomat. A kész kötetet felbontották, a bűnös íveket kitépték, újra nyomatták.” (I. h. aug. 1. 12). Antal emlékezéséből tehát először szerzünk tudomást arról, hogy Emőd Tamás és Miklós Jutka sérelmezett portréját (csak ezt a kettőt), a szerző távozása után már Dénes Sándor írta át; a kész kötetekből az inkriminált lapokat kiszedték, s utólag kinyomtatottakkal pótolták. A kötet több példányának tüzetes vizsgálata megerősíti Antal állítását: amíg az egész kötet bordázatlan sima nyomópapíron van, Emőd átírt portréja miatt négy új lapot (133–140.), Miklós Jutkái miatt egy új lapot (177–178.) ragasztottak be utólag a kötetbe, s ezek szemmel jól láthatóan megkülönböztethetők az eredeti oldalaktól, mert bordázott nyomdai papírra készültek.

Különös és megmagyarázhatatlan a betűnagyságok alkalmazása a kötetben. Az előszó és a portrék betűmérete garmond, a verseké ciceró. De két költő kivétel: Babits és Emőd versei garmonddal vannak szedve. Felmerül a gyanú, hogy talán Antal rólok alkotott kicsinyül véleménye mutatkozik meg a nyomdai megjelenítésben, ezt azonban a sajtó alá rendező kíméletlen őszinteségét ismerve el lehet vetni. Inkább arra kell gondolnunk, hogy az elhatározott, a nyomda által vállalt, a költők között már kiosztott ív, illetve oldal terjedelem kötöttsége, valamint a versek közben megváltozott száma miatt kellett sűríteni a szedést ebben a két esetben. Dutka úgy emlékszik, hogy „Babits Fogarasról verseket küldött, mégpedig a legmerészebbeket: a Golgothai csárdát meg a híres Fekete verset”, de az ő emlékezete adatok tekintetében

nem mindig megbízható (Dutka i. m. 128). Antal talán a saját véleményét fogalmazta meg, amikor azt írta, hogy a Feketeország „kétségbe ejtette” a társaságot. Lehet, hogy a Feketeország később került be a kötetbe, annak kellett helyet szorítani? Különös, hogy a kötet szerkesztője önmagának is ellentmond a költők megítélésében. Ady és Dutka irodalomtörténeti helyét már eldöntöttnek látja. A többiekéről „nehéz véleményeket kockáztatni” – írja, mégis állást foglal: „de van két bizonyos embere a Holnapnak: Miklós Jutka és Emőd Tamás.” (*A Holnap* I. 177–179.)

Antal Sándor a Sonnenfeld nyomdával belső könyvdíszeket és portrékat rendeltetett Honti Nándor grafikustól. A „mini-portrék” iniciálé-szerűen a költői életrajzok elé kerültek. Babitsról nem készült portré, mert nem küldött fényképet. Portré helyett Honti bélyeg nagyságú képecskén leszálló varjakat rajzolt. Emőd Tamás mégis ezt írja: „Honti hét kis portréja, amelyeket a kötetben szereplő írókról rajzolt, levelezőlapon is forgalomba került, pár ezer példányban.” (Kovalovszky i. m. 174). Dutka könyvében megtalálhatók a portrék, de csak hat (i. m. 133). Antal Sándor emlékezésének XII. részében megvan mind a hét, a hetedik az övé (i. h. aug. 1. 12), ez azonban nem került be a kötetbe. Meglepő, hogy a *Magyar irodalom lexikonában* a címszót tartalmazó lap margóján illusztrációként megtalálható a portrérajz ezzel az aláírással: „Antal Sándor portréja A Holnapban” (1. köt. 37). Mindkét helyen az Emőd Tamás által említett levelezőlap alapján készülhetett az illusztráció.

VITÁLYOS LÁSZLÓ

FIGYELŐ

A magyar „Ki kicsoda”. Az információszerezés jelentős eszközei évszázadok óta a különböző lexikonok, amelyek napjainkig megőrizték fontosságukat mind az általános, mind pedig a szakmai tájékozódás területén. A legmodernebb lexikonok sem alkalmasak azonban arra a friss, szinte naprakész tájékoztatásra, amely iránt korunkban, a társadalmi mobilitás nagyméretű megnövekedése idején, megnőtt az igény. Ennek kielégítése céljából fejlődött ki számos országban a „Who's who”-nevű új lexikon-típus, amelynek sajátossága, hogy a kortársakra vonatkozó adatok közlését tekinti feladatának, nemzeti vagy pedig nemzetközi keretekben. Frissességüket természetesen csak kurrens megjelenésükkel tudják biztosítani; az angol *Who's who* már jóval több mint száz kiadást ért meg.

Hazai lexikon-kiadásunk — a századforduló nagy teljesítményei után — hosszú időn keresztül megbénult; a szaklexikonok vonatkozásában ugyan jobb a helyzet, de a nagy, általános lexikon terén nagy az elmaradás. A második világháború után kiadott egyetlen ilyen típusú kiadványra, az *Új Magyar Lexikon*ra megjelenésének kora rányomta a bélyegét. Nem csoda, ha a gyakorlatban még mindig inkább a századforduló idején megjelentetett, adatbő kiadványok, a Pallas- és a Révai-lexikon használatára kényszerültünk, ha éppen nem 20. századi témához kerestünk anyagot. Úgy gondolom, kevés országban „dicsekedhetnek” el azzal, hogy — nem bibliofil vagy könyvtörténeti jelleggel — hanem használati célból egy 70–80 éves, régi lexikon faksimile kiadására vállalkozzanak. Mert a közelmúltban oly nagy sikerrel közzétett Révai-lexikon, bármennyire is jó kézikönyv volt a maga korában, a jelen évszázad adatait természetesen nem tartalmazhatta. Az *Akadémiai Nagy Lexikon* megjelent első kötete reményt keltett arra, hogy belátható időn belül végre újra lesz használható nagylexikonunk.

Ez sem elégítheti ki azonban azokat az igényeket, amelyek a változó adatokat szinte naprakészen kívánják ma már megismerni. Bármennyire is teljes egy kézikönyv, megjelenése eleve véget vet annak, hogy a tovább folyó élet újabb információit tartalmazhassa. A kortársak — írók, tudósok, politikusok, színészek, újságírók, sportolók — és mindazon személyek iránt megnyilvánuló társadalmi érdeklődés, akiknek adataira a legkülönbözőbb okokból kíváncsiak az emberek, nálunk is létrehozta a *Ki kicsoda*-sorozatot.

Első kötete, amely 1969-ben látott napvilágot, úttörésnek számított a kelet-európai országokban. A kortársakról készült információk előtt számos akadályt gördítettek az egypártrendszerű diktatúrák. A Kossuth Kiadó kiadásában megjelent kötet, majd ennek újabb átdolgozásai — 1981-ig négy kiadásban jelent meg — kénytelenek voltak megalkudni az egykorú politikai elvárásokkal. Ez megnyilvánult a felvett — és természetesen a kihagyott — személyek megválogatásában, és abban a *Who's who* műfajnál szokatlan értékelésnél, ami többnyire az ismert, leegyszerűsített „pozitív” és „negatív” sémák szerint valósult meg. Az 1975-ben megjelent harmadik kiadás kb. 7000 életrajzot tartalmazott, ebből csak kb. 20%-a volt hazai személy. A felvett külföldi kortársak zömét az ún. „szocialista országok” és a „haladó mozgalmak” azon személyiségei tették ki, akiknek nevével a hasonló nyugati kiadványokban csak elvétve találkozhattunk.

A rendszerváltás után e politikai egyoldalúságtól megszabadulva jelent meg a *Magyar ki kicsoda* 1990-ben, a Láng Kiadó kiadásában (Főszerkesztő Hermann Péter). A kötet több mint 6 ezer élő magyar személy életrajzát és munkásságának legfőbb adatait tartalmazta. Az egyes szócikkek forrásául a szer-

kesztőség által kiválasztott személyeknek megküldött és általuk kitöltött adatlap szolgált. A szócikkek tömörségét az értékelés mellőzése mellett az adatokra való koncentráció biztosította. Az adatok közé felvették az illető személyek címét és telefonszámát is, ami a szakmai és személyes kapcsolatfelvételhez nyújt segítséget.

Rövidesen megjelent *A magyar és nemzetközi ki kicsoda* c. kötet is, amelynek idén már második kiadása is napvilágot látott.¹ A Biográf Kiadó kiadásában megjelenő kötet jelentősen bővítette terjedelmét: ebben már kb. 7500 magyar és mintegy 5200 külföldi kortárs rövid életrajzát és működésének legfontosabb adatait találhatja az olvasó.

A korábbiakhoz képest bekövetkezett jelentős bővülés – különösen a hazai személyek esetében – növelte a kötet használhatóságát és értékét, különösen ha ehhez hozzávesszük a szócikkek adatainak megbízhatóságát, hiszen ezek forrásai maguk a kötetbe került személyek által kitöltött adatlapok voltak, amelyeknek helyességét a megjelenés előtt ellenőrizhették is. A külföldi szócikkek forrásai már több hibalehetőséggel rendelkeznek, hiszen azokat a szerkesztők gyűjtötték össze, különböző forrásművek alapján.

A hazai személyiségek esetében a „teljesség” így bizonyára közelebb került az ideálhoz. Akiket hiányolhatunk, nem tudni, vajon ők zárkóztak-e el adataiknak a kötetben való megjelentetésétől vagy a szerkesztőség nem gondolt rájuk. Jó lenne, ha az újabb kiadásoknál mindkét ok egyre inkább megszűnne, hiszen ezáltal még értékesebbé válna a sorozat.

Azok, akik e műfaj hagyományosabb változataival foglalkozásuk révén – mint könyvtárosok, kutatók, újságírók, stb. – rendszeresen kapcsolatban álltak, és pláne, akik maguk is készítették ilyen műveket, csak elismeréssel tekinthetnek e vállalkozásra, amely frissességével, naprakész információival nagy szolgálatot tesz a mindennapi, sokoldalú érdeklődés kielégítése mellett a szellemi és a tudományos élet számára is. A hazai, sokszor évtizedekig elhúzódó, sőt félbeszakadó lexikon- és biográfiai-munkálatok után megnyugtató egy ilyen eleven, korszerű kiadvánnyal találkozni, amelynek létrejöttéhez természetesen alapvető feltétel volt a politikai viszonyok megváltozása és a korszerű, számítógépes technika alkalmazásának lehetősége.

KÓKAY GYÖRGY

Adalékok Z. Karvalics László „Könyvbegyűjtés és -bezúzás 1946-ban” című tanulmányához. A *Magyar Könyvszemle* 1993. évi számában megjelent Z. Karvalics László *Könyvbegyűjtés és -bezúzás 1946-ban* c. igen érdekes és tanulságos írásához szeretnék néhány kiegészítést fűzni, amelyek talán tovább árnyalhatják ismereteinket e ma még meglehetősen feltáratlan témakörben.

„A fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítéséről” szóló 530/1945. M. E. sz. az Ideiglenes kormány által kibocsájtott rendeletének a végrehajtására kiadott könyvjegyzékek bizonyos eltérő jegyeket mutatnak. Így az első jegyzék még, úgy tűnik, valamelyest eleget kívánt tenni a Szövetséges Ellenőrző Bizottság minden tagját érintő kiadványok tekintetében. Nemcsak szovjetellenes művek kerültek ekkor felsorolásra, hanem néhány – természetesen jóval kevesebb – Angliát és az Egyesült Államokat sértő munka is. Az indexben felsoroltak között szerepel például Berber: *Az amerikai szemlelenség*; Georges du Breuil: *Roosevelt felelőssége*; Csalánffy [!]: *Jön Roosevelt!*; Carfoglio: *Európa Anglia nélkül*; Farkas István: *A ködbeborult Anglia*; Franck Reinhard: *Anglia uralma Indiában*; Gayda: *Roosevelt félrevezette népét*; Jentsch: *Az USA mint az erőszak országa*; Wilhelm Kriesch: *Az angol háborús propaganda stratégiája és taktikája*; Lymnington: *Éhínség Angliában*; Scheffer: *Anglia uralma Írországbán*; Schnitz: *Angol uralom a Nílus mentén*; Winsch: *Anglia uralma Pakisztánban* (Anglia álarc nélkül) stb.

A jegyzékbe néhány olyan mű is bekerülhetett, amely korábban, 1942-ben és 1943-ban is elkobzásra került. Olyan munkákról lehet itt szó, amelyek a Kállay-kormány idején és Ullein-Reviczky Antal sajtó-

¹ *Magyar és nemzetközi ki kicsoda* 1994. Főszerk. HERMANN Péter, szerk. PÁSZTOR Antal. Bp. 1994. Biográf Kiadó, 1034 l.

főnöksége alatt nemkívánatosaknak minősültek. Egy ilyen műről biztosan tudunk. Az 1945-ben kiadott 1. jegyzékben szerepel Berthold FüggeL *Anglia, a világ kalóza* c. munkája, amelyet Makkai Zoltán jelentetett meg Magyarországon. Makkai 1944 nyarán könyvkiadó és terjesztő vállalatának működését — a előírásoknak megfelelően — a M. Kereskedelmi és Iparkamarához beadott kérvényével kívánta továbbra is fenntartani. Az 1926-ban alapított cég profilja a folyamodvány szerint, „magyar nemzeti faji, magyar nemzeti szociális és magyar népi kiadványok közreadása és terjesztése. Kérelmében Makkai megbízhatóságának igazolására megemlíti, hogy „Anglia a világ kalóza c. 20 íves könyvemet a Kállay kormány elkoboztatta.”¹

Az 1. sz. jegyzék egyik furcsa sajátossága még, hogy megsemmisítésre ítéli a szabadkőművességgel kapcsolatos, vagy azt támadó munkákat is. Így Somogyi István: *A szabadkőművesség igazi arca I–II.*; Körösi László: *Térképek a szabadkőművesség szolgálatában*; Palatinus [!] József: *A szabadkőművesség bűnei.*²

A 2. sz. jegyzékbe került néhány Franciaországra vonatkozó munka, miután az elsőből a franciák valahogyan kimaradtak. Például Herbert Kranz: *A francia tragédia*; Peter Richard Rohden: *A francia politika felemelkedése és alkonya.*³ A 2. sz. jegyzékben, amely jóval rövidebb az elsőnél, még szerepel ugyancsak két szabadkőművességet bíráló mű. Mindenesetre az 1945. június 23-án kelt index esetében — mint láttuk — még mindig érvényesültek bizonyos „szövetségi” elvárások. 1946-ra azonban a viszonyok már megváltoztak — és mint Z. Karvalics tanulmánya kimutatja — a szövetek a végrehajtást is teljes mértékben átvették.

A harmadik, az ún. Faust-féle jegyzék létrejöttében talán némi „közö haj” is szerepet játszott. Ugyanis elég nagy bizonytalanság uralkodott, vajon mely művek esnek valóban a rendelet hatálya alá. Ezért néhányan beadványaikban kérték: „Adassék ki egy névjegyzék azon tudományos művekről, valamint szépirodalmi termékekről, amelyek feltétlenül megsemmisítendőek”. Valamint: „Ugyancsak névjegyzék adandó ki, mely írók művei semmisítendőek meg az ifjúsági könyvtárakból, mert kétségtelen, hogy a tanítók és tanárok ma működő legnagyobb része, akik eleddig még nem voltak szolgálatban nem ismerik az ifjúsági könyveket, ezeket címük után, de sokszor szerzőjük után sem lehet tartalmi szempontból megítélni. Az ifjúsági könyvtárak tartalmát ismerő idősebb tanárok nagyrészben még nem tértek vissza.”⁴

A rendelet megjelenése után, 1945 áprilisától egymást követik a különböző felterjesztések, amelyek mentesítést szeretnének elérni a különböző gyűjtemények számára. Különösen az oktatásügy hivatalos személyiségei próbálnak erőteljesebben fellépni. Így 1945. április 16-án a szegedi tankerületi főigazgató fordul a kultuszminiszterhez: „... kegyeskedjék odahatni miszerint: 1. A tanári és tanítói könyvtárak, továbbá a tudományos célokat szolgáló könyvtárakat a rendelet végrehajtása alól oly módon felmenteni, hogy a selejtezésre kerülő sajtótermékek külön kezeltessenek, tanulmányi és bűvárkodási célokra csakis a tanári könyvtárak szobáiban, csak feltétlenül megbízható és tudományos kutatást végző, vagy irodalommal foglalkozó egyének kaphassák ott helyben való használatra kézhez.” Indoklása szerint: „Fel kell ugyanis tételeznünk, hogy a tanítói és tanári könyvtárak olvasói, a tanítók és tanárok különösen a folyamatba tett felvilágosító és átképző tanfolyamok befejezése után rendelkeznek az ítélet olyan magas fokával, hogy ellenséges írásokat is mérlegelve tudnak olvasni.”

Az Országos Köznevelési Tanács 1945. június 23-án kelt beadványában megállapítják, hogy: ... a rendelet nem tesz különbséget tudományos és egyéb jellegű könyvtárak között. Úgy véli a Tanács, hogy a magyar köznevelés tudományosnak minősíthető könyvtárainak ezzel a magyar tudomány érdekeinek védelmében szólal fel, amikor a következő javaslatot teszi...” A beszolgáltatási kötelezettség alól felmentést kérnek a következő könyvtárak számára:

- 1 OL Z 212. cs. 308/1944. — Az engedély dátuma: 1944. jún. 20.
- 2 *Magyar Közlöny* 1945. jún. 17.
- 3 *Magyar Közlöny* 1945. jún. 23.
- 4 UMKL–XIX–I–1–h–22. 962–1945.

- a. minden iskolatípus tanári könyvtára,
- b. egyetemek és főiskolák intézeteinek (szemináriumainak) könyvtárai, valamint az ún. egyetemi könyvtárak,
- c. egyes városok, különösen Budapest székesfőváros kizárólag tudományos és neveléstudományi célból fenntartott szemináriumi könyvtárai,
- d. az Országos Köznevelési Tanács könyvtára.”

A nem beszolgáltatott anyagokat — javaslatuk szerint — a könyvtáraknak „egyéb anyagtól elválasztva, külön leltárba foglalva teljesen külön kell kezelniök. Ezeket a műveket az intézet, vagy a könyvtár igazgatója őrzi és kizárólag tudományos búvárkodás céljából adhatja ki. A művek csak a könyvtár helyiségében tanulmányozhatók.”

A Tanács elnöksége úgy véli, hogy javaslatát nem kell részletesen indokolni és bizalommal kérheti a Miniszter Urat, tegye magáévá az Országos Köznevelési Tanács állásfoglalását és azt a rendelet kiegészítése érdekében sürgősen terjessze a miniszterelnök úr elé...”⁵

A beadványok nem maradhattak hatástalanok és a miniszter július 15-i dátummal rendeletet adott ki a végrehajtás tárgyában. Ebben leszögeztek, hogy:

„A tudományos célokat szolgáló könyvtárakban, tehát az egyetemek és főiskolák központi, kari, intézeti és szemináriumi könyvtáraiban, a Magyar Nemzeti Múzeum kötelékébe tartozó intézmények könyvtáraiban, valamint a Magyar Biológiai Kutatóintézet, a gróf Teleki Pál Tudományos Intézet, a Műemlékek Országos Bizottsága, az Országos Irodalmi és Művészeti Tanács és az Országos Köznevelési Tanács könyvtárában található fasisztaszellemű, szovjetellenes és antidemokratikus sajtótermékekre vonatkozólag további intézkedésig akként rendelkezem, hogy azokat a szóban forgó könyvtárakban a többi műtől gondosan elkülönítve kell őrizni és kezelni s a könyvtárak helyiségében kizárólag tudományos célra megbízható személyek továbbra is használhatják. A könyvtár helyiségeiből azonban ilyen célból nem szabad ezeket a sajtótermékeket kiadni...”⁶

A leirat a továbbiakban a beszolgáltatás egyéb módját és az eljárást írja elő, a jegyzékek, leltárak készítésének, a begyűjtésének módját.

Tíz nappal később a Miniszterelnökség politikai államtitkára kér a VKM-től a begyűjtésre vonatkozó sürgős jelentést:

„Az Ellenőrző Bizottság a legsürgősebben végleges jelentést kíván mindarról, ami a fasiszta irányú és szovjetellenes sajtótermékek összegyűjtésével kapcsolatban történt. Ezért felkérem, szíveskedjék holnap, folyó hó 26-án déli 12 óráig tájékoztatni a következőkről:
1. Milyen rendelkezést adott ki a Kultuszminiszter Úr a törvényhatóságok első tisztviselőjéhez; történt-e sürgetés; mi volt a sürgetés eredménye; pontosan részletesen mely városban hány könyvet gyűjtöttek össze; hol vannak ezek tárolva; ki végezte az ellenőrzést; ki felelős az egész rendelkezés végrehajtásáért.
2. Hogyan történt a rendelkezés végrehajtása az iskolai könyvtárakban, a közkönyvtárakban.

Mivel nekem összesített jelentést kell beadnom 48 órán belül az Ellenőrző Bizottsághoz, ismételtlen nagyon kérem Kultuszminiszter Urat, hogy a fenti kérdésekre a részletes választ legkésőbb holnap déli 12 órakor megkapjam.”⁷

Sajátos módon az államtitkár nem említi a tudományos könyvtárakat, csupán „közkönyvtárak”-ról beszél, általánosságban. A jelentés sürgősségének okát tudjuk és hevenyészett volta is kiszámítható. Mindenestre valószínűnek látszik, hogy a még gróf Teleki Géza minisztersége alatt született irányelvek és megkötések lehetővé tették a „mentéseket” és jogi keretet adtak ehhez. Másfelől ekkor születtek meg azok a szabályok, amelyek szerint később az ún. zárolt kiadványok tárai működtek.

VOIT KRISZTINA

⁵ UMKL Uo.

⁶ UMKL Uo.

⁷ UMKL–XIX–I–1–i–33.502–1946. és UMKL–XIX–I–1–h–22.962–1945.

SZEMLE

Hopp Lajos: Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban. Budapest, Balassi Kiadó, 1992. 208 p. (Humanizmus és reformáció 19.)

A magyar-lengyel irodalmi hagyomány változásait feltáró kutatásai keretében Hopp Lajos arra vállalkozott, hogy bemutassa a két nép önszemléletét és a róluk alkotott európai képet alakító egyik fontos eszme két évszázados történetét. A párhuzamos megközelítést elsősorban az indokolja, hogy a török elleni védekezés a 14. század végétől formálta a magyar és lengyel történeteszméket, hogy az „antemurale” gondolata azonos történelmi szereppel ruházta föl a sokban hasonló berendezkedésű és földrajzi helyzetű Magyarországot és Lengyelországot, s hogy az egymásrautaltság és a kölcsönös érdekek fölismerésének hagyománya hosszú időn át folyamatosan nyomon követhető.

A „kereszténység védőbástyája” kifejezés a nyelvi szerkezet alapján metafora, a hagyományozódás módja szerint szállóige, gyakorlati alkalmazása és szerepe a társadalmi és reálpolitikai tényezőktől, a befogadó szövegek környezetétől és a neki szánt feladattól függően állandóan változott. A vizsgálat módszertani előzményei között megemlíthető például Tolnai Vilmos tanulmánya az „elefántcsonttorony”, valamint Tarnai Andor könyve az „extra Hungariam non est vita...” szállóige történetéről. Az „antemurale” gondolata a magyar történetírás, a művelődés- és irodalomtörténet egyik visszatérő témája. Szekfű Gyula a *Magyar Történet* 16. századi kötetében például részletes képet rajzolt a szállóige történeti háttérét alkotó magyarországi valóságról, az a megállapítása azonban, mely szerint „a németek lakta területeken kívül Itália földjén él a XVI. században is Magyarországnak mint Európa védőbástyájának fo-

galma” (III, 146), az újabb kutatások tükrében ma már túlhaladottnak tekinthető. Gyóry János a 16. századi francia irodalom Magyarországot vizsgálva foglalkozott a „kereszténység védőbástyája” gondolattal (*Minerva* 1933), Terbe Lajos pedig első kísérletet tett a szállóige európai előzményeinek, változatainak és előfordulásainak bemutatására a diplomáciai, politikai, értekező és szépirodalom műfajaiban (EPhK 1936). Lukinich Imre 1939-ben már az irodalomtörténet említett eredményeire támaszkodva írhatta, hogy a szállóige nem történeti tényeket vagy észinte érzéseket tükrözött, s nem szolgálhatott tartós együttműködés alapjául: elsősorban jelszó volt a Nyugat részéről a magyar közvélemény mozgósítására, s Magyarország is ezt használta a Nyugathoz fordulva segítségért (*Magyar Művelődéstörténet III*, 64–65). Hopp Lajos módszerére jellemző, hogy eredeti összefüggéseiben mintegy funkcionálisan mutatja be a történetfilozófia európai hatóságát.

A szerző a „propugnaculum” gondolat első, 1410-es említésétől a Bocskai István haláláig terjedő időszakban kronologikus rendben tekinti át az 1458 óta Aeneas Sylvius nyomán „antemurale”-ként is feltűnt eszme magyar- és lengyelországi történetét. Bemutatja a folyamatot, melynek során a pápai udvarban neoplatonista filozófiai gyökerekből és a törökellenes védelmi vonal felállításának reális szükségéből született gondolat érvényre jutását elősegítették a királyi és császári kancellárián működő humanisták, erősítették Hunyadi János hadvezéri sikerei és halála, terjesztette a Jagelló-kor politikai irodalma, s az iszlám-keresztény szembenállás frontvonalának alakulása is folyamatosan befolyásolta. A két szomszédos ország történelmi hivatásának együttes szemlélete, a törökkel szembeni egymásrautaltság gondolata a 15. század végén főleg a római egyházi és olasz vilá-

gi humanista kancelláriai és diplomáciai irodalom közvetítésével más országokba is eljutott. A Mohácsot megelőző időszakhoz érve Hopp Lajos ismerteti egy, az eszmével kapcsolatba került vergiliusi metafora („Mikor a szomszéd fala ég...”) retorikai pályafutását és a nemesi hivatástudat romlásának moralista bírálatát, majd megfogalmazza az újabb történetírás eredményeivel egybehangzó következtetést: a törökellenes összefogás jelszava és az „antemurale” eszme mint a nagyhatalmi diplomácia eszöze nem tudta megteremteni a „Respublica Christiana” egységét, s hazai viszonylatban sem tudta legyőzni a feudális rendek önzését és anyagi érdekeit.

Lényeges változást hozott az eszme történetében, hogy 1526 után Magyarország a Habsburg-török küzdelem hadszíntere lett, s a Habsburg-ház és birodalom vette át az „Európa védőbástyája” feladatát. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető, amint a felekezeti ellentétek kiterjednek az „antemurale” elméletére, s a humanista fogantatású, katolikus töltésű metafora szembekerül az eszme protestáns színezetű, eltérő történetiszemléletet és vallásos ideológiai tartalmat hordozó változatával. Buda eleste után a magyar–lengyel „turcica”-irodalom kevésbé ismert darabjai, versebe szedett politikai elmélkedések, elégiák és más műfajok tanúsítják az eszme változatlan időszűrőségét. Hopp Lajos bemutatja az „antemurale” gondolatnak az ostromlott Szigetvárra történt alkalmazása nyomán született irodalmi és képzőművészeti alkotásokat, s foglalkozik a magyarországi események ábrázolásával az oszmán–török képzőművészetben. A gondolat a 16. század utolsó harmadában is virágzott, mindig szembesülve a megszott európai hatalmak politikai érdekeivel.

A hagyomány megújulásának új tényezője az erdélyi fejedelemség megszületése, Báthory István lengyel trónjelöltsége és királysága, illetőleg a lengyel–magyar uniók kapcsolatok föléledése, melyek nyomán az „antemurale” ideológiája a lengyel politikai költészetben, a követi levelezésben és beszédekben, valamint az alkalmi üdvözlő versekben egyaránt tükröződik. Az eszme jezsuita igénybevételére utal, hogy ellenreformációs gondolattal átszöve egyaránt föltűnik például Szántó (Arator) István 1594. évi jelentésében és Piotr Skarga 1597-es politikai értekezésében. A Báthory utáni évtizedekben a lengyel–magyar hagyomány eszméi és a török veszedelemmel szembeni irodalmi, fele-

kezeti megnyilvánulások tovább differenciálódtak. Az „antemurale” célzatos hasznosítását mutatják a Bocskai-szabadságharc publicisztikai iratai és a követi orációk, s a gondolat kiegészül a „pax christiana” és a „bona vicinitas” elvével is.

A tárgy történeti monográfia jelentőségét első sorban az adja, hogy az irodalmi megnyilvánulásokat komparatív módon, széles kitekintésű eszme- és politikatörténeti keretben helyezi el és értelmezi. További erénye az irodalmi, történeti és ikonográfiai források együttes, egyenrangú használata. A téma forrásainak ma jóval nagyobb része olvasható nyomtatásban, mint például az 1930-as években, a kiadott források mellett azonban Hopp Lajos jelentős számú alig ismert, kiadatlan forrást is felhasznált, köztük nehezen hozzáférhető kéziratosokat és nyomtatványokat. A jelentősebb forrástípusok a humanista levelezés, krónika- és szépirodalom, a diplomáciai és publicisztikai irodalom, de felhasználja a vallásos irodalom, a verses publicisztika és a világi líra ide vonatkozó szövegeit is. Hopp biztos kézzel tesz különbséget az eltérő objektívációs szintet tükröző különböző típusú források, az ideológiai érvelés, a humanista udvariaskodás és diplomáciai frazeológia, illetőleg a „dokumentatív” erejű történeti megjegyzések között. Az eszme terjesztésében résztvevő fő társadalmi csoportokat a két ország rendjeiben, nemesi társadalmában, a királyi udvar intézményeiben és a krakkói egyetemen tanult diákokban találja meg. Közben nyomon követi az „antemurale” gondolat történetfilozófiái szárait, alak- és funkcióváltozásait, feltárja az eszme kapcsolatát a feudális nemesi állammal és nemzeti hivatástudatával, valamint az ugyanarra a tárgyra vonatkozó rokon gondolatokkal. A funkciók köre e két évszázadnyi időben rendkívül széles, s a keresztény összetartozás tudat őszinte kifejezésétől az önbiztatáson és a felekezeti különállás hangsúlyozásán át a védelmi ideológiák diplomáciai érveléséig terjed.

A Klaniczay Tibor emlékének ajánlott kötet jelentős eredménye, hogy egy szállóige eredetének, továbbhagyományozódásának és értelemváltozásának feltárásával az eszme- és politikatörténet összekapcsolása révén feldolgoz egy a „nemzeti ideológia” körébe tartozó témát, s ezzel hozzájárul a két nép önismeretének és a róluk külföldön élő képnek a történetéhez. Feltárára vár az „antemurale” gondolat sorsa a 17–18. században, s tekintettel a terjedelmes német nyelvű publicisztikai,

diplomáciai és egyéb irodalomra, önálló feladat lehet az eszme nyomon követése a német nyelvterületen.

A francia rezümével és lengyel tartalomjegyzékkel is ellátott kötet a *Humanizmus és reformáció* sorozat hagyományainak megfelelően az új kiadó gondozásában is igényes kiadói munkát tűkröröz. A nyomdahibákból azért említünk meg néhányat, mert értelemzavaró is van közöttük. Így pl. a 11. oldal 2. bekezdés 1. sorában XVI. század helyett *XIV. század*, a 14. oldalon a 14. jegyzetben Prihalla helyett *Pirhalla*, a 116. oldalon a 446. jegyzet előtt noviciátus helyett *novicius*, a 182. oldalon a 490. jegyzet előtt lengyelország helyett *Lengyelország* olvasandó.

TÜSKÉS GÁBOR

Szatmári diákok 1610–1852. — A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848. Szeged, 1994. (Fontes rerum scholasticarum V–VI.) Szerk. KESERŰ Bálint.

Az iskolaügyi források sorozatának a külföldi egyetemjárást dokumentáló I–IV. kötete után a szegedi József Attila Tudományegyetem régi magyar irodalmi tanszékén a tudományos tervekben kiapadhatatlan és azok kivitelezésében fáradhatatlan Keserű Bálint irányításával folyó munkák eredményeként egyszerre két forráskiadvány látott napvilágot Erdély két neves iskolavárosának diákságáról. Mindkét kiadvány a reformációt követő idők iskolaviszonyaiba enged betekintést.

Szatmár a Partiumban feküdt, amely rész az Erdélyhez való csatolás nélkül állt az erdélyi fejedelem birtokában. Ez volt Magyarországon a legerősebb református tájegység. Bizonyosra vehető, hogy Szatmárban 1535 tájától kialakult a protestáns-humanista típusú iskola. A konkrét adatok azonban 1610-től ismeretesek. Ebben az esztendőben kezdik az iskola tanulóinak nevét a matrikulába bevezetni. 1747-ig a jelenleg a Királyhágómelléki Református Egyház tulajdonában lévő anyakönyv, kiegészítve az iskolaszéki jegyzőkönyvek adataival 3226 nevet tartalmaz. Néhány esetben a név mellé későbbi kéz feljegyzéseket írt a diákok további sorsáról. Az 1748–1819 közötti évek diákságáról nincsenek adataink. Az 1820–1852 évek anyakönyve 949 nevet őriz. A matrikulák anyagát még három kisebb névsor egészíti ki, majd ez után a diákok névmutatója következik.

A satmári református iskola diákklajstroma után a kötetet Dományházi Edit, Pont Zsuzsa, Latzkovits Miklós és Pintér Gábor közreműködésével közreadó Bura László a satmári katolikus iskolák dokumentumait közli. Pázmány Péter tevékenysége folytán a jezsuita kollégium, majd ezt követően az első katolikus kisgimnázium Szatmáron az 1630-as évek végén jött létre. A kötet a jezsuita korszak irataiból hét 17. századi dokumentumot közöl. A jezsuita gimnázium színvonala nem érte el a református iskoláét. A jezsuita rend feloszlása után 1776-ban a pálosok vették át az iskolát, és ők vezették az 1786-i feloszlásukig. (1780–1786 között Kreskay Imre volt az igazgatója.) A jezsuita majd pálos iskola közel másfél évszázados életéből rendszeresen vezetett anyakönyv, de még névsor sem maradt fenn. 1807-ben piarista vezetéssel indult újra a katolikus oktatás. Nagyobb Királyi Gimnáziumként hat osztállyal 1852-ig működött.

A kiadvány az 1814–1843 közötti évek I. és II. humanista osztálya 663 diákjának névsorát több forrásból állította össze.

1804-ben a satmári egyházmegye püspöke ún. Püspöki Líceumot hozott létre, mely kétéves bölcséleti tagozattal rendelkezett, s tanulója a gimnázium hatodik osztályát elvégzett diák lehetett. A tanulók többsége világi pályára készült, s látogathatták más vallásúak is.

Különböző forrásokból a kiadvány 1879 nevet tartalmaz az 1804–1851 közötti évekből.

A kötet zárófejezete a katolikus gimnázium és a püspöki liceum diákjainak névmutatója.

A satmári református kollégiumnál jelentősebb szerepet játszott Erdély életében a marosvásárhelyi református kollégium, melyről részletesebb tájékoztatást ad a bevezetőben Tönk Sándor.

1557-ben Tordán határozták el a rendek, hogy Kolozsvárt, Váradon és Marosvásárhelyt a reformáció után pusztán maradt kolostorokban iskolát létesítenek. A marosvásárhelyi iskola első ismert tanára a wittenbergi egyetemet megjáró Tordai Ádám 1569-ből. Utódai között számos külföldi egyetemen tanult humanista műveltségű személyt találunk, akik alatt az iskola országos jelentőségre tett szert. A 18. század második felében beköszöntő hanyatlásának az 1718-ban Gyulafehérvárról idetelepített sárospataki-gyulafehérvári kollégium vetett véget. A partikuláris iskolából csakhamar rangos főiskola lett, melyet az erdélyi arisztokrácia tagjai, a székely szabad paraszti, az erdélyi ne-

mesi társadalom egyaránt támogatott (90 diáknak biztosítottak ingyenes ellátást). A korábbi gimnáziumi osztályok fölött elkezdődött a filozófia, a teológia, 1794-től a jogtudomány tanítása is. (Már 1754-től itt működött a Királyi Tábla, itt folytattak joggyakorlatot a kancellisták, akik extraneusként, publicus diákként a kollégiumban jogi ismeretekre tehettek szert.)

A marosvásárhelyi partikuláris iskola első századának diákságáról nem maradt ránk névjegyzékek. Az 1650 táján rögzített iskolatörvények írták elő a diákok nyilvántartását. A Csulai György püspöktől ajándékozott matrikulába 1653-tól vezették be a kollégium törvényeit aláíró diákok, tógátusok nevét. Ebben 1715-ig terjedőleg 1373 személy nevét olvashatjuk. Több név mellé későbbi kéz megjegyzéseket, minősítést, véleményt írt az illető viselkedéséről, utóéletéről, későbbi tevékenységéről. Egyik-másik rektorral a tájékoztatás értékelő jellegű.

Az 1702–1715 között tanuló diákokról egy másik névsor is készült. A Csulai-féle matrikulához viszonyítva, bár az itt olvasható nevek már szerepelnek a matrikulában, új információkat is nyújtanak a seniorok, contrascribák, juratorok névjegyzékiben, melyek 150 személy nevét tartalmazták.

A marosvásárhelyi partikuláris iskola és a gyulafehérvári-sárospataki kollégium egyesülésétől fogva vezetett subscriptiós jegyzőkönyvbe 1806-ig 1560 nevet írtak be.

A matrikula 19. századi kötete az 1800–1848 közötti időből 2983 aláírást foglal magában.

A marosvásárhelyi református kollégiumból a nagydiákok, tógátusok aláírási jegyzőkönyvei mellett fennmaradtak az 1777 és 1831 közötti években az alsóbb osztályú tanulóknak és az 1838–1847 közötti esztendőkből az extraneus (kinnlakó) vagy publicus (világi pályára készülő) diákjainak az anyakönyvei is. A kisdíákok jegyzőkönyve az 55 esztendőből 4238 tanuló nevét őrizte meg. A névjegyzék azért is értékes, mert a legtöbb esetben tartalmazza a születési helyet és évet, gyakran az édesapa foglalkozását. Ugyanakkor mutatja, hogy a kisdíákok száma többszöröse volt a tógátusokénak.

A Marosvásárhelyi ev. Ref. Fő-Oskolában felsőbb tudományokat hallgató Extraneusoknak Anyakönyve 242 nevet tartalmaz a fent említett tíz esztendőből. A névsorok után a kiadvány a diáknév- és a helynévmutatókat közli. Ezt követi a kollé-

gium életére, történetére vonatkozó iratokból néhányra a szövegkiadása, számszerint 21 dokumentumé (az iskola 16. századi törvényei, tanrendek, jogi, teológiai disputációk tételei, folyamodványok, főgondnoki utasítások, levelek stb.).

Elismeréssel kell szólnunk a több mint 500 lapot tartalmazó kiadvány sajtó alá rendezőjének kiváló munkájáról, igazat adva néki, hogy „a marosvásárhelyi kollégium anyakönyvei a maguk sofélegységükben és az aláírási jegyzőkönyvek időbeli teljessége révén lehetőséget nyújtanak a kollégiumi diáktársadalom – erdélyi viszonylatban szinte páratlanul pontos – vizsgálatára”.

VARGA IMRE

Jakab László – Bölcskei András: Csokonai-szókincstár I. Debrecen, 1993. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

A KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékén készül „Számítógépes nyelvtörténeti adattár” 5. köteteként jelent meg a Csokonai Vitéz Mihály teljes szókincset feldolgozó sorozat, a *Csokonai-szókincstár* első darabja. A már megjelenésében tekintélyt parancsoló, több mint 75 éves könyv csak a költő színműveinek szókincset tartalmazza, a kritikai kiadás megfelelő kötetei (*Színművek 1–2*, Sajtó alá rendezte Pukánszky Kádár Jolán, Bp. 1978.) alapján. A kritikai kiadás napjainkig való elhúzódsága miatt döntöttek úgy a szerkesztők, hogy nem várják be mind a 10 kötet megjelenését, hanem a megjelenő köteteket folyamatosan feldolgozzák és az egyébként is valamiképpen elkülönülő szókincs-egységeket külön-külön publikálják. Így a drámák után a költemények és a prózai írások „szókincsének szövegszótára és adattára” fog önálló kötetet alkotni a sorozat második, illetve harmadik darabjaként.

Mint a bevezetőben olvashatjuk, amit kezünkben tartunk „nem írói szótár, hanem az egyszerű adattár és a konkordancia (szövegszótár) kombinációja”. Nem törekszik a jelentéstartalom teljes, szótárszerű bemutatására, hanem a példaként idézett szövegrészek összefüggései világítják meg az adott jelentéseket. Mindenütt megtalálhatjuk a forrást, vagyis az adott dráma sorszáját, majd utána annak a sornak a számát, amelyben a kérdéses adat az adott drámán belül előfordul. Ez a forrásjelentés nemcsak az ellenőrizhetőséget segíti elő,

hanem jelentős mértékben kitágítja a szókinccsár használhatóságának körét is, amennyiben egy-egy szó lényegében összes előfordulását regisztrálja, s teszi visszakereshetővé, kutathatóvá. Azért „csak” lényegében összes előfordulásról beszéltünk, mert a szerkesztők józan önmérséklettel eltekintettek pl. a 8347-szer előforduló névelők minden egyes előfordulási helyének megadásától, amire valóban aligha van szükség. (Egyébként az anyag együtt áll a tanszéken.) A szókinccsárt kiegészíti a 85543 adatban fellelhető összes 9812 szó gyakorisági vizsgálata, amely a leggyakrabban előforduló 1042 szót szótárszerűen fel is sorolja, valamint 6 táblázat, melyek a gyakoriság különféle szempontú vizsgálati eredményeit összegzik.

A *Csokonai-szókinccsár* nemcsak a nyelvészeti kutatások szempontjából hasznos, noha elsősorban természetesen nyelvészek számára készült. Az irodalomtörténet fontos filológiai forráshoz jutott e kötetben, s jól használható segédeszköz lehet alkalmanként a társtudományok számára éppúgy, mint az irodalomértő olvasóknak. Lényeges kiemelni, hogy e könyvalakba „merevedett” változat mögött ott létezik továbbra is a számítógépes adatbázis, amely rugalmasságával további sokrétű feldolgozási lehetőség, vizsgálati szempont számára nyitott — ezt a szerkesztők is hangsúlyozzák, kifejezve készségüket a megvalósításra.

A Csokonai kritikái kiadás immár a finiséhez érkezett, s részben maga is számítógépen készül. Reméljük, hogy így a *Csokonai-szókinccsár* most indult sorozata is hamarosan teljessé válhat, s a több tudományágbeli kutatók mihamarabb újabb fontos forrásmunkáknak örülhetnek majd.

DEBRECZENI ATTILA

Georges Duby – Guy Lardreau: Párbeszéd a történelemről. Ford. SZILÁGYI Gábor. Bp. 1993. Akadémiai Kiadó, 187 p.

A francia és az európai történetírás meghatározó alakjával, a középkor bűvárával a filozófus Guy Lardreau folytatott kötetlen, de célirányos beszélgetést. A tematikában összegeződő témakörökre épített kötet megismertet bennünket G. Duby történetfelfogásával kapcsolatos nézeteivel, a történetírás feladatairól s a kutatásban alkalmazott módszerekről vallott gondolataival. Az első, a „mérsékelt nominalizmus” elnevezésű té-

macsoportban a párbeszéd a helyes múltszemlélet, a múlt töredékes életre keltésének lehetősége, ennek kifejezésformája — történeti jellegű irodalmi műfaja, a tudomány erkölcsi kérdése kapcsán a történeti kritika, a történelem időrend, pontosabban „a történelem mindenekelőtt pontosan meghatározott, szigorú időrend...” (54) problematikája körül forog. A középkori források, „törmelék és rom között” kutató, a térben és időben meghatározható, pontos helyhez, időhöz köthető (vagy nehezen köthető) anyaggal dolgozik; a múlt valóságára utaló régi forrásanyag feldolgozása vagy feltárása történészgenerációk erejét tette próbára. Minden korszak igyekszik megteremteni tudatában a maga múltképét, a régmúltról alkotott sajátos történelemszemléletét.

A kiemelkedő egyéni teljesítmények közé tartozik Duby munkássága, akinek tudós egyénisége átsugárzik a hatalmas ismeretanyagon. „Ami engem illet, kijelenthetem, hogy én a magam történetét írom, azaz magamat fejezem ki benne, és cseppet sem áll szándékomban leplezni, hogy az, amit állítok, személyes, az én véleményem.” (34) Tevékenysége és véleménynyilvánítása mégsem különíthető el megbecsült elődeitől és néhány kortársától, a „céhbeliek” közösségétől, amelybe ő is tartozik. A második témacsoport az „emlékezet” története. Az utódok sokat okulhatnak a múlt ismeretéből, különös tekintettel a jelen állapotra. A történelem különösen abban az értelemben szolgálhat „tanulásokkal”, hogy módszeres kételkedésre oktató és szigorra szoktató, arra tanítva bennünket, hogy kritikával közeledjünk a megismert múltbeli dolgokhoz. Duby megfigyeli, miként működik az „emlékezet” és a „felelősenység”; szerte előfordul az emlékezet eltorzulása, ezért figyelemmel kell lenni mindarra, amit az emlékezet megőriz és amit kirotál, s hogy ezt ki milyen érdekből teszi. Munkám abból áll — írja a tudós egyszerűségével —, hogy kérdéseket teszek fel az emberre (a mai emberre) vonatkozóan, s megpróbálok úgy válaszolni, hogy közben ne tévesszem szem elől, milyen volt jelenlegi társadalmunk viselkedése történetének egy korábbi szakaszában. Ennek érdekében értelmezi az előbbi korok ránk maradt emlékeit. Példájával buzdít, „újra és újra olvassuk el a szövegeket!” A tudós elődök által feldolgozott forrásanyag vizsgálatának tökéletesebb kutatási eszközökkel történő folytatása az eddigi megállapítások finomításával jár. Az adott kor-

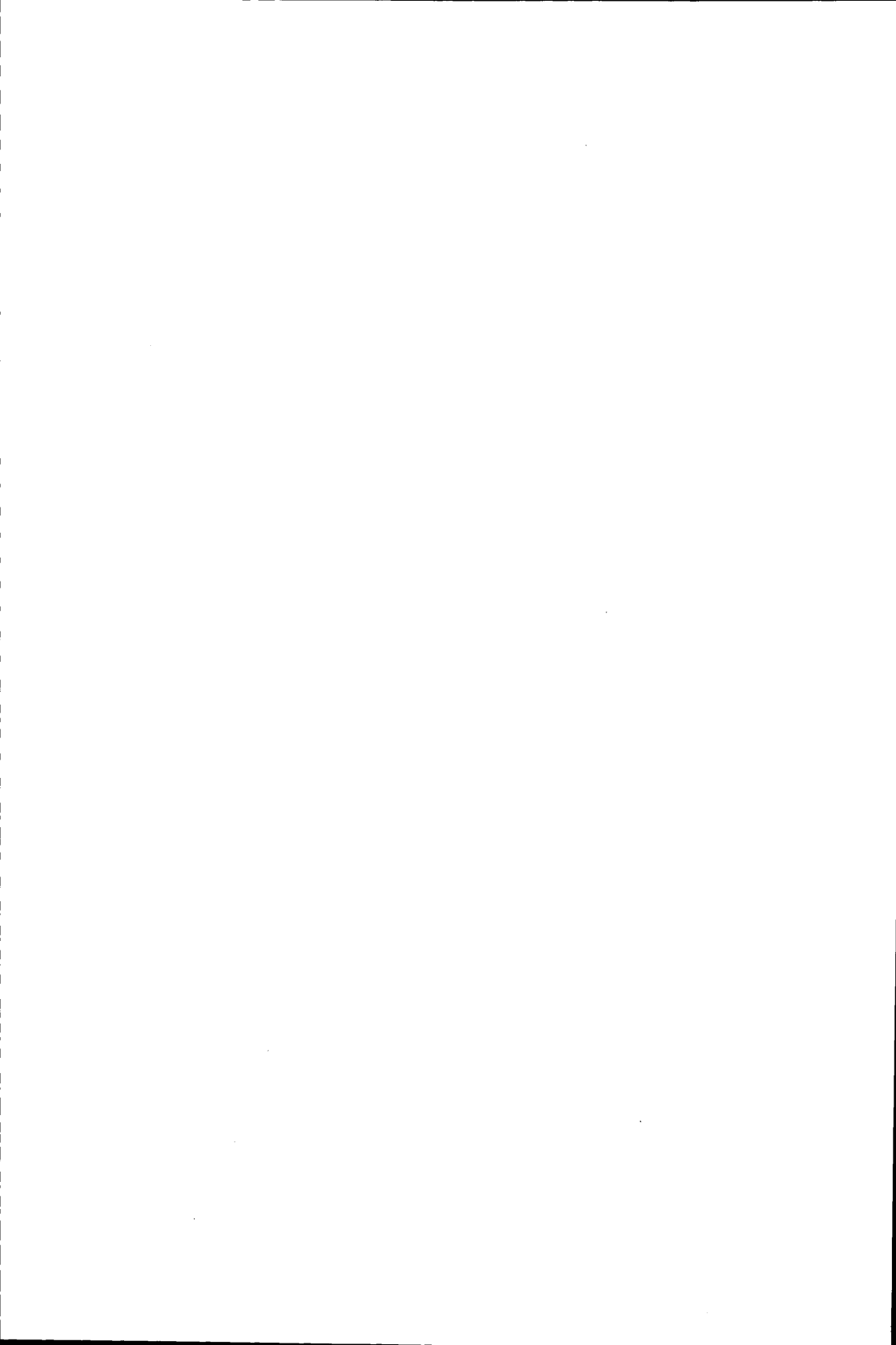
szakra vonatkozó hiteles forrásanyag válogatása nem lehet önkényes, s nem lehet figyelmen kívül hagyni „a képbe nem illő” elemeket. „Lényegében minden más megengedett. Nevezetesen az, hogy a képzelőerőmre támaszkodjam, persze nem esztelenül... — fogalmaz (183) mértéktartóan. Leszögezi, hogy nem műkedvelő, hanem hivatásos történész. Működése révén része egy szakmai testületnek, amelynek „van hierarchiája és kicsinyes, sajátos zsarnoki hatalma”, s megvannak a maga ismert szertartásai.

A történész feladatkörét ellátó régi „céhbeli-ek” (Raoul Glabert, Oderic Vital, Cambert d’Ardres, Jean de Marmoutier, Guillaume „a breton”, a Laon vidéki Guilbert de Nogent, a bruges-i Galbert, etc.) elszórt jellemzése éppen olyan tanulságos, mint az újabb francia történeti kutatásban jelentkező új, a historiográfia iránt különös érdeklődést tanúsító irányzatra vagy az Annales-iskola néven emlegetett jelenségre vonatkozó értékelő válaszok. Az utóbbinak G. Duby saját bevallása szerint sokat köszönhet, főleg az Annales 1929–1940 közötti évtized modern irányzatának. Nagy figyelemben részesül a középkori értelmiségi réteg, amely a hűbéri korban a papság képviselőiből áll, s az értelmiségiek rendelkeznek az írott kultúra monopóliumával; gondolataik megfogal-

mazásának, illetve gondolkozásuk írott emlékeinek gondos tanulmányozása s ideológiájuk elemző vizsgálata új, árnyaltabb eredményekhez vezet. Az áthatások, összefüggések, változó elrendezések témacsoportjában a vidék, az egyes régiók jellegének meghatározása, az egyház, a vallási formák kérdése kerül előtérbe. Roppant tanulságos a clunyi apátság vidékének föltárása az oklevéltananyag, a csaknem kiaknázatlan dokumentumanyag alapján, új tényanyag bevonásával; a választás nem véletlen, hiszen ez a vidék a román stílusú építőművészet egyik bölcsője volt.

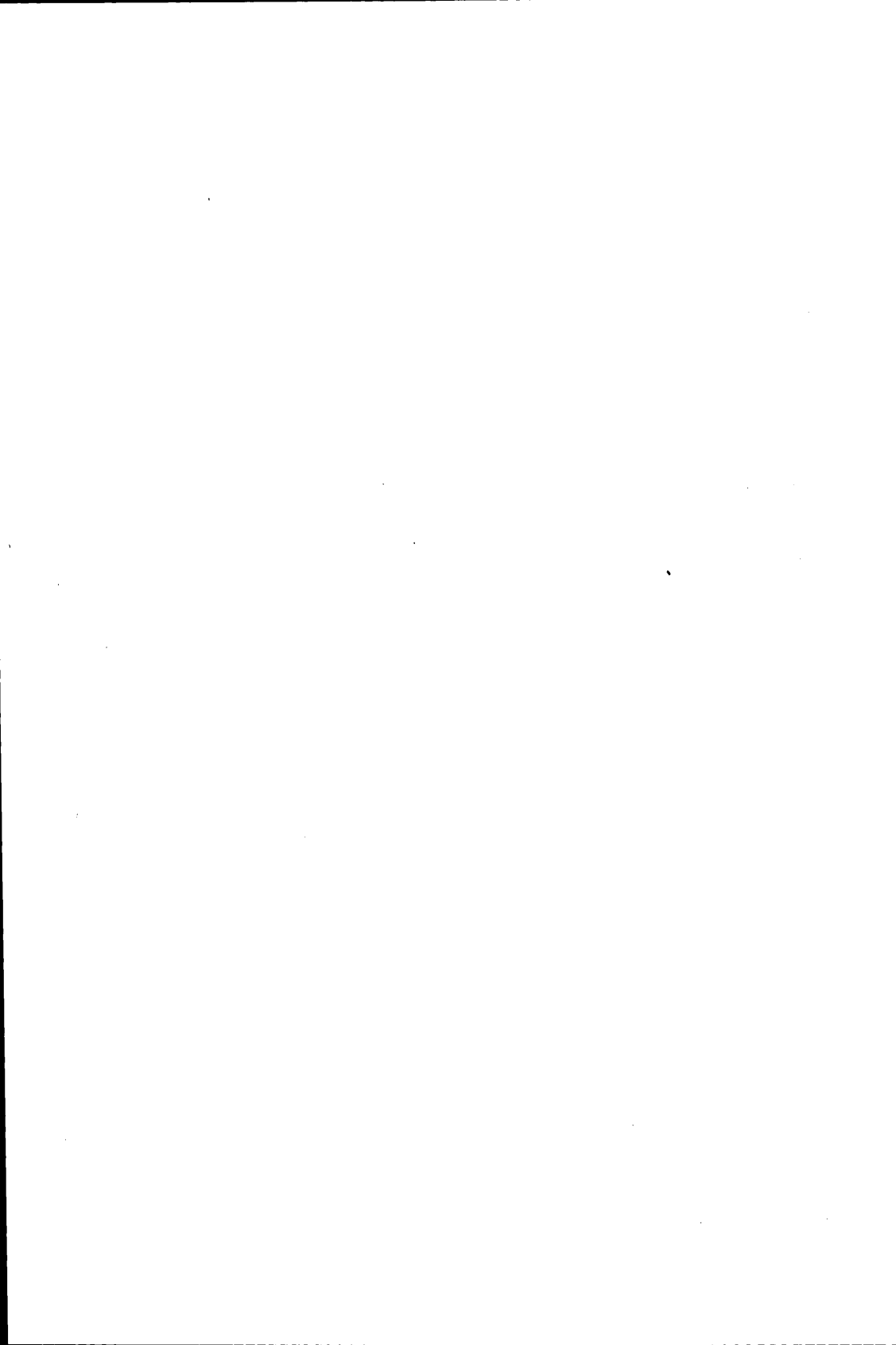
A filozófus és a történész párbeszédéhez (*Dialogues*. Paris, 1980) írt előszavának G. Lardreau *Georges Duby, avagy a történettudomány újfajta tényfelfogása* címet adta. Az adott „tényanyag” s az új tényvizsgálat a kiváló francia tudós módszereinek alkalmazása révén hozzájárult a középkori társadalom „alapszerkezetének” megvilágításához, az egész hűbéri középkori kutatás megújításához, a középkorral foglalkozó tudományok újraformálásához. Öröndetes, hogy egyes alapművei a hetvenes évek derekától magyarul is megjelentek. Remélhető, hogy a *Párbeszéd a történelemről* megjelenése után ezeket újabbak követik.

HOPP LAJOS

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Szedte az Argumentum Kft.
Megjelent 10 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme
Felelős vezető: Marinescu Miklós
Számítógépes szerkesztés: Köves Gabriella

TARTALOM

<i>Kulcsár Péter</i> : Berger Illés történeti művei	245
<i>Mârza, Eva</i> : La typographie roumaine de Alba Julia et la production des livres au XVI ^e –XVIII ^e siècles	260
<i>Voit Krisztina</i> : Magán- és közgyűjteményeink sorsa a II. világháborúban és az azt követő években (1944–1950)	269
<i>Bogoly József Ágoston</i> : Tolnai Vilmos, Az ember tragédiája első kritikai kiadásának létrehozója	281

KÖZLEMÉNYEK

<i>Grüll Tibor</i> : Gutenberg-töredék a Soproni Levéltárban	292
<i>Rozsondai Marianne</i> : A 36 soros Biblia és egy Sopronban előkerült töredéke	295
<i>Borsa Gedeon</i> : A körtvélyesi kolostor „nyomdája”	302
<i>Földvári Sándor</i> : Adalékok a Veszprémi Érseki Könyvtár régi cirill könyveinek provenienciájához	307
<i>Ojtozi Eszter</i> : A Témáni Elifáz válasza a Keresztény Jóbnak (RMK III. 6881)	314
<i>Enyedi Sándor</i> : Levelek Aranka Györgyhöz (1789–1790)	320
<i>Szép Beáta</i> : Kiadatlan Csokonai-bejegyzések	328
<i>Pócsi Katalin</i> : A magyar nyelvű geográfiai irodalom kezdeteiről	332
<i>Fehér Katalin</i> : Genersich János német nyelvű pedagógiai műve 1792-ből	339
<i>Vitályos László</i> : Adalék A Holnap történetéhez	341

FIGYELŐ

<i>Kókay György</i> : A magyar „Ki kicsoda”	344
<i>Voit Krisztina</i> : „Könyvbegyűjtés és bezúzás 1946-ban”. Adalékok Z. Karvalics László tanulmányához	345

SZEMLE

Hopp Lajos: Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban. Bp. 1992. Balassa K. (<i>Tüskés Gábor</i>)	348
Szatmári diákok 1610–1852. – A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1652–1848. Szeged, 1994. (<i>Varga Imre</i>)	350
Jakab László – Bölcseki András: Csokonai szókincstár I. Debrecen, 1993. (<i>Debreczeni Attila</i>)	351
Georges Duby – Guy Landreau: Párbeszéd a történelemről. Bp. 1993. (<i>Hopp Lajos</i>)	352

SOMMAIRE

<i>Kulcsár, Péter</i> : Les oeuvres historiques d'Illés Berger	245
<i>Márza, Eva</i> : La typographie roumaine de Alba Iulia et la production des livres au XVI ^e -XVIII ^e siècles	260
<i>Voit, Krisztina</i> : Sur le sort de nos collections privées et publiques au cours de la seconde guerre mondiale	269
<i>Bogoly, József Ágoston</i> : Vilmos Tolnai, le créateur de la première édition critique de la Tragédie de l'homme	281

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Grüll, Tibor</i> : Un fragment de Gutenberg aux Archives de Sopron	292
<i>Rozsondai, Marianne</i> : La Bible à 36 lignes et l'un de ses fragments trouvé à Sopron	295
<i>Borsa, Gedeon</i> : L'„imprimerie” du cloître de Körtvélyes	302
<i>Földvári, Sándor</i> : Quelques données à la provenance des anciens livres cyrilliques de la Bibliothèque Archiépiscope de Veszprém	307
<i>Ojtozi, Eszter</i> : La réponse d'Elifaz de Témane au Job Chrétien (RMK III. 6881)	314
<i>Enyedí, Sándor</i> : Lettres à György Aranka (1789-1790)	320
<i>Szép, Beáta</i> : Des notes de livres de Csokonai inédites	328
<i>Pócsi, Katalin</i> : Sur les origines de la littérature géographique en langue hongroise	332
<i>Fehér, Katalin</i> : Un ouvrage pédagogique de János Genersich en langue allemande de l'année 1792	339
<i>Vitályos, László</i> : Une donnée à l'histoire de la revue A Holnap (Le Lendemain)	341

CRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : Le „Who is who” hongrois	344
<i>Voit, Krisztina</i> : „Des livres ramassés et envoyés au pilon en 1946.”. Quelques contributions à l'étude de László Z. Karvalics	345

REVUE

Hopp, Lajos: L'idée humaniste d'„antemurale” et de „conformitas” dans la tradition hongro-polonaise. Bp. 1992. Éd. Balassa (<i>Tüskés, Gábor</i>)	348
Étudiants de Szatmár, 1610-1852. — Les étudiants du Collège Réformé de Marosvásárhely, 1652-1848. Szeged, 1994. (<i>Varga, Imre</i>)	350
Jakab, László — Bölcskei, András: Le lexique de Csokonai I. Debrecen, 1993. (<i>Debreczeni, Attila</i>)	351
Duby, Georges — Landreau, Guy: Dialogue sur l'histoire. Bp. 1993. (<i>Hopp, Lajos</i>)	352